

Турция

предизвикателства и надежди

Тематичен сборник на списание
„Либерален преглед“

БКСТАЗ

Турция:
предизвикателства и
надежди

Тематичен сборник на списание
„Либерален преглед“

ЕКСТАЗ

Берлин, 2017

Тази електронна книга ви се предоставя при условията на лиценза „Криейтив Комънс — Признание — Некомерсиално — Без производни“ версия 2.5 (CC-BY-NC-ND version 2.5).

Съдържание

<i>Съдържание</i>	4
<i>Турските либерали</i>	
Автор(и): Морийн Фрийли	8
<i>Кемализмът</i>	
Автор(и): Пери Андерсън	15
<i>Съседства</i>	
Автор(и): Орхан Памук	48
<i>Анадолското изкушение</i>	
Автор(и): Михаел Туман	53
<i>Две мнения за демократизацията в Турция</i>	
Автор(и): Некла Келек, Сейла Бенхабиб	73
<i>Бельото говори за прогрес</i>	
Автор(и): Даниел Бакс	83

<i>Промени в Турция: Ние се извиняваме!</i>	
Автор(и): Каи Щритматер	88
<i>Ние можем и по кюрдски</i>	
Автор(и): Михаел Туман	91
<i>Пазарът е тук</i>	
Автор(и): Инго Аренд	98
<i>Триумфиращата Турция?</i>	
Автор(и): Стивън Кинцър	104
<i>Ислямът и демокрацията в Турция</i>	
Автор: Александър Везенков	115
<i>Припомнянето на една империя</i>	
Автор: Ада Петуялала	133
<i>Европа и турците:</i> <i>цивилизацията на Османската империя</i>	
Автор(и): Бърнард Луис	152
<i>В търсене на „Новата Турция“</i>	
Автор: Кая Гендж	163
<i>Орхан Памук за площад Таксим, Ердоган и литературата</i>	
Автор(и): Орхан Памук, Панкаж Мишра	174
<i>Отомания</i>	
Автор(и): Елиф Батюман	189
<i>Да сбъднеш нереалното или едно пътешествие из Анадола</i>	
Автор(и): Евдокия Борисова	217
<i>Сценични майки</i>	
Автор(и): Елиф Батюман	286
<i>Политическият спектрален кръг</i>	
Автор(и): Кая Гендж	304
<i>Музеят на Орхан Памук</i>	
Автор(и): Елиф Батюман	313

<i>Сирия, Турция и лудостта</i>	
Автор(и): Дахер Дахер	328
<i>Турция, от Тахрир до Таксим</i>	
Автор: Керем Йоктем	335
<i>Турция избира Ердоган</i>	
Автор(и): Кристофър де Беллаг	344
<i>Вътре в турските чистки</i>	
Автор(и): Сузи Ханзен	350
<i>Пътят на Ердоган</i>	
Автор(и): Халил Каравели	361
<i>Турция: завръщането на султана</i>	
Автор(и): Кристофър де Беллаг	376
<i>Народите не винаги се учат от историята си</i>	
Автор(и): Елиф Шафак	382
<i>Кончината на анадолския тигър</i>	
Автор(и): Максимилиан Поп	388
<i>Сексуалните промени в Турция</i>	
Автор(и): Кая Гендж	397
<i>Чистки и параноя (Ела Джордж за „новата“ Турция на Ердоган)</i>	
Автор(и): Ела Джордж	411

Списък на авторите

А

Андерсън, Пери 15

Аренд, Инго 98

Б

Бакс, Даниел 83

Батюман, Елиф 189, 286, 313

Бенхабиб, Сейла 73

Борисова, Евдокия 217

В

Везенков, Александър 115

Г

Гендж, Кая 304, 315, 396

Д

де Белаг, Кристофър 344, 375

Джордж, Ела 410

Й

Йоктем, Керем 335

К

Каравели, Халил 361

Келек, Некла 73

Кинцър, Стивън 104

Л

Луис, Бърнард 152

М

Мишра, Панкаж 174

П

Памук, Орхан 48, 174

Петигуала, Ада 133

Поп, Максимилиан 387

Т

Туман, Михаел 53, 91

Ф

Фрийли, Морийн 8

Х

Ханзен, Сузи 350

Ш

Шафак, Елиф 381

Щ

Щритматер, Каи 88

Турските либерали

Автор(и): Морийн Фрийли

От момента на рождението си през 1923, турската република се намира в словесна война с арменската диаспора, като последната настоява, че през 1915 над анадолските арменци е бил извършен геноцид. Турската държава вложи много усилия, за да отрече това обвинение, както у дома, така и в чужбина. Нейните съюзници традиционно се съгласяваха „да не правят въпрос от това“. В продължение на 82 години турската интелигенция правеше същото. Но през 2005 г. писателят Орхан Памук наруши табуто. Кампанията на омраза, на която той беше подложен след това, беше добре представена в медиите, както в Турция, така и в чужбина, а също и съдебното преследване срещу него по обвинение за обида срещу Турското. Националистката преса в родината му го определи като предател. На запад той беше представен като самотен глас и това е начинът, по който го виждат повечето хора днес.

Но всъщност Памук не е сам. Знаем това, защото израснах в Истанбул и много членове на семейството ми все още живеят там. В края на шейсетте години посещавах един американски лицей в Истанбул. Орхан Памук, който е точно на моята възраст и чиито книги аз превеждам, посещаваше едно по-братимено с нашето училище, което сега е слято с моята алма матер под името Роберт Колеж. Макар и да можем да благода-

рим на тези институции за това, че са ни дали образование на световно ниво, това образование беше наситено с противоречия, които продължават да влияят на всички ни. Например, студентите от турски произход бяха задължени да изучават определени дисциплини като история, география, турска литература и военна наука на турски език, при това по програма, зададена от министерството на образованието. Това предполагаше наизустяване и липса на интелектуално търсене, което беше силно насърчавано в уроците, преподавани от американци. Моите състуденти бяха принудени почти да променят личността си по няколко пъти на ден.

След обед ние напускахме нашето красиво, уединено училище, за да се завърнем в един град, който ставаше все по-злостно антиамерикански. В края на 60-те години университетите бяха се превърнали във военни зони, в които ляво настроените студенти водеха ежедневни битки с полицията. Имаше и постоянни атаки срещу американски служители, особено срещу ония от тях, които работеха в някоя от 17-те американски военни бази.

През март 1971 военните се намесиха, за да „потушат анархията и да въведат ред“. През първите няколко месеца на военното управление безредиците продължиха и обществото продължаваше да бъде разединено по въпроса за студентите. Повратният момент дойде през юни, когато една маоистка ядка, за която не се знае точно дали е действала самостоятелно, отвлече и уби израелския консул. Последваха масови арести на ляво настроени студенти, също и в американския университет, в който преподаваше баща ми и където учеха повечето от бившите ми съученици. След като стана ясно, че сред тях има полицейски информатор, една друга маоистка група постави предателя „под съд“, намери го за виновен, след което той беше насечен на парчета и набутан в един сандък. Но момичетата, на които беше поверена задачата да хвърлят сандъка в Босфора, бяха хванати от полицията на местопрестъплението.

В последващите дни буквално всеки, който беше имал някакви връзки със студентската левица, беше арестуван. Мнозина бяха измъчвани. Повечето бяха освободени в резултат на амнистията от средата на 70-те години, но онези от тях, които продължиха политическата си активност бяха отново хвърлени в затвора или принудени да емигрират след като военните отново взеха властта през септември 1980.

Аз вече писах за всичко това преди десет години (Prospect, декември 1996). Есето беше публикувано в Турция и това доведе до загубата на няколко приятели. Страхувам се, че те може да са разбрали криво мотивите ми и се надявам да разберат този път, че убийството в сандъка от новия ми роман Просвещение е само фикция. В реалния живот убийството си остава мистерия. Ние никога няма да знаем дали виновниците са действали сами или с чужда помощ, подстрекавани и насърчавани от някой agent provocateur, свързан с едно или повече разузнавателни учреждения. Но в реалния свят, както и в моя роман (чието действие се развива в настоящето), постоянната мистерия е издръжливостта на моите състуденти. Както толкова други от тяхното поколение, те не само оцеляха през две вълни на затвор и мъчения; те се изправиха, продължиха живота си и дори преуспяха, не само като професионалисти, но и като водещите турски про-европейски демократи. Именно това са хората, които заедно с Памук нарушиха 82-годишната турска забрана за открита дискусия по арменския въпрос.

Кои са те? В голямата си част те идват от градската буржоазия. Повечето от тях са турски мюсюлмани, със сложни семейни истории, идещи от наследството на отоманския мултикултурализъм. Останалите принадлежат към истанбулските гръцки, еврейски и арменски малцинства. Но какъвто и да беше техният произход, те всички бяха задължени по закон да посещават турски начални училища. Повечето от тях след това продължаваха образованието си в някой от чуждите лицей, създадени по времето на Отоманската империя, в среда-

та и до края на 19-ти век, които продължиха съществуването си и след основаването на републиката, за да могат да бъдат образовани нейните прозападни елити. Мнозина от това поколение след това отидоха да следват в Европа и САЩ. Някои от тях се завърнаха и получиха университетски постове в Турция. Други останаха на Запад.

Преди седем години една турска социоложка и моя бивша съученичка на име Муге Гъочек основа група от турски и арменски учени с цел да се създаде интелектуално пространство, в което интелигенцията от двете страни да може да се занимава с арменския въпрос чрез дебати и изследвания. Макар че организацията беше базирана в университета в Мичиган, много учени и писатели в Турция бяха нейни членове и посещаваха конференциите ѝ, които в началото бяха организирани само в чужбина. Но през 2005 серията от ориентирани към Европейския Съюз реформи беше придала на Турция един нов, демократичен облик. Оформи се нов културен ренесанс; улиците на Истанбул се изпълниха с гръцка, кюрдска и арменска музика, а книжарниците започнаха да се пълнят с мемоари, които, макар и предпазливо, поставяха под съмнение официалната линия на Турскостта. Така че Гъочек, заедно с нейните стари колеги и съученици, организира една конференция, първата в турската история, позволяваща на турски учени да се занимават със сериозно изследване на геноцида на турска земя, на турски език. В дясната преса се надигна вой, а в парламента министърът на правосъдието обвини организаторите, че „забиват нож в гърба на родината си“. Но, след много опити да бъде закрыта, конференцията все пак се състоя – и за 700-те участници в нея тя беше повик не само към истина, но и повик за помирение.

Но за Кемал Керинчиз и ултранационалисткия Велик Съюз на Юристите, които организираха улични протести, това беше предателство. Ние никога няма да знаем дали Керинчиз е действал сам или е имал подкрепата на други ул-

транционалисти в страната, но ние знаем, че именно той започна повечето от добре известните процеси срещу турски интелектуалци за обида срещу Турскостта, органите на държавата или паметта на Ататюрк. След като присъствах на няколко от тези процеси, аз мога да ви кажа, че Керинчиз и неговите колеги използваша всеки от тях като поредна възможност за преповтаряне и затвърдяване на ултранационалистката линия, в най-активното телевизионно време. Много от хората, които бяха въввлечени в организираните от него процеси – активистът за човешки права Мурат Белге, писателят Елиф Шафак и турско-арменският журналист Хрант Динк, бяха говорители на арменската конференция.

От 2005 г. насам, според някои източници, са били проведени 172 процеса под скандалния параграф 301 (обида срещу Турскостта) и свързаните с него закони. В началото за западните наблюдатели беше трудно да разберат техния смисъл, защото повечето от обвиняемите бяха оправдани или процесите им бяха прекъснати поради технически неясноти. По мое мнение обаче ние бяхме свидетели на първата фаза от една по-широка стратегия. След като водещите турски интелектуалци бяха публично опозорени поради обвинения в предателство и подложени на серия от смъртни заплахи, посланието беше ясно: очаквайте по-лошо.

Така и стана. Но когато Хрант Динк беше убит пред офиса си през януари, Истанбул излезе на улиците с рекорден (и, предполагам, неочакван) брой демонстранти. Сто хиляди души присъстваха на погребението му, много от тях носещи плакати, на които можеше да се прочете „Ние всички сме Хрант, ние всички сме арменци“. Последва отговорен удар, с националистки митинги и вестникарски заглавия, гласящи „Ние всички сме турци“ и че всеки, който не е, трябва „да си хваща багажа“. В момента на ултранационалистите им липсва избирателна база: Националистката партия за действие (МНР) няма нито един представител в парламента. Но това

може да се промени през есента, когато турците гласуват, защото продължаващата кампания в пресата против предателите, които „продадоха страната на Европа за собствено благодетелстване“, вече има ефект. Едно скорошно проучване показва, че 81 процента от анкетираните са против демократите, които излязоха на улиците след убийството на Хрант Динк.

След като един от обвиняемите по убийството използва телевизионните камери пред съда, за да посъветва Памук „да бъде умен“, първият турски нобелов лауреат предпочете да напусне страната. Макар че той възнамерява да се завърне, за него това може да бъде доста рисковано, поне в краткосрочен план: повечето от останалите набедени по параграф 391 интелектуалци остават под полицейско наблюдение. Междувременно дори и ония от тях, които живеят в чужбина, не са в пълна сигурност. Срещу турския учен Танер Акчам бяха отправени многократни заплахи по време на обиколката му в САЩ, свързана с публикуването на скорошната му книга за 1915 (Един срамен акт) и той беше задържан за четири часа и половина на летището в Монреал.

Една малка група от колумнисти – някои от тях със солидни връзки сред високите кръгове, призовават Турция да престане да се бори срещу резолюцията за геноцид, която арменската диаспора предложи в американското законодателство. Други призовават към отваряне на границата между Армения и Турция. Няколкостотин автори вземат участие в кампания за гражданско неподчинение, в която определени групи се представят на властите, повтарят твърденията, за които беше преследван Динк и изискват също да бъдат представени пред съда. Мнозина пишат за Агос, турско-арменския вестник, в който Динк беше редактор. Макар че основните му читатели са сред 70 000-те хиляди арменци, живеещи в Турция, сега той служи като символичен център на турското демократично движение.

На запад Динк беше известен най-вече като борец за арменските права. В Турция той е известен като борец за правата на всички потиснати малцинства, мюсюлмански или не-мюсюлмански. През идещите месеци може да се очаква, че демократическото движение ще продължи неговата работа. Можем да очакваме и насрещни атаки от страна на ултранационалистите. Смъртните заплахи ще продължат. Онези, намиращи се под полицейска защита, ще продължат да се питат доколко могат да се опанят на защитниците си. Ще има още повече слухове и убийства. Със задълбочаването на кюрдския проблем може да се очаква, че още повече демократи ще бъдат обвинени в симпатизанство към PKK и терористите – и може би осъдени чрез отново подсиления турски закон против терора. Това са страшни времена – особено за ония от нас, които си спомнят как армията пое властта и смаза интелигенцията чрез военните преврати от 1971 и 1980. Но тези демократи не са наивни. Те знаят как изглежда една затворническа килия отвътре. Техните принципи са били подложени на изпитанието на електрическите палки. Подобно на героите от моя роман, те разбират играта. Така че историята не е приключила. Въпреки надигането на ултранационализма, надежда все още има.

Морийн Фрийли (род. 1952) е американска журналистка, писателка и преводачка. Родена в Нептун, Ню Джърси, тя е израснала в Турция и сега живее в Англия, където преподава в университета Уоруик и редовно пише за няколко лондонски периодични издания.

Кемализмът

Автор(и): Пери Андерсън

„Най-важната истина, която стана ясна след 1989“, писа Джон Поукок¹, е, че границите на „Европа“ на изток са навсякъде отворени и неопределени. „Европа“, както става ясно сега, не е континент – както в мечтата на древния географ – а субконтинент: един полуостров от евразийската земна маса, подобен на Индия по това, че е населен от специфична верига от взаимодействащи си култури, но различен от нея по това, че му липсва ясно маркирана геофизическа граница. Вместо Афганистан и Хималаите, тук има огромни плоски пространства, чрез които условната „Европа“ се прелива в условната „Азия“ – и малцина биха разпознали Уралските планини дори ако изобщо ги достигнат.

Но, продължи той, империите – за една от които Европейският Съюз трябва да бъде приет – винаги са се нуждаели от това да определят пространството, в което упражняват властта си, фиксирайки границите на страх или привлекателност около себе си.

1 Джон Гревил Ейгард Поукок: световноизвестен историк от новозеландски произход, известен със студиите си върху републиканизма и ранния модерен период. Бел. пр.

Десетилетие и половина по-късно, въпросът вече придоби по-реална форма. След абсорбирането на всички бивши Сомесп-държави, остават само непокорните останки от някога независимите комунизми на Югославия и Албания – седемте малки държави от „Западните Балкани“ – които все още трябва да бъдат интегрирани в ЕС. Но никой не се съмнява в това, че и те ще бъдат приети когато му дойде времето. Големият въпрос, пред който Съюзът е изправен, лежи по-на изток, на мястото, където пред окото не се изправя никаква огромна степ, но една дълга традиция утвърждава, че тесен воден пролив разделя един свят от друг. Още никой не е чувствал липсата на Босфора. „Всеки ученик знае, че Мала Азия не е част от Европа“, каза Саркози на избирателите си по пътя към Елисейския дворец, обещавайки да поддържа този ред на нещата. Но с Турция няма да се действа по този начин. Официалното съгласие в ЕС – че тя трябва да стане пълноправен член на Съюза – е съкрушително вече от доста време насам. Това съгласие не изключва задни мисли при това или онова правителство – Германия, Франция и Австрия имаха такива в различни моменти – но срещу превръщането на такива неща в действие се противопоставя огромната бариера на единодушното на едно медийно мнение, което е по-цялостно и по-обвързано с приемането на Турция, отколкото са самите Съвет или Комисия. Освен това налице е простият факт, че никоя страна, която веднъж е била приета като кандидат за приемане в Съюза не е била отхвърляна досега.

Разширението на Съюза до страните от Варшавския Договор не изискваше кой знае каква политическа защита или примери. Всички засегнати страни бяха неоспоримо европейски, както и да се определя това понятие – и всички те страдаха при комунизма. Да бъдат приети те в Съюза означаваше не само да се изправи едно антично разделение на континента, но и да се компенсира Изтока за неговите нещастия след 1945, освобождавайки Запада от гузната съвест, породе-

на от различията в съдбите им. Освен това тези страни щяха да образуват една стратегическа зона, насочена срещу евентуалното ново активизиране на Русия, както и да предложат един близък източник на евтина работна ръка, макар че този последен аспект получи по-слабо публично представяне. Но тази безспорна логика не е непосредствено преносима и върху случая с Турция. Страната вече отдавна е пазарна икономика, провежда парламентарни избори, член е на НАТО, а в момента е дори по-отдалечена от Русия, отколкото в миналото. Изглежда, че остава само последния от мотивите, приложими към източна Европа – икономическия – но той едва ли може да обясни приоритета, който приемането на Турция в ЕС получи в Брюксел.

И все пак може да се открие известна симетрия между случая с източна Европа и главните аргументи в полза на турското приемане, които се изтъкват в западните столици. Падането на Съветския Съюз може и да е отстранило заплахата от комунизма, но в момента – такова е разпространено мнение – той има наследник в лицето на Ислямизма. Широко разпространен в авторитарните общества на Близкия Изток, той заплашва да се разпространи и в емигрантските общности в самата западна Европа. Каква по-добра профилактика срещу него, освен да се приеме в Европейския Съюз една устойчива мюсюлманска демокрация, функционираща едновременно като маяк на либералния ред за един регион, който отчаяно се нуждае от един по-просветен политически модел, а и като страж срещу всеки вид тероризъм и екстремизъм? Тази идея води началото си от САЩ, с тяхната по-широка сфера на глобални отговорности в сравнение с ЕС – и тя продължава да определя американския натиск за приемане на Турция в Съюза. Също както Вашингтон зададе темпото за Брюксел по време на разширението в източна Европа, поставяйки НАТО-светлини по пистата за последващо приземява-

не на ЕС, така и сега той поддържаше делото на Турция далеч преди Съвета или Комисията да са стигнали до нея.

Но макар че стратегическият аргумент за един геополитически вал срещу лошите видове Ислям днес е нещо обичайно из европейските уводни статии, той все пак не получава същата важност както в Америка. Отчасти това се дължи на факта, че перспективата за споделяне на граница с Ирак и Иран не е особено приятна за мнозина вътре в Европейския Съюз, колкото и бдителна да се окаже турската армия. За американците, които се намират на достатъчно отдалечено разстояние, е много по-лесно да видят голямата картина. Но такива резерви не са единствената причина, поради която тази тема, колкото и да е централна, не доминира дискусиите в ЕС до такава степен, както това е в САЩ. Защото един друг аргумент притежава много по-очевидна тежест. Според настоящата европейска идеология Съюзът предлага най-високия морален и институционален ред в света – един ред, който комбинира в едно (при всичките си възможни несъвършенства) икономически просперитет, политическа свобода и социална солидарност по начин, който никой негов конкурент не може да предложи. Но не е ли налице опасността от културно затваряне – именно поради успеха на този уникален модел? Сред всичките си постижения, дали Европа не рискува да изпадне – самата дума бидейки вече един укор – в Европоцентризъм: една идентичност, която е твърде хомогенна и прекомерно насочена навътре, докато авангардът на съвременния цивилизован живот по необходимост трябва да бъде все повече мултикултурен?

Приемането на Турция в ЕС, според тази логика, би успокоило именно тези страхове. Най-голямото бреме за настоящите поколения, следващо от една тясно традиционна концепция за Европа, е нейната идентификация с християнството като исторически определител на континента. Най-голямото предизвикателство към това наследство вече отдавна

идва откъм Исляма. Какво тогава би могло да бъде една по-голяма и по-триумфална демонстрация на модерен мултикултурализъм, ако не мирното преплитане на двете вери, на ниво държава и вътре в гражданското общество, в една супер-европейска система, простираща се, подобно на Римската империя, до Ефрат? Фактът, че за пръв път турското правителство е открито мюсюлманско, не би трябвало да се разглежда като пречка, а по-скоро като препоръка за приемане, тъй като той обещава именно онази преоценка на мултикултурния начин на живот, от която Съюзът се нуждае, за да направи следващата стъпка в своя конституционен прогрес. От своя страна, точно както новооткритите или възстановени демокрации от посткомунистическия Изток извличат полза от стабилизиращата ръка на Комисията по пътя си към нормалността, така и турската демокрация ще бъде защитена и подсилена вътре в Съюза. Ако разширението в източна Европа изплаща един морален дълг по отношение на ония, които живяха при комунизма, то включването на Турция може да изправи моралните щети, причинени от едно самодоволно – или арогантно – тесногърдие. Чрез едно такова двойно изкупление Европа има възможността да се превърне в по-добро място.

В този самокритичен маниер често се изтъква един исторически контраст. В продължение на столетия християнска Европа беше обезобразявана от дива религиозна нетърпимост, от всеки възможен вид преследване, инквизиция, отстраняване и погром, извършени в опитите да се изключат други верски общности, еврейски или мюсюлмански, да не говорим пък за еретиците в собствената вяра. Османската империя, от друга страна, толерираше християните и евреите, без репресии или насилствени покръствания, позволявайки на различните общности да живеят мирно заедно под мюсюлманско управление, в една пред-модерна мултикултурна хармония. Този ислямски ред беше не само по-просветен от християнските си съответствия. Бидейки далеч от това да

се превърне във външното Друго на Европа, в продължение на столетия той беше интегрална част от самата европейска система на силите. В този смисъл Турция не е пришълец в Европа. Нейното присъединяване към Съюза по-скоро би възстановило една приемственост на смешения и контрасти, от която ние все още имаме много да учим.

Така, грубо казано, изглежда разговора по турското присъединяване към ЕС, който може да бъде дочут в канцеларии и чатове, из научни списания и водещи статии, по трибуни и токшоута из цяла Европа. Едно от големите му предимства се състои в това, че до днес не съществува негова не-ксенофобска алтернатива. Неговата слабост се крие в поредиците от *images d'Épinal*¹, от които е изтъкана по-голямата му част и чрез които се омаловажават реалните трудности, с които е свързана турската молба за присъединяване към Съюза. Без съмнение всяко разглеждане на тези неща трябва да започне с Османската империя. Защото първата и най-важна разлика между кандидатурата на Турция и всички ония от източна Европа се състои в това, че в този случай Съюзът си има работа с наследника на една имперска държава, която в продължение на много дълго време е била далеч по-голяма сила от всяко западно кралство. Задължителна предпоставка за разбирането на това наследство е едно реалистично разбиране на изначалната форма на тази империя.

* * *

Османлийският султанат, в процеса на разширението си в Европа между 14 и 16 век, беше действително по-толерантен – колкото и анахронистки да звучи това понятие – от всяко друго християнско царство от този период. Достатъчно е да

1 Изразът *image d'Épinal* е нарицателен във френския език и обозначава едно подчертано наивно описание на нещо, подчертаващо единствено неговите добри страни. Бел. пр.

се сравни съдбата на мюсюлманите в католическа Испания с онази на православните християни от Балканите под османско управление. Християните и евреите не бяха нито принудени да приемат Исляма, нито пък изхвърлени от султаната. Разрешено им беше да извършват богослужения на когото пожелаят, вътре в Дома на Исляма. Това не беше толерантност в модерния смисъл на думата, нито пък нещо специфично османско, а просто традиционна система на ислямско управление, датираща от времето на халифата на Умаядите¹ от осми век. Неверниците бяха поданици, по закон стоящи по-ниско от управляващите. Семиотично и практически, това бяха отделни общности. Те плащаха по-високи данъци от управляващите, не им се разрешаваше да носят оръжие, да извършват процесии, да носят определени дрехи, да притежават домове, надвишаващи определена височина. Мюсюлманите можеха да си вземат невернически жени; на неверниците не се разрешаваше да вземат мюсюлмански жени.

Османската държава, която наследи тази система, възникна през 14 век в Анадола, в резултат на победите на една от турските вождови групировки над останалите и разширението ѝ на изток и юг за сметка на местните мюсюлмански съперници, и на север за сметка на остатъците от византийската власт. В продължение на две столетия, докато армиите ѝ завоюваха по-голямата част от източна Европа, Близкия Изток и северна Африка, издигнатата от нея империя запази двупосочността си. Но никога не е имало съмнение относно това къде се намира нейният стратегически център. Още от самото начало османлийските управници бяха черпили основанията на своята легитимност от свещената война – газа – по границите с християнството. Подчинените региони в Европа съставяха

1 Умаяди: династия от халифи, владетели на сунитския Ислям от 660 до 750 г. След като през 756 г. биват изтласкани от ориента, те основават халифата в Кордова. Бел. пр.

най-богатите, най-гъсто населени и политически ценни зони в империята, както и театъра на преобладаващото множество на нейните военни кампании. Османската държава беше основана, както пише нейната най-нова историчка Каролине Финкел, върху „идеала на постоянната война“. Без да признава равни, без да респектира пиетети или мирно съвместно съществуване, тя беше предназначена за бойното поле, без териториално постоянство или дефиниция.

Но тя беше и прагматична. От самото ѝ начало идеологическата борба срещу неверниците беше комбинирана с тяхното инструментално използване за целите на самата тази борба. От една страна, османците водеха неограничена свещена война срещу християнството. От друга, от 15 век държавата зависеше от един данък – девширме – изразяващ се в събирането на бивши християнски момчета, избрани от подчинените балкански населения (самите те не задължавани да приемат исляма), които по-късно съставяха нейния военен и административен елит: така наречените капи кулларъ, или „роби на султана“.

В продължение на повече от два века, динамиката на тази мощна машина за завоевания, простираща се от Аден до Белград и от Крим до планинския Риф в северна Африка, внушаваше страхопочитание на Европа. Но към края на 17 век, след последната обсада на Виена, нейната енергия беше се изчерпила. „Управляващата институция“ на империята вече не беше набирана сред децата на неверниците, обръщайки се към самите мюсюлмани – и балансът на силите постепенно се обърна против Портата. След 18 век, когато Русия ѝ нанесе няколко последователни поражения по северното Черноморие, а революционна Франция набързо завзе Египет, Османската държава никога повече не спечели някоя голяма война. През 19 век нейното оцеляване зависеше много повече от взаимните зависти на хищническите сили в Европа, отколкото от собствената ѝ сила. От време на време тя беше спасявана

от по-нататъшно осакатяване или разрушаване само чрез интервенцията на съперничаещи си чужди столици – Лондон, Париж, Виена, в една от големите кризи дори Санкт Петербург – за тяхна взаимна вреда.

Но макар че външните напрежения, все по-злокобни с разширяването на технологическата пропаст между Османската и европейските империи, по принцип биха могли да се неутрализират взаимно достатъчно дълго време, за да позволят една основна ревизия на обществото, така че то да посрещне предизвикателството на Запада, – примера на въстаналия сатрап от Египет, Мехмед Али¹, показваше какво може да се направи в това отношение – то възходът на национализма сред подчинените християнски народи на Балканите подкопа всякакво дипломатическо равновесие. Гръцката независимост, неохотно приета от Англия и Франция от страх, че инак Русия би могла да стане неин патрон, шокира султаната и го принуди да предприеме първия сериозен опит за вътрешни реформи. През периода на Танзимата (1839–76), модернизацията стана по-систематична. Палатът беше загърбен от бюрокрацията. Администрацията беше централизирана; бяха обявени юридическо равенство на всички поданици и сигурност на собствеността; образованието и науките бяха насърчени; идеи и навици бяха привнесени от Запада. След една поредица от про-британски везири, османският ред намери мястото си в европейската държавна система.

Но реформаторите от онова време, колкото и да бяха настроени светски, не можеха да променят религиозните основи на Османската империя. Три неравенства бяха кодирани в нея по традиция: между вярващи и неверници, между гос-

1 Мехмед Али Паша (1769–1849): османски военачалник от албански произход, който през 1807 г. побеждава британската армия и я принуждава да се изтегли от Египет. Основател на просъществуващата до 1953 египетска управническа династия; постига сравнителна независимост от Османската империя.. Бел. пр.

подари и роби, между мъже и жени. Отношенията между половете се промениха само малко, макар че към края на века предпочитанието към момчета беше станало по-рядко сред елита, а робството – много бавно – беше премахнато. Политически, най-важното отношение беше първото. На книга дискриминацията срещу неверниците беше премахната чрез реформите. Но, отречена по принцип, тя продължи да съществува на практика, тъй като не-мюсюлманите продължаваха да бъдат облагани с данък на глава, сега маскиран под формата на плащане за изключване от военната повинност, което не се отнасяше до мюсюлманите. Армията продължаваше да бъде място, запазено единствено за вярващите. Същото се отнасяше и до всички по-важни граждански постове. Тази защита на върховенството на исляма беше обаче недостатъчна да премахне народната враждебност срещу реформите, възприемани като капитулация пред европейския натиск и мода, несъвместими с благочестието или подобаващото положение на вярващите в империята. Като се оставят настрана „непристойните“ прояви на западен живот в градовете, непопулярните селски данъци бяха наложени и на мюсюлманите, докато християнските търговци, да не говорим пък за чуждите интереси, процъфтяваха при режима на свободна търговия, привнесен от реформаторите под натиска на западните сили.

Нито последователно модерен, нито грубо традиционен, режимът на Танзимата беше една данъчна катастрофа. Отдаването под аренда на данъчното събиране, официално отричано, продължаваше да съществува; вместо да се увеличават приходите на държавата намаляваха, а капитулациите – извън-териториални привилегии, отдавани на чужденци – продължаваха. Заемите от чужбина се раздуха прекомерно, докато през 1875 се стигна до държавен банкрут. Две години по-късно османските армии отново бяха победени от Русия, а през 1878 – след като един кратък конституционен период беше завършил безславно – империята беше принудена да

приеме независимостта на Сърбия, Черна Гора и Румъния, както и автономията на по-голямата част от България. През следващите тридесет години властта се върна обратно от бюрокрацията към палата, в лицето на султан Абдулхамид Втори, който съчета в едно технологическа и административна модернизация – железопътни линии, пощенски станции, военни кораби – с религиозна реставрация и полицейски репресии. Със загубата на по-голямата част от Балканите, населението на империята беше станало повече от 70 процента мюсюлманско. За да циментира лоялността към режима си, султанът възстанови отдавна занемарената титла „халиф“, същевременно разпращайки панислямски призови и защитайки върховните административни постове с араби. Но никакви идеологически бури, нито пък фабрикуването на традиция в утвърдения викториански стил, можеха да променят продължаващата зависимост на империята от управлението на държавния дълг, ръководено от чужденци, както и от един европейски баланс на силите, неспособен да потисне пожара на национализма в Балканите.

Една широка ивица от османски земи все още се простираше до Адриатическо море. Там се подвизаваха различни въстанически чети – най-вече от македонската ВМРО –, а цветът на армията беше разположен в гарнизонни градове, за да поддържа онова, което беше останало от Румелия, богатото първоначално ядро на империята, нейната „римска“ част. Към началото на двадесети век противопоставянето срещу султанската тирания беше се превърнало тук в нещо общоприето сред младежите от всички етнически групи, а дори и сред самите млади турци. През 1908, след продължителни борби в Македония, Абдулхамид беше принуден да проведе избори, в които новосъздадената организация, известна под името Комитет за Обединение и Прогрес (КОП), спечели убедителна победа в цялата империя. Младите турци бяха спечелили властта.

Революцията от 1908 беше нещо странно и непоследователно. В много отношения тя беше предшественик на въстанията в Китай и Персия, които последваха три години по-късно, но същевременно те притежава и черти, които я различават от всички други последващи въстания от 20 век. От една страна тя представляваше истинско конституционно движение, пробуждащо народен ентузиазъм сред всички националности в империята; тя успя да създаде един впечатляващо етнически-смесен парламент въз основа на широко гласуване: един автентичен израз на все още либералния дух на времето. От друга страна, това беше военен преврат, проведен от тайна организация, състояща се от млади офицери и конспиратори, който може да претендира да бъде първия по рода си от една дълга серия от подобни епизоди в Третия Свят. Двете неща не бяха откъснати едно от друго, тъй като архитектите на преврата, малка група съзаклятници, получиха подкрепа в цялата империя буквално за броени дни – партията им наброяваше стотици хиляди членове в течение само на една година. Нито пък, говорейки формално, бяха откъснати едни от други целите им: речникът на времето (свобода, равенство, братство и справедливост), обявен от първите като условие за осигуряването на целостта на империята беше поддържан от вторите, чрез общото и равноправно гражданство, споделяно от всички нейни народи.

Но този синтез не можеше – а и никога не би могъл – да бъде стабилен. Основният мотор на революцията беше ядрото от офицери в КОП. Тяхната главна цел беше запазването на империята, на всяка цена. Конституционните и други такива подробности бяха неща само функционални – те бяха средства, а не цели сами по себе си. Тези хора не бяха либерали, но те не бяха и антиколониално настроени, по начина на по-късните военни патриоти от третия Свят, често много авторитарни, но решителни врагове на западния империализъм – Свободните офицери в Египет, Хунтата в Аржентина, Тридесетте

Другари в Бирма. Заплахите за Османската империя идваха, както винаги, откъм европейските сили или откъм местните ѝ съюзници, но Младотурците не отхвърляха Запада културно или политически: по-скоро те искаха да бъдат приети в неговия обръч от *Machtpolitik* на равна нога, като нормален участник сред всички останали. А за това беше необходимо да се трансформира Османската империя, да ѝ се даде онази модерна масова основа, която беше се превърнала в такава сила сред нейните противници.

Но тук те се сблъскаха с една остра дилема. Какъв идеологически апел би могъл да обедини пъстрото население на Османската империя, разделено от език, религия и етнически произход? Някакъв обединяващ патриотизъм беше непременно необходим, но типичните съставки за него липсваха. Най-близкият еквивалент на османския ред беше Хабсбургската империя, но дори и тя беше значително по-компактна, състояща се от населения от една и съща вяра, имайки един все още сравнително уважаван владетел. Младотурците, управляващи държава, която се простираше от Йемен до Дунав, населена от хора, разделяни от отдавнашни, йерархизирани и несъвместими вероизповедания, не притежаваха такива предимства. Какво можеше да означава да бъдеш гражданин на тази държава, освен че си условен поданик на една династия, към която самите Младотурци се отнасяха с не особено страхопочитание, отстранявайки Абдулхамид от трона само една година след като взеха властта? Новият режим не можеше да избегне един скрит дефицит на легитимност. И осъзнаването на нестабилността на неговата идеологическа позиция беше видимо още от самото начало. Защото Младотурците запазиха дискредитираната монархия, срещу която бяха въстанали, възкачвайки на престола слабия брат на Абдулхамид като фигуративен наследник на султаната – и дори участваха в тържествената погребална процесия, когато старият звяр най-после умря.

Но такива парцалки от избеляла приемственост разбира се не бяха достатъчни, за да се облече новия колективен император. КОП се нуждаеше от пълното облекло на един модерен национализъм. Но как можеше да бъде определен той? Отговорът беше намерен в едно „двурелсово“ решение. За публична консумация беше обявен един „граждански“ национализъм, отворен за всеки гражданин на държавата, независимо от неговата вяра и произход: една доктрина с широка привлекателност, приета с първоначален изблик на огромна енергия и надежда от страна дори на досега най-непокорните групи в империята, включително и от арменците. В таен порядък, от друга страна, беше подготвен един по-конфесионален или етнически национализъм, ограничен до мюсюлманите или турците. Това беше една двойственост, която по собствен начин отразяваше особената структура на самия КОП. Като партия, той беше спечелил голямо парламентарно мнозинство при първите свободни избори в империята – и с кратко прекъсване от 1912–13, беше определял политиките на държавата. Но неговото ръководство избягваше видимите постове в държавата, оставяйки ги на едно по-старо поколение от военни и бюрократи. Зад фасадата на конституционността и уважението към възрастта обаче действителната власт се държеше от Централния Комитет на партията – една група от 50 активисти, контролиращи една политическа организация, създадена по модела на македонските и арменски нелегални организации. Названието Младотурци не е погрешно. Когато поеха властта, ключовите водачи на КОП бяха в тридесетте или късните си двадесет години. В организацията преобладаваха армейски капитани и майори, но имаше и цивилни лица. Тримата най-важни участници бяха офицерите Енвер и Кемал, както и един бивш пощенски служител, Талат. Зад тях, по-малко видими за обществеността, но също важни дейци на организацията, бяха двамата военни лекари Назим Селянкли и Шакир Бахеттин. Всичките петима водачи идеха от

„европейския“ сектор на империята: Енвер от богато истанбулско семейство, Талат и Шакир от днешна България, Назим от Солун, а малко по-старият Кемал – от остров Лесбос.

КОП скоро трябваше да защитава империята. През 1911 Италия ѝ отне Либия, последната османска провинция в северна Африка. Една година по-късно Сърбия, Черна Гора, Гърция и България започнаха съвместна атака срещу османските армии на Балканите, като за броени седмици ги изтласкаха почти напълно извън Европа. КОП, който беше отстранен за кратко време от властта през лятото на 1912, успя да избегне омразата, породена от това масивно поражение – и когато съюзниците се нахвърлиха едни върху други, успя да си възвърне голяма част от Тракия. Но размерите на имперската катастрофа бяха трагични. В продължение на много дълго време Румелия беше била най-напредничавият регион на империята, като до 1912 младите турци бяха държали централния си комитет в Солун, а не в Истанбул. Загубата ѝ – даже не от ръцете на една от великите сили – смали османските владения в Европа до минимум и прогони около 400 000 турци от домовете им, превръщайки се по този начин в най-голямата катастрофа и унижение в историята на империята.

Ефектът върху КОП беше двустранен. Империята сега се състоеше от 85 процента мюсюлмани, което намали мотивацията за политически апели към оставащата част неверници и увеличи привлекателността на ислямската карта за повишаване на поддръжката към режима. Но макар че водачите на комитета, твърдо решени да запазят арабските си провинции, широко използваха тази карта, те имаха пред себе си горчивия опит с албанците – събрата-мюсюлмани, които бяха използвали възможността, предложена им от Балканските войни, за да извоюват независимостта си. Това отстъпничество показваше, че общата религия не е достатъчна, за да се предотврати по-нататъшното разпадане на държавата, която те бяха наследили. Резултатът беше, че идеологическата ос на

КОП, особено сред неговия вътрешен кръг, беше наклонена в една все по-етническа – турска, различна от мюсюлманската – посока. Промяната не изискваше кой знае каква нова нагласа: буквално всички Младотурци бяха позитивисти, чиито възгледи по свещените въпроси бяха чисто инструментални.

Урокът, който КОП беше научил от Балканските войни беше, че османската власт може да бъде поддържана само в съюз с поне една от европейските велики сили, които бяха стояли настрана по време на Балканските войни. Младотурците нямаха особено предпочитание, опитвайки късмета си последователно при Великобритания, Австро-Унгария, Русия и Франция, само за да бъдат отблъснати навсякъде, докато най-накрая усилията им се увенчаха с успех при Германия – на 2 август 1914, два дни преди избухването на Първата световна война. По това време КОП вече заемаше предния план на властта: Енвер беше министър на войната, Талат на вътрешните работи, Кемал на флота. Сам по себе си договорът не задължаваше империята да обяви война на Антантата, но Младотурците разчитаха да спечелят от него без особен риск. Те очакваха Германия да победи Франция набързо, след което османските армии можеха спокойно да се присъединят към армиите на Центъра, за да победят Русия и да съберат плодовете на победата – възвръщайки си солидна част от Тракия, егейските острови, Кипър, Либия, цяла Арабия, някои от териториите, отстъпени на Русия в Кавказ, както и земи, простиращи се чак до Азербайджан и Туркестан.

Но когато Франция не се сгромоляса, а Германия започна да настоява за бързо османско участие във войната, за да се отслаби Русия, мнозина от членовете на кабинета започнаха да се обливат в студена пот. Едва след дълги седмици на несъгласия и колебания, Енвер – най-войнолюбивият член на управляващата хунта – успя да вкара правителството във войната, в късния октомври 1914, чрез едно не провокирано нападение срещу руските брегови позиции по Черноморието. Но осман-

ският флот, дори и с германски моряци, не успя да извърши десант в Украйна. Къде тогава можеше да се демонстрира младотурския характер? Символични сили бяха изпратени на север, за да подкрепят австро-унгарските линии в Галиция, а по настояване на Берлин, срещу британските линии в Египет бяха направени апатични атаки. Но това бяха само показни операции. Истинските сили на армията, водени лично от Енвер, бяха изпратени през руската граница в Кавказ. Там, очаквайки да бъдат възвърнати, се намираха трите провинции Батум, Ардахан и Карс, отнети от империята на Берлинския конгрес през 1878. В дълбоката зима на 1915 оттам се завърнаха само малцина. Османската атака беше отблъсната по-цялостно, отколкото която и да било друга подобна офанзива от Великата война – по-малко от един на всеки седем войници преживя тази кампания.

В Истанбул, КОП реагира бързо. Това не беше просто едно оттегляне. Цялата териториална ивица от двете страни на границата беше населена от арменци. Каква роля бяха играли те в конфликта? Исторически най-старите обитатели на региона, дори на по-голямата част от Анадола, те бяха християни чиято църква – водеща началото си от трети век на новото летоброене – можеше да претендира, че е по-стара дори от Рим. Но в 19 век, за разлика от сърбите, българите, гърците или албанците, те не бяха образували компактно национално мнозинство никъде в обитаваните от тях територии. През 1914 около една четвърт от тях бяха поданици на Руската, а останалите три четвърти – на Османската империя. При руските царе те нямаха никакви политически права, но като събратья-християни не бяха преследвани поради религията си и можеха да заемат постове в имперската администрация. При султаните те бяха изключени от девширме, кръвния данък, още от самото начало, можеха да бъдат търговци и да закупуват земя, но не и да получават служби. През 19 век те си създадоха значителна

интелектуална прослойка – първите османски романи бяха написани от арменци.

Непосредствените страхове на КОП бяха, че местното арменско население в Кавказ ще подкрепи врага. На 25 февруари комитетът разпореди всички арменски участници във военните сили да бъдат обезоръжени. Телеграмите бяха изпратени в деня, в който англо-френските сили започнаха да бомбардират Дарданелите, поставяйки в опасност самия Истанбул. Към края на март, сред голямо напрежение в столицата, Централният Комитет – Талат беше главният инициатор – гласува цялото арменско население в Анадола да бъде депортирано в сирийските пустини, за да се осигури гърба на империята. Операцията трябваше да бъде проведена от *Teskilât-i Mahsusa*, „Специалната Организация“, създадена от партията за секретни операции през 1913, сега наброяваща около 30 000 души, под ръководството на Шакир Бахеттин.

Етническо прочистване от голям мащаб не беше нищо ново в този регион. Цели общности бяха прогонвани от домовете си, обикновено като бежанци пред чужди армии. Такава беше съдбата на стотици хиляди турци и черкези по времето, когато Русия беше завладяла сверен Кавказ през 1860, както и при извоюването на независимостта на балканските нации през следващия половин век. Анадола беше пълен с такива муджахир, изпълнени с горчиви спомени за това как се бяха отнесли към тях християните. Нито пък насилственото преселване по причини за сигурност беше нещо, ограничено единствено до Първата световна война: по-рано в Русия царският режим беше прогонил и депортирал поне половин милион евреи от Полша и Украйна.

Но операцията, която КОП предприе през пролетта на 1915, все пак беше нещо ново. Защото привидната депортация, колкото и да беше жестока сама по себе си, всъщност трябваше да бъде само прикритие за изстребване – систематично, държавно организирано унищожаване на цяла една общност. Убий-

ствата започнаха през март, все още малко наслуки, докато руските сили започнаха да проникват в Анадола. На 20 април, в обстановка на все по-нарастващ страх, в град Ван се надигна арменско въстание. Пет дни по-късно англо-френските войски започнаха десант в Дарданелите и правителството започна да прави планове за спешна евакуация, ако столицата попадне в ръцете на Антантата. В тази ситуация КОП не чака дълго време. В началото на юни, централно разпореденото и координирано унищожаване на арменците беше в пълен ход. Както пише най-авторитетният изследовател по въпросите на етническото прочистване, Майкъл Ман: „ескалацията от първите инциденти до геноцид се извърши в течение на три месеца, много по-бързо, отколкото по-късно при Хитлер и евреите.“ Шакир – оригиналният създател на КОП – обикаляше определените зони, тайно и смъртоносно, ръководейки клането. Дори без да се използва претекста за сигурността, арменците от западния Анадола бяха унищожени, на стотици километри от фронта.

Няма достоверни цифри относно броя на убитите, нито пък относно начините, по които те са били убивани. Ман, който смята, че реалната цифра е между 1,2 и 1,4 милиона души, отбелязва, че „може би две трети от арменците бяха унищожени“ – „най-успешното убийствено прочистване, постигнато през 20 век“, надминаващо в пропорциите си дори Холокоста. Една катастрофа с тези размери не можеше да бъде скрита. Немците, присъстващи в Анадола като османски съюзници в много и различни длъжности – консултативни, военни и свещенически между другото – бяха свидетели на станалото и много от тях докладваха у дома, не рядко изпълнени с ужас и страдание. Конфронтиран от американския посланик, Талар дори не си направи труда да отрича. От своя страна Антантата, за разлика от съюзниците, които премълчаваха Холокоста по време на Втората световна война, незабавно осъди унищожението, издавайки тържествена декларация на 24 май 1915,

обещавайки да накаже като престъпници неговите организатори.

Победата при Дарданелите спаси режима на КОП. Но това беше единственият реален успех в тази война. На други места, в Арабия, Палестина, Ирак, Черно Море, армиите на едно все още предимно земеделско общество бяха победени от неговите по-индустриализирани противници, при голямо страдание за цивилното население и огромни военни загуби, надминавани като пропорционална част от населението само в Сърбия. След колапса на България, османското спасително въже към Централните сили, съдбата на КОП беше решена. Талат, минавайки през София на връщане от Берлин, разбра, че играта е свършила и подаде оставка като велик везир. Две седмици по-късно беше създаден нов кабинет, с по-малко компрометирани водачи, а на 31 октомври Портата подписа с Антантата примирие, три дни преди Австрия и две седмици преди Германия. Изглеждаше така, сякаш доминото се събаря – от посока на най-слабите към по-силните плочки.

Но това впечатление беше измамливо. Във Виена, Хабсбургската монархия се разпадна за броени дни. В Берлин възникваха войнишки и работнически комитети, докато последния Хоенцолерн избяга в изгнание. В София Земеделската партия на Стамболийски получи властта. Във всеки от тези случаи поражението беше неоспоримо, старият ред беше непоправимо дискредитиран от него и сред руините му се появяваха революционни сили. В Истанбул такъв сценарий липсваше. Османската империя беше влязла във войната доброволно, за разлика от която и да било друга сила – и изходът, който тя избра, също не приличаше на никой друг. Защото водачите на КОП не приеха, че са били победени. Предаването на кабинета в чужди ръце беше за тях само тактически маньовър. В течение на двете седмици между отказа от властта и подписването на примирието, те се подготвиха за съпротива срещу предстоящата окупация, както и за втори рунд в

борбата за утвърждаване на турската сила. Талат организира една полувоенна нелегална организация, Каракол, ръководена от близки негови съратници и въоръжена с екипировка от Специалната Организация, която от своя страна беше набързо разтурена, а името на партията беше променено. Архивите бяха скрити, а уличаващите документи – методично унищожени.

Капитулацията беше подписана на остров Лемнос на 31 октомври, но обединените сили все още не бяха навлезли в протока. В това време ръководителите на КОП направиха последния си ход. Приготовленията вече бяха завършени и нямаше паника. През нощта на първи срещу втори ноември осем водачи на режима тайно бяха качени на една немска подводница – бившият Счастливый, спечелен от руснаците – и закарани в Севастопол. Сред тях бяха Енвер, Талат, Шакир, Назим и Кемал. От Крим, Енвер се отправи към Кавказ, докато останалите бяха постепенно прехвърлени в Берлин, където стигнаха през януари 1919. Там им беше обещано покровителство от Еберт, новият социалдемократически президент на републиката. Турският унионизъм не е нацизъм, но ако бихме потърсили аналогии, това беше все едно през 1945 Хитлер, Химлер, Калтенбрунер, Гьобелс и Гьоринг, след като са предприели внимателна подготовка на операция „Върколлак“ в Германия, да избягат хладнокръвно за Финландия, за да продължат борбата оттам.

Десет дни по-късно съюзниците влязоха в Истанбул. В края на войната Хабсбургската империя беше се разпаднала спонтанно; Хоенцолерните отстъпиха пред една република, която трябваше да предаде на Франция Елзас и Лотарингия, както и да изтърпи окупацията на Рур, но без реална загуба на германската териториална цялост. Османската империя беше нещо по-различно, съдбата ѝ сега зависеше напълно от милостта на победителите. През 1918 г. четири сили – Великобритания, Франция, Италия и Гърция – си поделиха пляч-

ката, първите две разделяйки арабските провинции помежду си, а другите борейки се за придобивки в югоизточния Анадол. Преди да се постигне окончателно съглашение по разделянето на империята щяха да изминат още две години. Междувременно в Истанбул те упражняваха съвместен контрол над един очевидно готов за съдействие кабинет под ръководството на новия султан, познат с ненавистта си към КОП.

Следвоенната мизерия на едно победено общество беше тук много по-тежка, отколкото в Германия или Австрия, но в замяна на това ресурсите за съпротива срещу един потенциално картагенски мир бяха по-големи. Каракол скоро започна да прелива вълни от агенти и оръжия във вътрешността на страната, където още по време на войната бяха направени планове за прехвърляне на центъра на властта. И което беше най-важно, Октомврийската революция, изключвайки Русия от редиците на съюзниците, не само осигури, че източния Анадол ще остане неокупиран. Освен това тя остави непокътаната османската девета армия, която Енвер беше изпратил в Кавказ, под ръководството на юнионисткия ѝ командир, след като Брест-Литовския мир ѝ откри път за напредване чак до Баку.

През есента на 1919 на сцената се появи един нов юнионистки офицер. Мустафа Кемал, който също идваше от Румелия, беше ранен член на КОП, успял да се издигне по време на защитата на Дарданелите, преди да прекара останалата част от войната в Сирия. Напрегнатите отношения между него и Енвер бяха го изключили от вътрешното ядро на партията, освобождавайки го от забъркване в работите на Специалната Организация. След като се завърна от Дамаск, очаквайки да получи министерство в следвоенния кабинет, вместо това той получи военния инспекторат на изтока. Предложението вероятно дойде като резултат от разговори с Каракол, с които той беше влязъл в контакт след завръщането си. След като пристигна на черноморското крайбрежие, той се придвижи

във вътрешността на страната и незабавно започна да координира политическата и военна съпротива срещу съюзническия контрол над Турция. В това, което с времето щеше да се превърне във Войната за Независимост, той беше подпомогнат от четири фактора.

Първият беше просто степента на подготвеност за съпротива, оставена след тях от ръководителите на КОП, която включваше не само големи доставки на оръжие и множество нелегални агенти, но и национална мрежа от Общества за Правата за Национална Защита като един вид официална политическа партия; към това се прибавяше – повече резултат от късмет, отколкото от предварително планиране – една напълно екипирана редовна армия, извън сферата на действие на съюзниците. Втората беше солидарността, проявена от Русия, където режимът на Ленин, сам борещ се срещу множество интервенции на Антантата, поддържаше турската съпротива срещу общия враг с оръжия и средства. Третата се дължеше на разделението сред самата Антанта. Великобритания беше основната сила в Истанбул. Но тя не желаше да подкрепи политическата си тежест със съответстващи военни сили, предпочитайки да разчита на Гърция като свой местен представител. Но гръцката карта – и това беше четвъртия важен елемент в тази ситуация – се оказа особено слаба, за да бъде разигравана от победителите.

Гърция беше не само презирана като слаб италиански съперник – и разглеждана от Франция като британска пионка. В очите на турците тя беше чакал, възползвал се от силата на големите, реалните противници на империята; тя не беше допринесла буквално нищо за победата над османските армии, но въпреки това беше получила най-големите окупирани зони, в които преди това голям брой етнически гърци вече бяха прогонени от Специалната Организация преди войната и етническите напрежения бяха много високи. На връх на всичко това Гърция беше една малка, вътрешно разделена

страна, с незначителна важност като военна сила. Една по-добра цел за кампанията за национално освобождение едва ли можеше да бъде намерена. Четири дни преди Кемал да пристигне на Черно Море, гръцките войски навлязоха в Смирна (Измир) и окупираха заобикалящия я регион, предизвиквайки огромен гняв в цялата страна и създавайки перфектни условия за едно начинание, което все още изглеждаше прекалено рисковано за множество турци.

В течение на една година Кемал вече беше установил Национално Събрание в Анкара, в открито предизвикателство към правителството в Истанбул и събрал сили, способни да ограничават придвижването на гръцките сили. През 1922 армията му постигна решаващи победи над гръцките войски и отново превзе Смирна, изгаряйки я до основи и избивайки голяма част от тамошното гръцко население. Във Великобритания, поражението на неговото протеже доведе до падането на правителството на Лойд Джордж. Когато през октомври 1922 той заплаши, че ще поведе страната във война в помощ на Гърция, Джордж беше отстранен от власт.

През следващото лято беше подписан договърът от Лозана, който затвърди сегашните граници на Турция и преустанови териториалните права на чуждите сили в нея. Юридически, основното нововъведение на договора беше взаимното етническо прочистване, предложено от норвежкия филантропист Фритьоф Нансен, който получи първата Нобелова награда за мир в резултат тази „свръхидея“. „Народната размяна“ между Турция и Гърция отразяваше относителните позиции на победителя и победения, прогонвайки съответно 900 000 и 400 000 турци от домовете и родните им места, в противоположни посоки.

Няколко месеца по-късно Османлиите най-последваха Хабсбургите, Романовците и Хоенцолерните и султантаът беше отменен. Една година по-късно, след плътно контролирани избори, Кемал беше обявен за президент на Турската

република. И, докато раздялата от империята все още беше нещо, което можеше да бъде предвидено, то последвалите я събития се оказаха значително по-изненадващи. През пролетта на 1924 Кемал премахна Халифата, една религиозна институция, все още почитана в целия мюсюлмански свят (вълната от протести се разпростря чак до Индия), скоро започна да затваря поклоннически места и да потиска дервиши, забрани феса, промени календара, замени шариата с граждански кодекс и въведе латинското, в замяна на арабското, писмо. Мащабите и скоростта на това нападение срещу религиозната традиция и домашни навици, обхващащо вярата, времето, облеклото, семейството и езика, си остават и до ден днешен уникални в цялата мюсюлманска общност. Радикализмът и скоростта на Кемал се оказаха напълно непредсказуеми, разграничавайки го рязко от предшествениците му.

Но колкото и да беше систематична, тази трансформация беше много странна: една културна революция без съответна социална такава, нещо много рядко в историята. Структурата на обществото, правилата на собствеността, образецът на класовите отношения, си останаха непроменени. КОП беше репресирала всякакви стачки или работнически организации от самото начало. Кемал продължи по същия начин: комунистите бяха убивани или затваряни, колкото и добри да бяха дипломатическите отношения с Москва. Но ако у Кемализма липсваше какъвто и да било антикапиталистически импулс, то той не притежаваше и никакви значителни антифеодални измерения. Османското управление никога не беше изисквало или разрешавало появата на силна класа от земевладелци, най-малко от всичко в Анадола, където дребните селски имоти бяха преобладавали по традиция, единственото изключение бидейки кюрдският югоизток, контролиран от племенни вождове. Мащабът на аграрната реформа беше значително по-ограничен, отколкото в Русия или дори на Балканите.

Но социалният ландшафт, засегнат от културната революция, беше същевременно точно обратното на някакъв стабилен социален ред, в едно точно определено отношение. Ако зад динамиката на Кемализма не стоеше никаква класова борба, то етнически катаклизми от гигантски мащаб бяха преоформили напълно анадолското общество. Притокът на турци и черкези, бегълци от руските и балкански войни, унищожаването на арменците, прогонването на гърците, бяха довели до огромно объркване на населения и собственоности в една все още много назадничава селскостопанска икономика. Именно тази разрушена среда направи така, че наложената отгоре културна революция можа да бъде осъществена без съществена съпротива отдолу. Но по същата причина революцията никога не придоби активна популярна поддръжка: Кемализмът си остана една вертикална афера.

Макар че той скъса, остро и внезапно, с османската култура в един фундаментален аспект, чрез отмяната на нейната писменост и по този начин откъсвайки следващите поколения от всякаква писмена връзка с миналото, в отдалечеността си от масите Кемализмът не само наследи една османска традиция, но дори я засили. Всички пред-модерни управляващи групи говореха диалекти, различаващи се по един или друг начин, ако и само по акцент и лексика, от ония на управляваните. Но османският елит, в продължение на дълго време дори не състоящ се от турци, беше особено откъснат от поданиците си, като корпус от държавни служители, обвързани едни с други чрез владенето на един сложен език, който беше смесица от персийски, арабски и турски, с множество чуждици, неразбираеми за управляваните. Административният османски език беше по-малко развит от неговите литературни форми, а турският език си оставаше предимно за употреба у дома. Между ниската и висока култури в империята се простираше широка – и лингвистично фиксирана – пропаст.

Кемализмът се зае да премахне това, чрез създаването на един модерен турски език, който нямаше да бъде повече пре-зириания жаргон от османските времена, а език, говорен от всички граждани на новата република. Но докато се опитваше да премахне пропастта между управлявани и управляващи там, където тя беше най-широка в миналото, той същевременно създаде една нова, непозната дотогава пропаст. Реформата на езика може би подпомогна националното обединение; религиозната реформа можеше само да разединява. Вратата на османските елити имаше само малко общо с формите на народна набожност – различни култове и народни вярвания, разглеждани с презрение от образованите. Но поне имаше една споделена обвързаност с исляма. Тази връзка беше прекъсната от Кемал. След като държавата започна да преследва различни братства, проповедници и молитвени събрания, тя удари по някои от традиционните обекти на почит – и масите се съпротивиха срещу това. Отхвърлен от мнозинството в селата и малките градчета, кемалистският секуларизъм беше приет с агресивна ревност в големите градове от модернизираните наследници на османския елит – бюрократи, офицери, хора на професиите. В тази градска прослойка секуларизмът в течение на времето се превърна – както си остава и до днес – в един вид ерзац-религия. Но строгостта на този секуларизъм е особено чуплива. Не само защото той е интелектуално тънък или отдалечен от народните чувства, но още повече поради една, така да се каже, зла воля, която винаги си е оставала неразделима от него.

Тактическо и преходно, използването на исляма от страна на новия режим се оказа набързо изоставено, когато не беше повече необходимо. Но турският секуларизъм никога не е бил истински секуларен. Това отчасти се дължи на факта, че Кемализмът не толкова раздели религията от държавата, колкото я направи подчинена на държавата, създавайки „директорати“, които започнаха да се занимават с всички религиозни въпро-

си – собствеността върху джамиите, назначаването на имами, управляването на религиозни фондации – по същество превръщайки вярата в клон на бюрокрацията. Една много по-дълбока причина обаче се крие в това, че религията никога не беше откъсната от нацията, превръщайки се вместо това в нейно мълчаливо определение. Неопределеността на Кемализма се прояви в създаването на един идеологически код в два регистъра. Единият от тях беше секуларен и се отнасяше към елита. Другият беше скрито-религиозен и достъпен за масите. Обща и за двата беше целостта на нацията, като върховна политическа ценност.

Като християни, гърците и арменците бяха изключени от самото начало. В първите избори за национално събрание през 1919 да гласуват можеха само мюсюлмани – и когато населението бяха „разменени“ през 1923, дори гръцките общности в Киликия, чийто език беше турският, бяха изключени с обоснованието, че те въпреки това са неверници, тоест етническият им характер беше определен не от културата, а от религията им. Но в страната остана една друга голяма общност, по-голямата част от която почти не говореше турски език, но която въпреки това не можеше да бъде отграничена, защото беше мюсюлманска. В етнически изчистения Анадол кюрдите съставляваха може би една четвърт от населението. Те бяха играли решаваща роля в арменския геноцид, изпращайки войски за унищожението и бяха се борили редом с турците във Войната за Независимост. Какво трябваше да бъде мястото им в новата държава?

Докато борбата за независимост все още беше с неясен изход, Кемал обеща уважение към тяхната идентичност и автономия в регионите, където те преобладаваха. Но след като победата беше вече сигурна, в кюрдските райони бяха изпратени турски чиновници, кюрдските наименования на местата бяха променени, а кюрдският език – забранен в училищата и съдилищата. По-късно, с отмяната на халифата през 1924,

Кемал премахна общия символ на исляма, на който се беше позовавал сам пет години преди това, заявявайки, че „турците и кюрдите ще продължат да живеят заедно като братя в институцията на халифата“. Това действие предизвика масово кюрдско въстание под ръководството на един племенен религиозен водач, шейх Саид, в ранната 1925 г. Половината от турската армия, около 50 000 души, беше мобилизирана, за да потисне въстанието. Според някои сведения, в тези битки загинаха повече турци, отколкото във Войната за Независимост.

В югоизтока репресиите бяха последвани от депортации, екзекуции и систематична турцификация. В страната като цяло това беше сигнал за налагането на диктатура, чрез Закона за поддържане на реда, който премахна всички опозиционни партии и свободната преса в течение на останалата част от десетилетието. През 1937, пред лицето на една още по-драстична програма за турцификация, кюрдите-алевити въстанаха в региона Дерзим, и бяха смазани чрез използването на много по-модерни средства за унищожение – бомбардировки, газ, тежка артилерия. Официално, по това време кюрдите бяха престанали да съществуват. След 1925 Кемал никога повече не произнесе думата „кюрд“ на публично място. Нацията беше съставена от един хомогенен народ, и нищо друго. Тази фикция щеше да продължи за още три поколения.

Но ако кюрдите не бяха по-различни от турците – какъвто и да беше техният език, нрави или усещане за самите себе си – то кое тогава определяше невидимата идентичност и на двете групи? Без да може да се говори за това, единственото, което оставаше, беше религията. Но макар че ислямът определяше нацията, то сега той можеше да го прави само по един чисто негативен начин; той беше скритата идентичност, която оставаше, след като беше премахнато всяко положително определение, в името на хомогенността. В резултат на това турският секуларизъм винаги беше зависим от онова, което самият той потискаше.

Режимът на Кемал беше еднопартийна диктатура, основаваща се на култа към една личност. Конни статуи на Кемал започнаха да се издигат още през 1926, далеч преди в Русия да се появят статуи на Сталин. Речта, която той държа през 1927, и която се превърна в официалното национално верую, надминаваше далеч всякакви възможни речи на Хрущов или Кастро. Възхвалявайки собствените му постижения, тя продължи в течение на 36 часа, беше четена в течение на шест дни и накрая подвързана в том с обем от 600 страници: един рекорд в анализите на автокрацията. Закоравял във войната, Кемал смяташе живота за евтин и без колебание изпращаше на смърт ония, които се изпречеха на пътя му. Кюрдите бяха избивани с десетки хиляди, но след като бяха насилствено определени като турци, те не бяха унищожени. Комунистите бяха убивани или затваряни, а най-големият поет на страната, Назим Хикмет, прекара по-голямата част от живота си в затвора или в изгнание. Кемал беше способен да подарява живота на стари съратници. Но юнионистите, които му се съпротивяваха, бяха екзекутирани, процесите бяха фалшифицирани, а пресата – принуждавана да мълчи. По съвременните стандарти режимът не беше нападателен, но репресиите бяха нещо рутинно.

Но тъй като режимът можеше да съществува и без масова поддръжка, Кемал беше в състояние да провежда реформи, за които например Мусолини никога не би могъл и да мечтае. През 1934 турските жени получиха право на глас – една промяна, която се случи в Италия и Франция едва през 1945, в Гърция в средата на 50-те, а в Португалия – едва през 70-те години. Но тук се проявяваха и границите на неговата културна революция: 90 процента от турските жени бяха все още неграмотни когато той умря. Страната не беше превърната в модерното общество, за което той беше мечтал. Тя си остана бедна, аграрна, задушена, а не освободена в хватката на Баща-

та на турците, както той стилизираше себе си през последния период от живота си.

Болен от цироза, той умря през късната 1938, на 57 години.

Неговият наследник, от когото той искаше да се освободи на края, беше напълно различна фигура. Иньоню беше служил под ръководството на Кемал като офицер на КОП през 1916, сътрудничил с Каракол във военното министерство през 1919-20 и заемал висш команден пост в борбата за независимост. Той беше мрачен, набожен и консервативен, по външност не много различаващ се от някаква турска, не толкова закръглена, версия на Франко. През 1938, чувствайки приближаването на войната, неговият режим потърси сближение с Германия, но беше отблъснат от Берлин, който по това време търсеше близостта на арабските държави, боящи се от турския реваншизъм. За да се предпази от италианската експанзия и потенциалните заплахи за Турция, произлизащи от нацистко-съветския пакт, Анкара тогава подписа договор с Великобритания и Франция за сътрудничество в Средиземноморието, малко след избухването на войната. Но когато Италия нападна Франция през 1940, правителството на Иньоню забрави задълженията си и след една година подписа договор за ненападение с Германия. Четири дни по-късно, когато Хитлер нападна Русия, турското ръководство беше „пияно от радост“.

Но след като взните започнаха да се накланят в полза на Русия, Анкара започна да променя позицията си. Продължавайки да снабдява третия Райх с хромит, от който зависеше функционирането на нацистката военна машина, Турция сега започна да бъде ухажвана от Великобритания и Америка. Докато продължаваше да се съпротивява на англо-американския натиск за присъединяване към съюзниците, Иньоню показва ясно, че пътеводната му звезда си остава антикомунизма. СССР беше главният враг и Турция открито се противопоставяше на всяка британска или американска стратегия, която

рисуваше да промени позицията на Германия като бастион срещу него, надявайки се, че Лондон и Вашингтон ще сключат отделен мир с Берлин, за бъдещи действия срещу Москва. Ужасен от изгледите за безусловна капитулация, Инъню обяви символична война на Германия само след като съюзниците направиха от това условие за получаване на място в ООН, в късния февруари 1945. В борбата срещу фашизма на беше произведен нито един турски изстрел.

Мирът постави режима в несигурна позиция. Вътре в страната той беше мразен от по-голямата част от населението, което беше пострадало от рязкото спадане на стандарта на живот. Инфлацията беше засегнала всички класи, без да остане спестена дори на бюрократите. Навън, режимът беше компрометиран от аферата с нацизма – която следвоенната съветска дипломатия беше побързала да посочи – и отказа му да подпомогне победата на съюзниците даже след като тя беше станала очевидна.

Осъзнавайки непопулярността си, през ранната 1945 Инъню се опита да промени нещата чрез една закъсняла поземлена реформа – само за да предизвика бунт в управляващата партия, без да спечели доверието на селските стопани. Беше необходимо нещо повече. Шест месеца по-късно той обяви, че ще се проведат свободни избори. Турция, диктатура от двадесет години насам, сега щеше да стане демокрация.

През 1946, в резултат на скандално фалшифицирани избори управляващата републиканска Народна Партия спечели с огромна преднина пред Демократическата Партия, водена от хората, които бяха напуснали старата партия покрай аграрната реформа. Измамата беше толкова скандална, че вместо да подобри репутацията на режима, тя я увреди още повече. В международен план обаче трикът беше успешен. Турция беше обявена за опора на запада, доктрината Труман я обяви за икономически и военен помощник в борбата със съветската заплаха – и помощите по плана Маршал започнаха да се

изливат. Икономическото възстановяване беше бързо и през следващите четири години Турция отбеляза висок ръст на икономически растеж.

Тези лаври обаче не успокоиха турските маси. Инъню, след като първо назначи за премиер водещия профашист в своята партия, след това се опита да направи отстъпки пред пазара и в областта на религията. Но нищо не помагаше. Когато през 1950 бяха проведени нови избори, вече беше невъзможно те да се фалшифицират както преди. Избирателите отхвърлиха режима с голямо мнозинство, поставяйки демократите на власт. Диктатурата, която Кемал беше установил, най-после свърши.

Пери Андерсън (род. 1938) е известен американски журналист и историк. Той е професор по история и социология в УСРА и бивш редактор на списанието *New Peft Review*.

Съседства

Автор(и): Орхан Памук

Нищо не ми доставя такова удоволствие като това да грабна две или три нови културни списания, да отида в кабинета си и да започна да чета. Но какво очаквам като читател? За мен културните издания оформят едно пространство, в което културата се съпротивява. Или би трябвало да се съпротивява. Намирам много смущаващо, когато културните издания се опитват да се конкурират с – и са повлияни от – езика и интересите на водещите медии. Културните издания би трябвало да отхвърлят темите, предлагани от големите медии и вместо това да настояват да се занимават със собствените си теми, със собствените си грижи. Понякога езикът на големите медии ни харесва; понякога таблоидите грабват вниманието ни, което може да ни харесва. Въпреки това културните издания не би трябвало да се занимават с темите, разглеждани от големите вестници и телевизията, които се обръщат към една голяма аудитория. За нещастие, именно това е развитието, което ние сме принудени да следваме през последните няколко години, особено при някои от по-значителните културни издания. За да привлекат интереса на читателите, те също се занимават с темите, които са повдигнати, изследвани и разпространявани от големите медии. Може би, правейки това, те дори привличат известен интерес – временно. Но в дъл-

госрочен план те просто стават като големите медии. Онова, което искам да видя, когато отварям тези издания, са именно нещата, които не мога да намеря никъде другаде.

Друга моя грижа при четенето на културни издания е това, че те се намират прекалено много под влиянието на англосаксонския свят. Културните издания би трябвало да комуникират много по-тясно с други култури, по-близки култури, както и с културата, вътре в която се намират и към която се обръщат. Те биха могли да се противопоставят на общите тенденции на културната индустрия; те могат и би трябвало да посочват други пътища, алтернативи срещу хегемонията на англо-американската култура.

Ние сме тук, за да говорим за „съседства“, едно понятие, което за Турция би трябвало да включва Европейския Съюз. Ние обаче още не сме се превърнали в пълноценен съсед на ЕС. Нещо повече, сред съседските страни ние имаме сравнително добри отношения единствено с Гърция. Ние се подобряваме, но не можем да твърдим, че имаме добри отношения със съседите си. Вместо това ние се намираме в постоянен конфликт с тях. Може да се каже, че решаваме проблемите си с европейските съседи просто за да влезем в ЕС.

„Добросъседските отношения“ обикновено се разглеждат като нещо добро само по себе си. Да, на тази среща ние можем да величаем, празнуваме и вярваме в добросъседското поведение; това със сигурност е нещо хубаво. За международния мир съседството е важно понятие и добрите съседски отношения са необходими. Но аз все пак бих искал да поставя под въпрос едно разбиране за съседството, което е здраво установено в нашата култура и предавано на поколенията чрез мъдри половици и поговорки.

Да, Турция трябва да се разбира добре със съседите си. Но в този културен контекст аз имам някои проблеми със съседството, както може би ги имате и вие. За мен, да живея в един модерен град по същество означава да живея без напрежение-

то, което идва от това, че имам съсед. Съседът е личност, която би трябвало да обичаме и която – ако не го правим – донася за нас, проследява ни, изобличава грешките в нашето държание и поведение. Доминантният дискурс в нашата култура, която твърди, че човек трябва да се разбира със съседите си, е определен до голяма степен от необходимостта да се приспособяваме към съседите си (нека да се разбираме с него или нея, за да не доносим за нас). Този дискурс ни кара да смятаме, че това е разумното нещо, което трябва да правим.

Модерността, или копнежа по бягството от провинциалното, до известна степен представлява едно желание да се *избягва* съседа, да се избягват шпиониращите и контролиращи очи на общността.

В международните отношения аз наистина намирам, че съседството е важно понятие. Аз го ценя високо. И мисля, че Турция трябва да се разбира със съседите си. Но онези от нас, които живеят в големи градове, трябва да се радват, за разлика от жителите на малки градчета, че са свободни от съседите си. Разбира се, от време на време ние чукаме на вратата на съседите – когато ни се свърши кафето например. Колкото и приятно да е това, същевременно то означава, че ние отваряме вратата си за контролиращите механизми на обществото.

В турския език съществува поговорката, че „съседът знае какво чувства съседа“. Тук ние мислим за съседа като за някого, който непрестанно проверява другия, който го наглежда, който разказва на другите за разликите, които наблюдава, записва ги в тефтерче и ги запазва, за да може да ги използва отново в някой труден момент. В основата на това лежи обичаят от Османското общество, в което държавата възлагаше на общността задачата да се открие виновника за някое престъпление; където представителят на държавната власт не можеше да проникне в общността, по начина, който познаваме от западната култура и литература; където съществуваше една култура на общността, при която всеки беше полицаи и до-

носник; където общностите бяха трансформирани от Османското общество (което придаваше голяма важност на системата на *миллета*¹) в обкръжения, в които всеки следи всекиго. Оттук идва произходът на понятието „съседство“ – едно понятие, което ние ценим високо дори и днес. Ние турците възхваляваме понятието за „добросъседски отношения“, ние много внимаваме да се разбираме добре със съседите си. Важно е обаче да се отбележи, че поради колективното общество това едновременно означава да се разбираме добре и с държавата, с полицията, с армията. Заради съседите, заради загрижеността от въпроса: „А какво ще кажат съседите?“ всеки от нас потиска своите спорни мисли, несъгласието си, запазвайки го за самия себе си.

Нека обичаме съседите си, нека обичаме Гърция, Иран, Сирия. Нека влезем в ЕС и да живеем в мир. Но нека не изоставяме собствените си мисли, собствената идентичност, собствената личност само защото се безпокоим от това „както ще кажат съседите“, само защото трябвало да се разбираме добре със съседите си.

Културните издания обикновено се обръщат към най-зрелите и изтънчени хора в обществото, ония с най-високо образование и приходи. Културата на съседството, от друга страна, е понятие, което обслужва нуждите на хора, които не могат да оцелеят сами в модерния град, които се нуждаят от морала, дори от културната и религиозна поддръжка на съседите си, за да могат да се задържат в модерното градско обкръжение. Разбира се, ние трябва да сме в добри отношения със съседите си, но нека не жертваме заради това своите мисли, своите противоречиви идеи. Когато родителите ни се карат вкъщи, може

1 Миллет е системата на управление в Османската империя от 16 до 20 век, според която се е определял малцинствения статус на немюсюлманите и автономията на религиозните общности. Миллетът е една религиозно определяна нация в Османската империя. Бел. пр.

би е добре да ги предупредим: „Шт, шт, какво ще си помислят съседите?“, но страхът от съседа може да ни накара да се откажем от идеите си и да започнем да мислим като всички останали. За да се върнем там, откъдето започнах, онова, което очакваме от културните издания, е те да не ни водят до мислене, подчинено на съгласието с останалите.

Аз очаквам от тази конференция, както и от влизането на Турция в Европейския Съюз, да се развиват по такъв начин. Всеки от нас трябва да мисли малко по-различно; ние не трябва да приличаме едни на други; трябва да се гордеем от съседските си различия, а не от приликите си. Нашите съседи не трябва да обсъждат нашата различност. Това е светът, който си желаем. И това е причината, поради която понятието за съседство се намира в заглавието на тази среща: защото ние желаем да живеем в един свят на разнообразие.

Орхан Памук държи тази реч по време на откриването на осемнадесетата Европейска Среща на Културните Издания в Истанбул от 4 до 7 ноември 2005 г.

Орхан Памук е един от най-значителните съвременни турски автори и носител на Нобеловата награда за литература за 2006 г.

Анадолското изкушение

Автор(и): Михаел Туман

Ето я тук, новата Турция. Забрадката ѝ – копринен шифон в меко-виолетов цвят. Кристално бяла блуза, черна пола с цепка отстрани. Високи токове. Чантата: черна изкуствена кожа с виолетови украшения. „Всичко трябва да прелива едно в друго“, казва главната дизайнерка на Текбир и поправя забрадката на модела. Хошгелдиниз – Добре дошли при Текбир, модната фирма на пророка.

От истанбулската шивачница идва и онзи бял дамски костюм, с него върви и яркожълтата забрадка, „акцентовият цвят на това лято“, обяснява дизайнерката, която често пътува до Милано и Париж. Забрадка и кариера се казва книгата, която лежи върху бюрото на шефа ѝ. „Който е модерен, вярващ и успешен, купува при нас“ казва Мустафа Карадуман. Текбир е най-голямата фабрика за забрадки в Турция. „Аз имам една мечта“, казва Карадуман. „Иска ми се всички жени в Турция да носят нашите забрадки – не по принуда, а защото ги харесват.“

Секуларните туркини се чувстват застрашени от такива думи. Този човек, предприемач ли е той или фундаменталист? „Който носи забрадка, той желае ислямска република!“, това е горящото подозрение. Айше Буюрле, журналистка, изследователка на женските проблеми и съоснователка на кон-

сервативната управляваща турска партия, АКП, е принудена да живее с това. Тя носи забрадката си от убеждение. Забрадката ѝ е с пясъчен цвят, мобилният телефон често залепва за нея. Тя почти не откъсва очи от лаптопа докато говори. „Забрадката в Турция често скрива огромния напредък, който са направили жените“, казва тя.

Майка ѝ покривала главата си по традиция. „Аз я нося, защото това е мое лично решение. За мен тя е елемент от моята религиозност. И протест срещу принудата на един наложен отгоре турско-национален стил.“ Колко религиозен може да бъде един турчин или туркиня в лаицистката¹ република на основателя Ататюрк? Това, казва Айше Буюрле, е въпросът на бъдещето. „Религиозните турци остават верни на своите ценности, но при това са много просветени, модерни и демократично мислещи хора.“

Два пъти чисто самочувствие, два пъти новата Турция. Западните предразсъдъци, както и старите черnobели представи за Ориента се разчупват. Тук изпод забрадката гледа не безправната, подчинена, пердашена майчица. Не кротката сестра, която трябва да бъде защищавана пред света от братя и чичовци. Турция подготвя едно ново послание. Вярващите турци жадуват да не бъдат повече отмятани като назадничави. Нещо повече, те се считат за много по-напредничави от онази радикално-секуларна класа на офицерите, съдиите и чиновниците, които страната на Ататюрк възпитава откъм Анкара от 1923 г. насам.

Вярващите турци поставят под въпрос неограниченото господство на тази класа и възкликват: ислямът и модерността, това са неща, които си подхождат! С този лозунг те се преселват от Анадола в столицата Анкара. Някои от тях участват в консервативното правителство на АКП на премиера Таип Ердоган. Целта им – една реформирана Турция.

1 Лаицизъм: строго разделение между държава и религия, Бел. пр.

Но каква трябва да бъде тя?

Сърдитото подозрение на старата Турция: религиозните носят забрадки, за да съборят секуларната република, те имат таен план да създадат един втори Иран, те само се преструват на модерни, а всъщност искат Шариата. Така говорят противниците и тръбят за атака. Върховният съд проверява едно обвинение, според което партията и правителството на Ердоган трябва да бъдат забранени. Както се твърди – поради антисекуларни машинации. Но зад прозрачното обвинение и политическия процес не стои никакъв юридически мотив. Неговата енергия идва от голия страх пред нарастващата сила на вярващите турци. В обществото се появява дълбока пукнатина, всеки подозира всекиго. Борбата за бъдещето на страната е в разгара си.

Кои са религиозните турци, които искат право на глас и власт в секуларната система? По какъв начин искат те да променят Турция? Откъде черпят самочувствието и силата си?

В началото беше Анадола, сърцето на Турция. Кайзери е в самата среда на Анадола, един град на религиозните мюсюлмани. В прашната равнина в подножието на планината Еркие селджуците основаха първата турска държава. Днес градът се владее от търговци. Пазарите в Кайзери рекламират обувки и говежда пастърма. На един от тях виси плакат с образа на държавния президент Абдула Гюл от АКП. Отдолу е написано „Ние се гордеем с теб!“ Гюл, който беше избран в яростна борба с радикално-секуларния истеблишмънт, идва от тук.

В Кайзери за Турция може да се чете като в отворена книга. Тук президентът, там почернелите от столетията зидове на медресата¹ Сахабийе и старата крепост. Но инак от историята не е останало особено много. Кайзери гледа към бъдещето. Ба-

1 Медреса (мадраса): мюсюлманско висше училище за обучение на духовници, Бел. пр.

гери прекрояват жилищните квартали. Новата автогара, един експеримент от стъкло, пластмаса и бял бетон, изглежда така, сякаш тук ще каца космическа совалка. Покрай гарата се отива в огромната индустриална част, където през 2004 г. само за един ден бяха основани 139 нови фирми. Плакати призовават да се пие повече новата Кола Турка и да се карат повече турски трактори.

Сафет Арслан пуши цигара Давидоф над подредената си работна маса. Притежателят на Ипек, една от най-големите турски мебелни фабрики, е типична бащинска фигура от Анадола – черни вежди, сребърно-сива коса, добре поддържани мустаци, златни очила за четене. Той има две страсти: едната се отнася до колекционирането на тесбих, молитвени броеници, а другата – до разширяването на бизнеса. Той току-що е разширил пазара си до Иран и държавите от Персийския залив. „Радвам се на отварянето на Турция при това правителство.“

Осъжданата от верния на държавата истеблишмънт глобализация е за него нещо много добро. „Ние трябва да се подготвяме за това, да организираме банките си по нов начин и да освободим държавата от ненужни отговорности.“ Кредити и данъчни облекчения, каквито турската държава преди идването на Ердоган с удоволствие раздаваше на закъсали фирми, той счита за болест. „Те само пропиляват парите и накрая въпреки всичко не са конкурентоспособни.“

Арслан често през живота си се е финансирал сам. Баща му е бил прост тъкач на килими. След началното училище родителите му го изпратили да работи. Още на 14 години той вече работел като дърводелец в една работилница за мебели. „Майсторях дивани и столове, обличах кресла, без никакви гънки.“ Той показва една стара снимка на малък мебелен магазин. От него станали два, после пет мебелни магазина, през 1991 той основал своята фирма Ипек. „По онова време хората купуваха копринени мебели като луди, фабриката растеше

бързо.“ А след това Ипек ощастливил турците със сгъваеми дивани. Арслан купил земя, на която имало цинкова фабрика, която днес също му принадлежи. В центъра на Кайзери той върти цял пазарен мол. Дали 51-годишният Арслан е свободен от ценности едър капиталист или вярващ мюсюлмански предприемач?

„Ислямът ни казва, че печалбата трябва да е справедлива: работи здраво, не ощетявай другите, помагай на ония, които са в нужда“, казва Арслан. На кого помага той? „Финансирам едно училище, един спортен център, даваме стипендии за студенти.“ Университетът Еркие в Кайзери се поддържа от множество фирми, някои факултети и училища носят имената на спомогателите. Това не е написано в Корана, то е просто израз на културата на този град, казва Арслан гордо. „Когато човек работи здраво, той изпълнява задълженията си и кара Бог да се усмихва“. Затова в Кайзери има малко ресторанти и почти никакви барове, където само се пилее време.

Но не задължава ли Бог вярващите също да пътуват до Мека и да се молят по пет пъти на ден? Да, Арслан вече е бил на хаджийско пътуване, но за моливите времето не достига. Но работниците му могат да се молят по време на обедната почивка в джамията, която принадлежи към фабриката. А в петъчни дни те пътуват колективно до новата голяма джамия, до която се стига с автобус за пет минути.

Божият храм напомня за големите истанбулски строителни паметници от 16 век. Великолепен вътрешен двор, купол с диаметър 35 метра, мраморни галерии, колони от благороден камък и златни полилеи. Тук с лекота се побират няколко хиляди вярващи, долу мъжете, горе жените, със забрадки. Тя не е издигната от някой султан или от регионална религиозна служба: построили са я предприемачите от Кайзери. Оттук и хубавото име: „Централна джамия на организираната индустриална зона“. Тя се издига над една близка електрическа централа с блестящи хромирани тръби, която обслужва как-

то фабриките от Кайзери, така и подовото отопление на пресния бетонен божи храм.

Мъжете на шевните машини учтиво поздравяват началничката си

Тази смесица от високи технологии и морални изисквания, икономическото чудо от Кайзери, се нарича „централно-анадолската революция“, в един доклад на European Stability Initiative (ЕСИ) в Истанбул. Там където преди двадесет години дядовците работеха в огромни, управлявани от Анкара комбинати, днес синовете и внуците от Кайзери поемат щастието в собствените си ръце.

А дъщерите? ЕСИ не премълчава проблемите в доклада Ислямски Калвинисти – например niskия брой на работещи жени. Преди около три години само около 37 процента от тях имаха работа. Какво се е променило?

Берна Илтер ни води покрай подредените на камари дюшеци в нейната фабрична зала. Мъжете на шевните машини поглеждат към нея, поздравяват учтиво, тя маха в отговор. А след това обяснява различните култури на дюшеците по света. Леко мачка един облечен в коприна екземпляр: „Този тук е мек в областта на раменете и хълбоците, ще заминава за Холандия.“ След това натиска следващия. „Корав като камък – така ги харесат пакистанците.“ Берна Илтер се специализира в международния пазар. Една турска началничка, която си пробива път в мъжкото анадолско общество и не се страхува от глобализацията. „Преди да започна с дюшеците, търгувах с метални продукти.“ В Нигерия продавала стоманени врати за бани и тоалетни. „Те се страхуваха, че може да бъдат нападнати докато са в тоалетната, затова си купуваха моите бронирани врати.“

За 33-годишната жена фабриката за дюшеци не е жизнено дело, а само една от много възможности да постигне успех.

„Има много жени, които използват женствеността си, за да си пробият път“, казва тя. „Аз не ги вземам на сериозно.“

Берна Илтер е член на един национален съюз на жените-бизнесменки – като засега единствената предприемачка от Кайзери. Дали предпочита да назначава жени? „Това е проблем. При мен работят 70 мъже и само единайсет жени. Мнозина искат да работят въпреки заради децата, това обаче при нас не става.“ Берна Илтер желае да има детска градина в индустриалната зона и разговаря с колегите си за това. „Защото на всяка цена искам повече жени.“ Има ли значение забрадката при това? „Не.“ Самата тя носи дългите си коси открито.

В нейната фабрика работят мъже – и жени, с или без забрадка. Политическите дебати в Анкара около стриктната забрана за носене на забрадки в университети и обществени сгради според Илтер са уморителни – една чисто мъжка дискусия, която отвлича хората от реалните проблеми на страната. Като „секуларна гражданка“ тя не обича да излага религията си на показ. „Аз не гледам забрадката, а главата. Всяка жена трябва да решава сама дали иска да носи забрадка или не.“

По-голямата част от туркините носят забрадки. Според едно ново проучване на частния университет Сабанчи, 49 процента от жените я завързват съвсем традиционно с прост възел под брадичката. Някой кичур коса може и да се подава навън. Единадесет процента носят особено мразения от секуларистите „тюрбан“, една увита около челото и врата кърпа, която оставя само лицето свободно.

„Забрадката не е политически символ“, казва журналистката Айше Буюрле. Това е част от нашата култура, затова я носим. „Не е задължително човек да изглежда западно, за да бъде напредничав. Изследването на Сабанчи установи, че броят на носителките на забрадки е намалял с десет процента при правителството на Ердоган. Ново е обаче, че все по-малко носителки на забрадки се крият въпреки. Те работят, пътуват,

пазаруват и изискват по пазарите на строго секуларната държава същите права като жените без забранки.

За какво става дума в края на краищата: Свобода!

Тя е може би най-важния мотив за „анадолските тигри“, както в Турция наричат растящата средна класа. Именно бившият президент Тургут Йозал, banker и вярващ мюсюлманин беше онзи, който ги пушна навън от кафеза. Долу управлението на валутата, държавните мангизи и митническите бариери, горе насърчението на износа! „Йозал искаше предприемачите вече да не стоят на опашка пред чиновниците в Анкара, за да печелят пари“, казва Шахин Алпай, политолог и колумнист от Истанбул. „Новата средна класа разбра: пазарната икономика е нещо добро, свободата и независимостта на гражданите са нещо добро.“

Всичко това са изисквания от страна на еманципирания народ, които предизвикват студени тръпки по гърбовете на множество генерали и прокурори. Точно с такива лозунги беше избран за премиер-министър вярващият мюсюлманин Таип Ердоган. Повечето от неговите привърженици идват от консервативния Анадол, от турската периферия. В Анкара Ердоган се бори срещу съдиите, чиновниците и офицерите на централизираната държава.

Но как се завладява центъра? С пари, беше класическият отговор на анадолската средна класа. Новият отговор е: с дух и послание, следователно с университети и медии. Истанбул е сцената, на която се разиграва този конфликт. Медийна метрополия, индустриален гигант, град на ток-шоутата – културното и интелектуално сърце на Турция. Османският водач Мехмед Фатих превзе Константинопол през 1453. Фатих означава „завоевател“, едно име, което се употребява широко и до днес.

Консервативни хора от Анадола спонсорират университета

Недалеч от автомобилната фабрика на Мерцедес пред вратите на метрополията учредители от Анадола основаха преди десет години един университет на име Фатих. Сега децата им идват тук. От университетския комплекс на Фатих студентите гледат надалеч, към едно голямо езеро и към радостно бъдеще. На поляната пред сградата на университета седят жени със забрадки редом с такива, които носят дълги изрусени коси, гладко избръснати мъже редом с мустакати, светлокожи редом с тъмни, загорели от слънцето типове.

„Ние имаме студенти от Китай и Африка, от Близкия Изток и Русия“, казва Гьокхан Бак, професор по международни отношения. Разбира се, повечето студенти са турци; между другото: повече жени, отколкото мъже. В университета Фатих следват около 8000 млади хора. За разлика от повечето държавни университети мнозинството от тях тук не идват от горната класа от Истанбул и Анкара. „Те произхождат от източните провинции“, казва Бак, „от консервативни семейства, които ни се доверяват, които се чувстват близки до нашата култура.“

Какво има пред вид той под „култура“?

„Ами това, че студентите се движат в една почтена атмосфера, че например в университета не се употребяват наркотици.“ Както и неща като това, че в петък по време на обедната молитва няма семинари.

И какви почтени неща се изучават в университета Фатих?

Бак изброява: управленчески науки, инженерство, хуманитарни науки, икономика, международна политика и езици, китайски, английски, испански.

Не и арабски, макар че този пазар става все по-важен за Турция?

„Не“, казва Бак, „това би могло да бъде криворазбрано от секуларния истеблишмънт.“ По тази причина университетът

Фатих все още няма и факултет по религиозни науки. „За нас това е прекалено рисковано, ние трябва да сме последните, които ще заговорят за религия.“ Защото те са религиозни. Университетът се спонсорира от консервативни бизнесмени от Анадола, един от тях е бащата на Бак. Всички те стоят близо до Фетула Гюлен, водачът и проповедникът на един така разбирани от неговите последователи просветен ислям, който в Турция лежи в затвора, многократно беше заплашван с арест и днес живее предимно в изгнание в САЩ. Гюлен никога не бил виждал университета, който бива издържан от неговото движение. Той обаче се среща със студентите, които встъпват в движението. „Мнозина от тях отиват в икономиката“, казва Бак. Една трета се завръщат във фирмата на собственото семейство, някои биват наети от Мерцедес-Бенц Тюрк. Истанбул е нарастващ пазар за работна ръка. Един от абсолвентите вече е стигнал до политическия център, той седи като млад представител на АКП в парламента.

За да се участва в голямата политика, в дебатите на Турция, е необходимо нещо повече от парламентарни места. Монополът върху мненията беше в продължение на десетилетия в ръцете на секуларни, близки до държавата големи фирми. Но това вече е минало. Атаката срещу монопола идва от една бяла истанбулска офисна сграда с автоматично поливана тревна площ – главното управление на вестник Заман.

Влиятелният вестник има тираж от около 750 000 екземпляра. Към това се прибавя и една агенция за новини, списание и професионално направен вестник на английски език. Медийната империя принадлежи на анадолски бизнесмени, стоящи близо до Фетула Гюлен. Някои намират сградата на Заман, с нейните стъклени офиси, някак прекалено американска. Но стриктната забрана за пушене, както и подчертаната чистота, са част от собствения имидж. Тук ценностите се представят навън: редакторът е почтен, честен, добре организиран и неуязвим за изкушения от какъвто и да било род

човек. Хората вървят върху полиран бял гранит, навсякъде се виждат подредени бели работни маси, към офисите на главния редактор и шефа на издателството води бяла вита стълба.

„Добре дошли!“ Екрем Думанлъ ни води към един дълъг диван, който представлява хубав синтез от източна общителност и западна модерност – покрит с черна кожа, хладен и непретенциозен, до него масичка за чай от хром и бял лак. И какъв синтез продава Заман на читателите си? „Аз вярвам, че ценностите и секуларната държава си подхождат взаимно. Никой не иска да отменя лаицизма.“

Всичко това е един псевдо-дебат. Онова, което Турция преживява в действителност е един класов конфликт. „Бюрокрацията, армията, старите елити се чувстват смутени от това, че консервативните анадолци подчертават ценностите си и въпреки това искат да участват в обществения дискурс.“

Ценности? Не стои ли зад тях ислямският „таен дневен ред“, за който предупреждават ляво-секуларните? Задължителни забрадки за всички? Думал се противопоставя. „Дневен ред не съществува. Според нас става дума за един либерално-консервативен мироглед. Семейни ценности и една правилна смесица от турска култура и западна демокрация.“ И как се отразява това във вестника? „Ние пишем, че Турция трябва да стане по-либерална във всички религиозни направления, трябва да стане по-демократична и по-отворена.“ Заман пледира за турско членство в ЕС.

Европейският Съюз вече разглежда Заман много интензивно. В Германия франкфуртската редакция продава до 50 000 екземпляра дневно. Англоезичното издание в Турция се намира при чуждестранни дипломати, учени, журналисти, Интернет-сайтът се чете най-много в САЩ и Малайзия.

Англоезичното издание е субсидиран бизнес със стратегическа визия. Когато и да се заговори за Турция по света „ние искаме да представяме нашия възглед за нещата“, казва неговият директор. Той знае, че мнението от чужбина също

решава в ожесточената вътрешнополитическа борба. В края на краищата Турция се намира в преговори за присъединяване към ЕС.

Занаятчиите откриват сладките изкушения на буржоазията

Накрая още и въпроса: Как прави главният редактор един вестник за консервативни ценности? Думанлъ се смее. Те просто се отказват от оскъдно облечени жени във формат цяло тяло, които конкуренцията печата на първа страница. „Ние предпочитаме едно добро оформление.“

Стилът, опаковката и външният вид са важни за някои, които идват от периферията в центъра на републиката. Истанбул е рампата за новия елегантен елит. За раздърпаните кафяви панталони на татко, за широкия кухненски кафтан на мама младите успешни анадолецки не искат вече нищо да знаят. Пък и защо ли, когато има Прада – или Вако, възходящата турска марка. В Истине Парк, най-новият мол в Истанбул, може да се види как се глобализира по-добре печелещият анадолец.

Забрадки от Текбир или, ако транспортните разходи нямат значение, от Шанел. Девствени комбинации от невинно-бяло от Диане фон Фюрстенберг. Кафето-лате след това е свободно от ценности, но въпреки това принадлежи към цялото. Тя носи забрадка, а той – бебето; по-големите деца карат воден скутер в едно изкуствено езеро под пъстри неонов светлини. Така прекарват времето си секуларни и религиозни мъже и жени. Истине Парк не е оазис на благочестието, но пък един от най-големите търговски центрове в Турция, които усърдно се насърчават от АКП-кметовете и в които консервативните предприемачи притежават акции.

„Множество някогашни занаятчии от провинцията отдавна вече са открили сладките изкушения на буржоазията“, казва Себнем Гюмюсчу, която пише дисертация върху „нови-

те елити“ в Турция. „Религиозните символи като забрадката могат при това да се превърнат в консуматорски артикули. Разбира се, един добър мюсюлманин не би трябвало да консумира прекалено много. Но когато има нужда от нова кола и при доставката тя случайно се окаже малко по-голяма, то това винаги може да се оправдае с обяснението: „Един добър мюсюлманин заслужава това“.

И все пак Мустафа Карадуман, фабрикантът на забрадки, наскоро получи критики от страна на турските ислямисти по повод едно модно ревю. Моделите му били прекалено шик. „В исляма не е позволено на жените да се разхождат кокетно пред мъже“, затрещя ислямисткият вестник *Milli Gazete*, която стои близо до стария ислямист Нежметдин Ербакан. Такива ревюта „в привидно ислямски дух“ били позор.

Но този дух е очевидно гъвкав. В Истанбул възникват закрити жилищни комплекси за вярващи, които могат да си ги позволят. Новите скъпи жилища на комплекса „Хилал конаклар“ са разпродадени за много кратко време. Той подмамва с малка джамия, с палми и плувен басейн с изкуствено течение, около който се седи не в бикини, а в прозрачни тънки костюми. За благо на Бога и на кожния лекар.

Който не притежава парите да си позволи едно толкова благочестиво обкръжение, може поне да резервира стаи в някой почтен хотел. *Wyotell* в Истнабул предлага великолепен изглед към един нов процъфтяващ бизнес-квартал. На долните три етажа за по-здравословния живот на гостите се борят един *Health Food Restaurant*, *Jasmina Beauty Club* и център за отслабване и борба срещу остаряването. Хотелът има семейни апартаменти и големи дивани в ресторанта. Една джамия се намира съвсем наблизо. В лобито един ювелир продава рубини с големина на топки за голф и калиграфски молитвени афоризми, изработени от брилянти. До него едно туристическо бюро рекламира хаджийски пътувания до Мека, където срещу надценка може да се наеме луксозен апартамент с из-

глед към Каабата. Но онова, което всъщност различава хотела от останалите е изборът от напитки.

„Може ли да видим виненото меню, моля?“

Келнерът съжالياва: „Ние не предлагаме алкохол.“ В целия хотел? „Да, в целия хотел.“ Новият елит пие плодови сокове.

И така модерността и вярата биват помирени една с друга, а западно-вдъхновеният универсален комфорт се претопява в ислямските нрави. Това не е някаква чиста религиозност, а една нейна популяризация. Не всички могат да бъдат толкова образцови колкото Али Булач, един от духовните водачи на религиозния нов елит. Вместо плодов сок при него има чай. Журналистът и съосновател на Заман се е отказал от цялата останала пищност. В офиса му се намира дървена маса, два стола, компютър и едно малко поизсъхнало стайно растение. Единственото украшение са неговите статии, с които той си е спечелил славата на един от водачите на анадолските елити.

Булач се чувства подразнен от това, че модерността на Турция се измерва от мнозина според това колко „западно“ изглежда тя. „Османската империя се ориентираше духовно прекалено много на изток, секуларните елити на Турция пък са се вторачили прекалено много в Запада. И двете те имат само по едно крило. Затова и не могат да летят.“ Други са днешните мюсюлмански интелектуалци – те говорят английски и арабски, те четат просветителския мислител Имануел Кант и средновековния учен Ибн Халдун.

Кант и Халдун, това са отдавнашни неща. В какво се състои модерността? През 20 век Турция направи голям скок към модерността, казва Булач. Основателят на държавата Кемал Ататюрк модернизира държавата отгоре. „Беше създадена една нова буржоазия, фесът беше забранен, забрадката заклеямена като назадничава, западния стил на живот имитиран, а обявената за изостанала религия – изключена от обществения живот.“

„Религиозните турци призовават за гражданска свобода.“

Открай време примерът за подражание е строгият лаицизъм на Франция, държавата възпитава народа, а центърът в Анкара властва над периферията. „Страната е както вкоравена“, казва Булач, „така и силно разтърсена от модернизацията на 21 век.“ Тя идва отдолу. В провинцията анадолският капитал се е обединил с вярващия народ и подкрепя правителството на АКП. Ключът: ислямът и модерността в Турция не се намират в противоречие, напротив. „Тук ислямът и трудолюбивата, религиозна средна класа са моторът на модернизацията.“

Секуларните критици упрекват премиера Ердоган в това, че той търси един не-западен път към модерността.

„Това е грешка, за религиозните турци е важно единствено не просто да се копира запада, а да се обвържат универсалните ценности с нашите.“

Но това се твърди и от някои азиатски владетели.

„Отново грешка, азиатските модели приличат много повече на Кемализма. Ние искаме модернизацията отдолу вместо отгоре, гражданско участие вместо щикове.“

И религиозните мюсюлмани гледат към западните модели, но вече не към Франция, а към страни, „които се отнасят по-свободно към религията – като например Великобритания или Германия“, казва Булач. Религията през 21 век се променя и по този начин.

Шариа?

Ах, моля. Още през деветдесетте години до 20 процента от турците желаеха отново ислямското право. Днес това са само около осем процента. „Религиозните турци призовават към гражданска свобода и пазарно общество“, казва Али Булач. „Те не искат да бъдат командвани и управлявани авторитарно. И те не са особено поласкани когато някой им казва как трябва да изглеждат.“

Журналистката и модераторка Айше Буюрле принадлежи към множеството туркини, чийто живот и кариера е постоянна борба с неща като външността. Проблемът е забрадката. „Аз съм членка на съвета на основателите на АКП, но не мога да стана народна представителка в турския парламент“, казва тя. Защото във всички обществени сгради в Турция забрадките са забранени.

„Исках да се запиша за една магистърска учебна програма, но не бях приета. Искам да модерирам в телевизията, но заради забрадката ме изпращат в ислямските канали. Секуларните вестници не приемат статиите ми.“ Понякога било трудно дори да се намери място в ресторант. Наскоро тя посетила заедно с приятелки един ресторант в истанбулския капучино-квартал Нишанташи. „Келнерът дойде при нашата маса и ни помоли да напуснем локала, защото другите гости се чувствали смущавани от нашите забрадки.“

Това са моментите от ежедневието на секуларна Турция, които са направили от религиозните турци съюзници на ЕС. Много от нещата, които Брюксел изисква от Турция в преговорите за членство, се припокриват с желанията на анадолюските елити: човешки права, свобода на словото, разделение между военните и политиката, цивилизоване на полицията, демократизация на институциите, преобучаване на съдиите и съдилищата, които – не както днес – да защитават не държавата, а правото. На въпроса къде желаят да видят Турция след двадесет години, предприемачи като Сафет Арслан или Берна Илтер, както и журналистите Екрем Думанлъ и Айше Буюрле отговарят в един глас: в Европейския Съюз.

„Реформите по европейски модел ни помагат да се движим към едно по-добро бъдеще“, казва Буюрле. Радикално-секуларните елити, някога западен авангард на Турция, вече отдавна са разпознали Европейския Съюз като съюзник на „ислямската опасност“ и блокират ЕС-реформите по всички възможни начини.

Тяхната здрава крепост е столицата Анкара: широки булеварди, държавни банкови сгради, огромни управленчески блокове, мрежи и бодлива тел около военни съоръжения, масивното министерство на отбраната, повече посолства, отколкото барове и ресторанти, полиция на всяко кръстовище, сградата на парламента от тъмен гранит на един хълм, отдалечен точно на 1923 метра от гробницата на Кемал Ататюрк. 1923 е рождената година на секуларната република. Всичко, всичко в центъра на държавата е символ.

Който наистина иска да участва в националната дискусия, трябва да успее там. В една от задните стаи на парламента седи Суат Кълч, на 34 години, късо подстригана коса, свежо обръснат, син костюм, любезна усмивка, малко турско знаменце на ревера. Той изглежда като образец народен представител – може би защото не притежава класическата биография на елитен турчин от Анкара или Истанбул.

Баща му работел като строител в Самсун на Черно Море, а после основал собствена строителна фирма. Братята му поели фирмата от бащата. „Самият аз консумирам онова, което те произвеждат“, усмихва се Кълч. Той можал да следва право, станал журналист и работил в телевизионния канал D. Когато през 2002 АКП за пръв път спечелила изборите с абсолютно мнозинство, на 28 години той бил един от най-младите народни представители. Бил достигнал центъра.

Както при повечето парламентаристи от АКП, съпругата на Кълч носи забрадка. Има ли той проблем със секуларната държава? „Не“, възмущава се Кълч, „разбира се, че един религиозен човек може да бъде много светски. Но колко често той ходи на джамия, дали жена му носи забрадка и в коя религия двамата възпитават децата си, е нещо лично.“ Също и в секуларната държава.

„Свобода на гражданина“ – с този лозунг АКП обоснова един реформен закон, прокаран с много шум след спечелените отново през 2007 година избори. Отново ставаше дума за

забрадката. Правителството отмени една забрана, която в повечето секуларни държави би била напълно непредставима. На турските студентки дотогава не беше разрешено да носят забрадки в университетите. В бъдеще това трябва да бъде позволено, за да могат повече религиозни семейства да изпращат децата си във висшите училища.

Това е първият от стотиците реформаторски закони на АКП, който има нещо общо с религията. За базата на партията, която жадува за символика, това е нещо много добро. Но същевременно това мобилизира радикално-секуларните сили и довежда борбата на стария срещу новия елит до крайност. Заради едно парче плат се разкъсва цяла Турция.

В Анкара правителството трябва да бъде официално забранено¹

Законът се превръща в зла участ за АКП. В Анкара – нещо гротескно от гледна точка на западните демокрации – правителството трябва да бъде официално забранено. Конституционният съд умува над обвинението и предложението за незабавно разтурване на консервативната АКП, която притежава абсолютното мнозинство в парламента. За премиера Ердоган, президента Гюл и 71 други партийни членове, между които е и Айше Буюрле, са изискани политически забрани. Дали законът за забрадката не е бил грешка?

Суат Кълч вдига ръце в защита. „Това е закон, който е одобрен от мнозинството в парламента, зад което стои мнозинството в Турция. Как може това да бъде грешка?“

Ще загуби ли новият елит влиянието си, ако АКП бъде забранена? Кълч поставя защитна физиономия: „При последните избори ние спечелихме 47 процента от гласовете. Ако сега ни забранят, накрая ще бъдем още по-силни.“

1 Статията е писана през месец май 2008, когато решението на конституционния съд още не беше известно. Междувременно се знае, че партията АКП и правителството в Турция не бяха забранени. Бел. пр.

Тук прозира непреодолимото самочувствие на младите анадолци, увереността, че те карат в победното платно на историята. Зад тях стоят богати предприемачи, вестници, телевизионни канали, цели университети и религиозният народ.

Но може би Таип Ердоган е прекалено самоуверен. Премиерът сам постави победата в опасност. След спечелените избори през 2007 той първо си позволи една дълга пауза с реформите, по закона за забрадките той работеше заедно с националистите, високомерно отблъсна предупрежденията от страна на собствената партия и провокира политическите противници чрез остър език. Сега той приватизира един телевизионен канал и го дава на собствените си хора. Ердоган показва на младите анадолци чрез отрицателен пример, че завладяването на центъра изисква много тънко усещане и доверени съюзници в секуларния лагер. В момента тези неща му липсват – и затова партията му е изправена пред политически процес.

Но една следваща партия вече се планира по работните маси на АКП-стратегите. Основна мисъл: партии и политици могат да бъдат забранени, народът обаче не. Суат Кълч си остава оптимист: „Хората отново ще ни доведат на власт.“ При това той се позовава едновременно на основателя на Турция и на ЕС. „Ататюрк каза, че целият суверенитет принадлежи на народа. А ЕС изисква от нас демократични основни правила на съвместния живот. Онова, което ние искаме, не е нищо друго: демокрация, демокрация, демокрация.“

Радикално-секуларните елити, армията, юристите и лицата разбират земетръсната сила на този аргумент. Те вече отдавна са се научили да се страхуват от религиозния народ и от средната класа, от тяхното влияние върху Истанбул и Анкара, върху забрадките и мустаците на ключови позиции в страната. Сега те посягат към последното оставащо им средство: да продължават да пречат на Турция да се превърне в истинска демокрация.

Михаел Туман ръководи редакцията за Близкия Изток на немския вестник Die Zeit в Истанбул и пише за арабския свят, Турция, централна Азия и бившия Съветски Съюз.

Две мнения за демократизацията в Турция

Автор(и): Некла Келек, Сейла Бенхабиб

Сейла Бенхабиб

Модерна Турция е уникална сред мюсюлманските общества. Тя се появи като национална държава в резултат от разпадането на Османската империя и от 1923 г. насам е демократична република. Докато в османската империя съществуваеше тясна връзка между религия и държава (султанът беше едновременно и халиф), то република Турция избра приватизирането на мюсюлманската вяра, когато през 1924 премахна халифата и пое по пътя на либерализма и републиканския секуларизъм.

Революционната идеология на основателя на модерна Турция, кемализмът, предвиждаше същевременно едно широко право на разпореждане от страна на държавата върху религията, икономиката и обществото. Макар че вярата беше станала лично дело и държавата се беше освободила от теологическия речник, ислямът беше обявен за официална религия на турското общество.

Турската форма на лаицизма е дотолкова уникална, доколкото държавата продължава да упражнява контрол върху религиозните въпроси. Мюсюлманските духовници биват обучавани в държавни университети. През последните три десетилетия обаче тази система става все по-нестабилна, при

което става ясно, че бариерите между държава и религия, издигнати от кемалистките революционери за турската република, не са толкова устойчиви, колкото се предполагаше.

През февруари 2008 турската управляваща партия АКП реши да проведе законова реформа, засягаща забраната за носене на забрадки и тюрбани в университетите. През юни турският конституционен съд отмени реформата с обосноваването, че тя противоречи на управляващата секуларна държавна форма. Противниците на АКП се опитаха да забранят партията на същото това основание.

Противно на страха и очакванията на мнозина, през август съдът се произнесе против забраната на АКП, но въпреки това осъди партията на парична глоба за действия срещу секуларния ред. Независимо от този несигурен компромис обаче си струва да се разгледа малко по-обстойно предложената реформа за отмяна на забраната срещу носенето на забрадки.

В началото реформата на турската конституция засягаше освен параграфите 10 и 42 също и прословутия параграф 301 за „Обида срещу турскостта“, който се използва от множество националистки и ултра-националистки прокурори за атаки срещу либерални писатели и интелектуалци.

Тази част от реформата обаче беше веднага отменена и „301“ си остава един от най-антидемократичните и антилиберални параграфи от турската конституция, които продължават да бъдат в сила. Промените на параграфите 10 и 42 изглеждаха в сравнение с това незначителни, но всъщност това изобщо не е така.

В параграф 10 („Равенство пред закона“) се казва: „Всички [граждани] са напълно равни пред закона, независимо от езика, расата, пола, политическите си убеждения, религия, принадлежност към ордени и други качества. Жените и мъжете имат равни права. Държавата е задължена да се грижи за осъществяването на това равенство.“

Промяната беше предприета по отношение на четвъртия абзац, в който преди се казваше: „държавните органи и учреждения трябва да изхождат от принципа за равенството при изпълняването на своите задачи.“ В новата версия след „задачи“ беше прибавено „и всички дейности в областта на обществените служби“. Турският парламент запази принципа за равенството; бяха забранени както дискриминацията на основание на пола, така и дискриминацията поради език или етнически произход.

В Турция, където живеят около 15 милиона кюрди, говорещи както турски, така и собствения си език, това потвърждение на конституцията чрез парламента беше важно в много отношения. Ако някои функционери на АКП и други са имали надеждата, че един ден Турция ще въведе отново шариата, а заедно с това и неравенството на половете пред закона, то сега те би трябвало да се изправят срещу собствената си интерпретация на закона.

По един ироничен начин именно егалитарното и републиканско наследство на кемализма беше онова, което доведе в парламента, състоящ се предимно от мюсюлмани, до една потвърждаваща нова формулировка на равенството на всички турски граждани пред закона и институциите на обществените служби.

Разширяването на параграф 10 имаше още и други последиствия. Ако дискриминацията поради религиозна принадлежност противоречи на турския закон, то не означава ли това, че един еврейски студент, носещ своята кипа, или един католически студент, носещ кръст на врата си, в някой турски университет, би трябвало да бъде защитен от закона по същия начин, по който е едно турско момиче със забрадка? И ако не, то защо? И как трябва да се тълкува обстоятелството, че от години насам много от административните постове в турските служби не са достъпни като избор на професия за не-мюсюлмански граждани?

Досега такива случаи не са били довеждани пред съда, но това скоро би могло да се промени. Параграф 10 следователно съдържа множество неочаквани възможности, които излизат далеч отвъд отмяната на забраната за носене на забрадки. Ревизията на параграф 42 от конституцията („Право и задължение на възпитание и образование“) беше по-малко впечатляваща, макар че параграфът е пълен с политически двусмислени и дори репресивни клаузи. В него се казва: „Турските граждани не могат да бъдат учени във възпитателните и учебни заведения на друг майчин език, освен турски.“ Тук се настоява върху „хомогенността“ на етноса, от която се образува демоса, политическата нация.

Формулировката прави очевидна несъвместимостта (или поне напрежението) между демоса на турската република, състоящ се от турски граждани, независимо от тяхната религия, етническа принадлежност, мироглед и цвят на кожата, от една страна – и хомогенността на етноса, на една нация, която не трябва да има никакъв друг майчин език освен турския, от друга.

Междувременно двете поправки на конституцията отново са премахнати от турския конституционен съд.

Гражданското общество на днешна Турция се посвещава с непозната досега жар на самонаблюдението и преработването на миналото. Жестокостите от 1915 срещу арменския народ; репресиите срещу не-мюсюлманите чрез въвеждането на така наречения „Варлик Вергизи“, един данък върху имуществото, който служеше най-вече за това да разпредели богатството на евреите, гърците и арменците върху издигащата се турска буржоазия; репресивната кемалистка идеология на управляващите елити; както и произхода на кюрдския проблем, който произтича от компромиса, сключен между същите тези кемалистки елити и кюрдските феодални господари – всички тези теми днес биват обсъждани по телеви-

зията и вестниците, преработвани в изкуството и театъра и обсъждани от учените в Турция.

Разглеждан на този фон, дебатът за забрадките всъщност представлява един опит за плурализиране на едно пост-националистическо демократично общество, а не регресия към ислямска република, както твърдят множество секуларисти. Кемалистките елити – военните, цивилната бюрокрация, учителите, юристите, инженерите и лекарите – разглеждат това развитие като провал на републиканския експеримент, докато всъщност, точно напротив, това е показател за неговия успех.

Докато кемалистката идеология, независимо от нейната заявявана просветеност, разбира под националност една етническо турска и мюсюлманско-благочестива идентичност, днес ние наблюдаваме не само един по-голям брой етноси, но и нови форми на мюсюлманската религия. Трябва да се защитава не само правото на момичетата и жените да носят забрадки, но и тяхното право *да не ги носят* – също както и правото да не се упражнява предписваното по време на Рамадана гладуване.

Но нито управляващата партия АКП, нито опозиционната партия ЦХП не демонстрират тук някакъв особено демократичен дух. Ако конституционният съд беше признал реформите на закона, би било напълно възможно АКП да беше използвала това като повод да забрани употребата на алкохол на обществени места, да въведе по-строги предписания за облекло на нерелигиозните турски момичета и да задължи народа да гладува по време на Рамадана.

С други думи, общественият облик на турското гражданско общество би могъл скоро да заприлича на онзи от Саудитска Арабия или Малайзия, вместо на Израел или Канада – страни, в които различните религиозни групи се радват на голяма свобода и до известна степен се самоуправляват в множество области на политическия и граждански живот.

В седмиците след реформата на забраната за носене на забрадка 800 жени, носещи забрадки, подписаха една петиция, в която се казваше: „Когато залогът е свободата на мнението, не съществуват дреболии. Ние все още не сме свободни.“

Подписалите жени нападнаха с това така наречения от тях „репресивен управленчески манталитет“ и изискаха премахването на Върховния съвет за висше образование; защита на правата на алевиите; решаване на кюрдския въпрос и премахване на параграф 301. Правото да се носи забрадка тук беше само едно от конституционните права, нуждаещи се от защита, които засягат и други групи от населението.

В днешна Турция дебатът за забрадките е само началото на един преход към плурализация и смекчаване на репресивния национализъм, който властва в републиката от нейното основаване насам. В този процес част от политическата дискуссия става не само конфронтацията с исляма, но и съдбите на арменските, гръцки, еврейски и асирийски части от населението на турската република.

Като обобщение може да се каже, че най-важното политическо развитие в Турция се състои в дестабилизацията на идентичността на демократичния народ (демос), предизвикана от появата на детериториализирани религиозни движения, между които се намира политическият ислям, но не само той. Пред вид това развитие отношението между демос и етническа група трябва да бъде поставено на ново разглеждане и да се търси промяна на репресивния възглед за етничността и религията, за да се изгради една демокрация, способна на интеграция.

Некла Келек – Забрадката е знаме

Според Сейла Бенхабиб дебатът за забрадките е начало на една обществена промяна. Но в какво се състои тя? Демокрация ли иска политическият ислям или просто да отнеме властта на кемалистите? За засилване правата на отделния гражданин ли става дума или за властта за обществена интерпретация от гледна точка на исляма? Нейните разсъждения са толкова отдалечени от реалността на живота в Турция, колкото селцето Чевизли в провинцията Артвин е отдалечено от Йейлския университет, където тя преподава.

Еднакво право само за мюсюлмани

В края на септември, според един репортаж на вестник Тараф, 18 жени и три деца са били арестувани от жандармерията по време на молитва в една източноправославна църква, защото малко преди това свещеникът раздавал пред църквата бонбони и Библии. За носенето на религиозно облекло на обществено място свещеникът е бил глобен с около 70 евро, повече от половин месечна заплата. Жените, които носят религиозното облекло чадор или тюрбан, обаче се смятат за нуждаещи се от защита. Конституционно право и конституционна реалност в Турция са два различни чифта обувки. За ябанчи – „чуждите“, а към тях се отнасят и турски граждани с друга религия или етнос като християни, алеви или арменци – свободите и правата просто не съществуват.

Пред закона мъжете и жените са равни, но въпреки това жените биват систематично дискриминирани. Разбира се, че всяка зряла жена би трябвало да може да решава сама дали иска да покрива главата си или да показва пъпа си. Ако забулването би било въпрос на вкус и мода – и една жена смята, че чрез това защитава идентичността и интимността си, то нека го прави. Но това не е така. За АКП и онези жени забрадката е знамето, с което те политически демонстрират флага на исляма и желаят да определят обществената норма.

Който гледа по-точно ще установи, че откак на власт е АКП, Турция се развива като страна, в която ислямският начин на живот все повече определя ежедневието. Вече става дума не за това дали едно момиче може да отиде със забрадка в университета, а за това дали тя може да излезе на улицата на село или в града без забрадка, без същевременно да бъде обиждана и ругана. Това е един пълзящ, прикриващ се процес, който започна през петдесетте години с Аднан Мендерес, който разреши отново забранения от Ататюрк повик на мюезина, и стига до сегашното правителство, което поставя целия обществен живот и държавната хазна в служба на своята религиозна мисия. Държавната служба за религията, Дианета, конципирана от основателите на републиката като контролен орган по въпросите на религията, междувременно се е превърнал в мисионерска служба с бюджет от повече от един милион евро. Тя дефинира сунитския държавен ислям, организира го и го финансира, като с това фактически премахва разделението между държавата и религията. В Турция няма нито свобода от религия, нито положителна религиозна свобода – освен за сунитските мюсюлмани. Алевиите, християните, арамеите, евреите, биват дискриминирани и заплашвани или притеснявани при упражняването на ритуалите си.

Не може да има прогрес когато едно общество има повече проповедници, отколкото преподаватели в университети, когато строи повече джамии, отколкото училища. Напредъкът на едно общество за мен се измерва особено с положението на жената. През 1990, значи години преди идването на правителството на Ердоган, работеше всяка трета турска жена. Днес, след осем години на АКП-политика, това се отнася само до всяка четвърта жена, като тенденцията е към спад. Това е съзнателна политика от страна на АКП: първо да бъдат отстранени жените от обществеността, за да бъдат те отново принудени да работят на полето и в къщи за мъжа. Това

„вертикално разделение“ на обществото – мъжете в обществеността и жените като тяхно притежание – е общественият модел, който мюсюлманските мъже виждат като идеал и желаят да превърнат в политика.

Мнозинството мисли другояче

Положението в Турция преди години беше по-различно и за мен това състояние е истински регрес. Към това се отнася още и факта, че на турската държава от години насам не се удава да гарантира конституционното право на посещаване на училище за момичетата и защита на жените от „престъпления в името на честта“. По тази причина 25 процента от младите жени не могат нито да пишат, нито да четат, по преценка на UNESCO 600 000 деца не ходят на училище и повече от 5000 жени и момичета – според полицията – са били убити или тласнати към самоубийство през последните години, по причини на „честта“. Дали едно общество и неговите политически представители са в състояние да поемат отговорност и да направят всичко, за да решат тези проблеми – ето това е за мен критерий за напредък, а не, както предполага Сейла Бенхабиб, че след падането на забраната за носене на забрадка един еврейски студент би могъл да отиде на лекции с религиозна шапчица на главата.

Съжалявам, но трябва да настоявам върху следното: предписваният от Сейла Бенхабиб теоретичен напредък се разкрива в живота като обществен регрес. Бенхабиб изгражда надеждите си върху гражданското общество, което трябва да се справи с национализма и с политическия ислям. Но как и кой ще направи това тя не ни казва, а иска да ни накара да повярваме, че Турция се намира в процес на дискусия върху миналото си и настоящото си емоционално състояние. По мое мнение това положение е ограничено до едно университетско малцинство; това е гледната точка на външния човек. Мнозинството е съгласно с мнението на президента Гюл,

който каза по повод на арменския дебат: „Ние сме начисто с историята“.

Онези, които представляват една друга Турция, живеят в опасност, защото за съжаление турците притежават фаталната склонност да се лишават сами от най-добрите си надежди. Един човек, който олицетворяваше надеждата за една демократична Турция, беше убит от националисти през 2007 година. Той се казва Хрант Динк и беше един голям турчин, един истински демократ – и арменец. Той беше прогресът.

Некла Келек (род. 1957, Истанбул) е немска социоложка и активистка за права на жените. От 1994 до 2004 тя преподаваше в Евангелския университет за социална педагогика в Хамбург.

Сейла Бенхабиб (род. 1950) е професорка по политическа теория в университета Йейл, САЩ. Нейната тематична област обхваща социалнополитическата история на идеите от 19 и 20 век, феминистка теория и Франкфуртската школа като тематичен акцент.

Бельото говори за прогрес

Автор(и): Даниел Бакс

„След две до три години в Турция няма да има повече убийства на честта“, казва оптимистично Перихан Магден. Хапливата авторка е известна със саркастичните коментари, с които води своята много четена рубрика в интелектуалното издание *Радикал*. Но с тази прогноза тя е напълно сериозна. „Общественият климат в Турция се промени силно. Преди вестниците просто игнорираха такива неща. Но сега медиите са пълни с подобни истории, те биват скандализирани и осъждани от всички.“

Като феминистка Перихан Магден е много далеч от това да омаловажава тези престъпления: „Това е нещо толкова отвратително. Повръща ми се само като си помисля за това“, казва тя. „Най-ужасното е, че често самите майки окуражават младите си синове да убиват сестрите си. Значи жени срещу жени.“ Но, уточнява тя, това се случва почти само в югоизточна Турция. „По-рано престъпниците нямаха никакво чувство за вина, но сега манталитетът се променя. Вече никакъв път не води назад.“

В каква посока се движи Турция? Разкъсана насам-натам между либерализация, плурални стилове на живот, властта на традицията и един нов консерватизъм, който идва, облечен в ислямски одежди? Писателите са добри сеизмографи,

а Перихан Магден – една изключително критична наблюдателка на страната си. Нейният стремителен градски роман *Две момичета*, филмиран от култовия режисьор-хомосексуалист Кутлуг Атаман и наскоро излязъл на немски език в издателство Зуркамп, се движи между поп-литературата и евтината фикция – и хвърля един хладен поглед към поколението, към което принадлежи и нейната собствена дъщеря-тийнейджърка. „Става дума за женската ярост“, обяснява Перихан Магден. „Моето послание беше: ако подтискаш хората, те удрят обратно.“ Освен това в *Две момичета* тя разчиства сметките си с консумеризма, лудостта по марковите стоки и изградените върху външността лъжи за живота на средната класа в Истанбул. И всичко това с един напор, който напомня за Брет Ийстън Елис.

Покачващо се ниво на разводите

При все това тя при всички случаи вижда и обществен прогрес. „В гимназиалния клас на дъщеря ми днес почти половината ученици имат разведени родители. Със закъснение спрямо Запада в Турция също се случи едно сексуално освобождение – обосновано от силната деполитизация след преврата от 1980. Дори фундаменталистите днес са много по-либерални в сексуално отношение, отколкото показват“, смята тя. „Във всеки случай еротичното дамско бельо се продава особено добре в най-консервативните квартали на Истанбул.“

И как се съчетава това със забрадката? „Нямам представа, за това трябва да питате тях. Но момичетата, които носят забрадки, бяха преди затворени в доста бедни условия на живот. Днес те искат да работят или учат, това е социален прогрес! Но глупавите кемалисти искат по-скоро отново да видят тия хора като чистачки или селянки на полето“, казва Перихан Магден.

Нейният гняв е отправен срещу турските елити, които са се окопали в тесногръда убеденост в собствената непогрешимост. И срещу военните, които експлоатират кюрдския кон-

фликт, за да не изгубят властта и първостепенната си роля. Именно затова в своята рубрика тя е призовала хората да изберат кюрдската партия. Но и европейците не се отърват от критика. „Разбира се, че Европейският Съюз е един християнски клуб. Приемат България. Но защото турците са мюсюлмани, те получават алергия“, казва тя.

Само по отношение на управляващата партия АКП тя е склонна да говори по-меко, макар че тази партия се счита за ислямско-консервативна. „С удоволствие бих ги критикувала по-остро“, признава Перихан Магден. „Но засега тя е нашият единствен шанс за повече демокрация. По принцип партията се интересува единствено от това нейните хора да забогатеят. Но е много лесно хората да бъдат уплашени с исляма“, ядосва се Магден. „А кемалистският режим в Турция е изграден върху страх. Преди това беше страхът пред комунизма. Днес това е страхът, че можем да се превърнем във втори Иран. Но това няма да се случи никога, защото ние никога не сме били прекомерно сериозни в отношението си към религията.“

Хомосексуален в Истанбул

На пръв поглед *Чадор*, романът на хомосексуалния и много пламенен автор-звезда Муратан Мунган от Истанбул, изглежда разказва за страховете пред ислямизацията. В него се говори за един мъж, който се завръща от странство в една Турция, разрушена от гражданска война и превърната в ислямска държава по подобие на Афганистан под талибаните. В търсене на жена си той се лута наоколо, докато накрая сам се превръща в безименен призрак, скрит под бурка. С апокалиптичната си история и изтънчения си, богат и натоварен с множество смисли език *Чадор* напомня за Кристиан Крахт. Но наистина ли Муратан Мунган вярва, че Турция би могла да стане ислямска държава? Не, това изобщо не го е вълнувало, отрича той – и пита на свой ред защо всъщност това е въпросът, който му се задава непрекъснато?

Муратан Мунган с удоволствие се представя като малко надменен, но в разговора той бързо се променя. Това е литературна фантазия, за която са го вдъхновили събитията в съседните на Турция страни, признава той. За текущата политика обаче не би желал да разговаря, ще каже само толкова: турската АКП не е хомогенна партия, а съюз от различни групи. Реалният проблем на Турция е, че ѝ липсва истинска лява алтернатива.

Израсъл като син на кюрдски родители в югоизточния Мардин, един арамейско-християнски повлиян град, от който може да се гледа в месопотамската низина почти до Сирия, Мунган е научил турски език много късно. Но днес, на 53 години, той е един от най-популярните автори в страната, който пише текстове за поп-песни и сам е един вид поп-звезда. Той с удоволствие използва цветисти метафори, които в превод звучат малко кичозно: „Детството е като небе, което се простира над теб.“ И той подчертава, че черпи от културното многообразие на изчезналата Османска империя. Но сега живее в Истанбул, гледа от него към света и е „фанатичен фен“ на Рамщайн, на Тотен Хозен и Депеш Мод. От шариатския ислям той не разбира особено много – освен това, че с удоволствие би се оженил за четирима мъже, остроумничи писателят. Но иначе е погрешно да се смята, че Истанбул е Турция. „Истанбул е собствена страна“, смята той.

Да се подлагат на проверка табутата

„Тук обаче трябва да възразя“, казва неговата колежка Елиф Шафак. „Разбира се, че Истанбул е уникален. Но това е добро място да се разбере Турция, защото хората тук идват от цялата страна.“ Това многообразие, както и въпроса как въпреки значителните различия може да се живее заедно – тази тема се прокарва в романите на писателката, например в *Бонбоненият дворец*, наскоро преведен на немски език, в който се разказва за една стара жилищна сграда в Истанбул и нейните обитатели. В стила на „магическия реализъм“ тук се смесват леген-

ди и реалност, суеверия и истина. В политиката това може и да е проблем – в ежедневието обаче Елиф Шафак вижда в него само едно обогатяване. „Животът просто не е само рационален, логичен и механичен.“

В противоположност на повечето си турски колеги-писатели тя дори има подчертано положително отношение към религията – и преди всичко към ислямската суфи-музика, с която е започнала да се занимава още по време на следването си. Макар и, като дъщеря на дипломат, да е възпитана светски, турският народен ислям ѝ е добре познат от нейната баба. „Като младо момиче научих, че не всички жени, които носят забрадки, са подтискани. Такива обобщения блокират възприятията ни“, казва тя. По тази тема Елиф Шарак може да звучи много определено: „Много от моите читателки носят забрадки, знам това от четенията си. В книгите си аз поставям под въпрос отношенията между половете и сексуалните табута. Щом те нямат проблеми с това, защо аз да имам проблем?“, пита Шафак.

Това тя казва и с поглед, отправен към Европа, която има толкова трудности със своите мюсюлмани. „Ние трябва да премахнем тези ментални граници между ‚нас‘ и ‚тях‘. Това са много опасни категории. Аз твърдо вярвам: ако Турция стане член на ЕС, то това е добре не само за нея. То е добре и за Европа.“

Даниел Бакс е немски журналист, пишещ за вестниците Die Zeit и taz.

Промени в Турция: Ние се извиняваме!

Автор(и): Каи Щритматер

„Има дни“, писа истанбулският вестник *Радикал*, „в които дъхът пресеква и сърцето започва да гори“. На 19 януари се навършиха две години от убийството на Хрант Динк, истанбулският журналист от арменски произход. Турчин ли беше той или арменец? „Той беше“, пише приятелят му Кенгиз Кандар „единственият от своя вид“. Човек, който не признаваше боязливост и табута. Един посредник. Убийците му – една банда ултранационалисти – бяха го избрали именно защото той беше уникален: един човек, не признаващ граници; човек, който разтърсваше всевъзможни стари предразсъдъци.

Много вероятно е, че и самият Хрант Динк би се удивил на много от нещата, които се случиха оттогава насам. Междувременно всичко се клати. Но в коя посока ще се срути в края на краищата кулата на старите предразсъдъци и къде ще попаднат отделните парчета, всичко това си остава неясно. „Отношението между турци и арменци засяга основите на Турция“, казва авторката Ече Темелкуран. „И всеки, който ги разклаща, се излага на опасност.“ Темелкуран, която нарича турците „народ без памет“, се зае сама да опознае арменците и да напише книга за тях. Една книга, за която Хрант Динк я окуражаваше много. И това, че книгата се превърна в бестселър, също може да се приеме като знак.

През последните две години имаше разбира се – това е Турция – достатъчно неща, които отново могат да доведат почувствителните натури до обърканост и отчаяние. Полицайте, които поздравяваха убицеца след арестуването му. Разкритията, според които висши служители са знаели за плановете за покушение далеч преди атентата. Мъчително проточилият се процес срещу убицеца и неговите помощници. Заплахите за убийство и расистките Е-мейли, които пристигат в редакцията на *Агос*, вестника на Хрант Динк, и до днес. Онова предаване на държавната телевизия TRT, при което на един дясно радикален политик – самият той заподозрян, че е организиран масово убийство на алевити в Марас преди 30 години – беше позволено да „разкрие“ Хрант Динк като организатор на това престъпление.

Но имаше и неща, за които преди две години никой не би се осмелил дори да мечтае. Например изненадващото посещение на президента Абдула Гюл в Армения. Преди всичко обаче онази кампания, започната от двама приятели на Хрант Динк – и междуременно подписана от почти 30 000 турци – която носи името „Öziir diliyoguz“ – *Ние се извиняваме*. Турци, които публично се извиняват на арменците за кланетата от 1915, за „несправедливостта“ и „болката“, които преди това не съществуваха. „Онова, което цял живот исках да видя“, писа Кенгиз Кандар, „сега най-после го видях“.

Разбира се, имаше и възмутени пенсионирани дипломати, които нарекоха подписалите „предатели“, а прокуратурата в Анкара извършва разследване срещу инициаторите за „клевета срещу турската нация“. Тези рефлексии са предвидими. Сензация предизвика народната представителка от опозицията Канан Аритман, която атакува президента Гюл за това, че се представял като прекалено приятелски настроен към арменците. Тя не се посвени пред тази най-тежка в Турция обида: Гюл, твърдеше тя, имал майка-арменка. И когато в отговор на това Гюл посочи своето „мюсюлманско-турско“ родово

дърво, тя изиска ДНК-тест. Това беше прекалено много дори и за нейния партиен шеф Дениз Байкал. „Безсрамна“ нарече той партийната си другарка. И докато човек може да си скубе косите когато става дума за страна, в която не винаги е ясно дали безсрамието се състои в това да се подбуждат расистките инстинкти или да се нарече един турчин „арменец“, то все пак надежда има. В Турция се случва нещо. От птичи поглед, писа вестник *Миллет*, по повод дебата за арменците, страната изглежда днес по-свободна от когато и да било. „Дори най-деликатните теми могат да бъдат дискутирани днес“.

Хрант Динк писа някога, че се чувства като гълъб, който нервно върти глава във всички посоки. Но в края на тази статия той писа: „Знам, че хората в тази страна не причиняват зло на гълъбите“. В края на миналата седмица жителите на Ескишехир пуснаха гълъби във въздуха. В почит на Хрант Динк.

Кай Щритматер е външнополитически кореспондент на *Süddeutsche Zeitung*.

Ние можем и по кюрдски

Автор(и): Михаел Туман

Тя стои на гробищата, посред живота в този град. Зейнеп Бобулу посещава гроба на майка си. Върху сиво-русата си коса тя е наметнала бяла кърпа. В мрамора на надгробния камък е издълбан арабски шрифт. Майката на Зейнеп, сирийка, е дошла на това смесено гробище не от тук. Гробовете принадлежат на араби, арменци, гърци, кюрди, турци. Всички те са дошли в Мерсин, за да търсят щастие в пристанищния град – като търговци, стопани на портокалови градини и берачи на памук. Под оранжеви дървета върви 55-годишната Зейнеп, покрай гръцки мавзолей, по-нататък надгробен камък със звездата на Давид, по посока към гроба на нейната арабска учителка. Въздухът ухае на пиниеви шишарки, на средиземноморски въздух и малко на свобода. Мерсин би могъл да бъде един турски Ню Йорк.

Дълго време Турция искаше да бъде по-различна от Мерсин. Правителство и чиновници отдаваха голямо значение на това да живеят в държава на „турците“. „Другите“, това бяха „малцинства“ с намалени права. Но при консервативното правителство на АКП догмата започва да се разчупва. Разнообразието внезапно получава ново значение при турските местни избори. На 29 март близо четиридесет кюрди, евреи, арменци и араби се явиха като водещи кандидати от тради-

ционните партии. В Мерсин и в цяла Турция. След опити за преврат и политическа забрана на АКП, политическата власт на премиера отново бива изпробвана. Същевременно турците избират нови кметове и местни парламенти. Мерсин показва как многообразието разчупва турската политика – но също и колко силно тя остава да лежи в етнически-религиозните окопи.

За няколко часа войниците изгориха кюрдското село

Зейнеп Боблу, майка на две деца, работи като рекламна дизайнерка в един светъл офис. От работната си маса тя гледа над покривите, минаретата и църковните кубета на града, към морето. Кварталът е добре уреден – малки магазинчета, парк, крайбрежен булевард с палми. На по-малко от половин час от офиса на Зейнеп човек навлиза в един много по-различен свят, навътре в кюрдското гето. Тук пред неизмазаните сгради пасат овце, асфалтът не е стигнал за задните дворове. Жени пекат питки в каменни пещи на улицата, безработните им мъже спорят за живота, прокюрдската партия ДТП е установила офиса си до чайната.

На две крачки по-нататък се намира полицейския участък. Полицаи патрулират наоколо, между тях играят кюрдски деца. Никаква идилия. Едно от децата казва нещо грешно на полицаия, той вади палката си. След малко кюрдите вече са организирали демонстрация. Полицаите викат подкрепления, появяват се камиони с тренирани екипи, срещу полицаите хвърчат камъни, те стрелят със съзлив газ в тълпата.

Мехмет и Айна Аркин избягват бойното поле, наречено улица. Те са дошли в Мерсин през 1994, със седем от деветте си деца. Повечето време прекарват в малкото си жилище с изглед към задния двор. Тогава са притежавали 200 хектара земя с агнета, кози, волове. „Первари беше нашият живот“, казват двамата старци за селото си. То не съществува вече. През 1993 в кюрдските села в югоизтока навлезли турски войски. Жите-

лите получили няколко часа време, за да изчезнат. След това войниците изгорили всичко. Мерсин е един от градовете, в които прогонените кюрди са дошли през 90-те години. Само тук са дошли над 200 000 души.

Зейнеп, чиито предшественици са дошли в Мерсин още през 19-ти век, си спомня добре за тъмните 90 години. „Знаем, че те нямаха избор“, казва петдесетгодишната жена за кюрдите. „Но преселението промени всичко тук“. Било е много трудно да се „прегълтнат“ новодошлите съграждани. Гетата се разраснали. Страхът дошъл в града. Страхът, че кюрдите ще започнат да доминират в Мерсин. Улични битки, боеве с ножове, изгаряния на знамена държали хората непрекъснато под напрежение. А след това шокът: в изборите от 1999 прокюрдската партия спечелва най-много гласове. При преброяването обаче внезапно се получава фалшиво предупреждение за бомбена заплаха. Един генерал, един правителствен представител от Анкара и губернаторът влизат в заключеното изборително помещение. След повторно преглеждане на изборителните бюлетини е оповестен новия резултат – кюрдите са изгубили. На изборите през 2004 големите партии сключват съюз срещу кюрдите и избират кмет от арабски произход – като член на секуларната държавна партия ЧХП. Този път, така се надяват мнозина, изборите няма да бъдат манипулирани.

Свободните избори са силата на Таип Ердоган. Консервативният, религиозен президент е машина за печелене на избори. Около 50 000 души са дошли в центъра, за да го видят на живо. Ердоган е съблякъл самото си. На врата му се ветрее шалът на мерсинския футболен отбор. Той говори, ръкомаха, вика, здрависва се, докато съпругата му Емине хвърля цвета сред публиката.

Малко преди изборите АКП раздава хладилници и перални

Премиерът защитава АКП и нейните местни кандидати срещу обвиненията в изборен подкуп. Хора на партията са раздавали хладилници и перални в кюрдските райони на югоизток. „Защо бедните да не получават социална помощ?“, пита Ердоган обидено. След това представя възможното развитие на Мерсин, ако АКП спечели изборите. „Защо и вие да не станете атракция като Дубай?“ Рекламен филм на АКП показва търговски молове и небостъргачи. След това продължава: „Тук живеят турци, кюрди, черкези, араби, сунити и алевити“. Бъдещето принадлежи на всички заедно. Тълпата ликува.

Ердоган иска да покаже, че не е изгубил сила по средата на мандата си. За това са му необходими и гласовете на малцинствата. След като през есента премиерът беше изплашил много кюрди с националистически изказвания, от началото на новата година АКП се представя като много мека. Държавната телевизия вече има кюрдски канал, планира се и радиопредавател, службата по религиите иска да издаде корана на кюрдски език. Опозицията също тегли в тази посока. Национално-секуларната държавна партия ЧХП, която досега се противопоставяше срещу всяка про-кюрдска реформа, желае да обяви за национален празник деня Невроз, който се празнува от кюрдите. Всички големи партии представят кандидати на малцинствата. Турция – многонационална страна?

Така е, смята Зейнеп Бобулу. Като дете тя почти не е имала проблеми с неуважението към малцинствата в Турция. „Аз съм турска гражданка, това е моята страна“, подчертава Зейнеп. В Мерсин никой не ѝ е натрапвал, че тя е различна. Тя не говори арабски език, мъжът ѝ е сунитски турчин. Но родителите ѝ са имали класическите емигрантски проблеми. „Като дете майка ми е говорела само арабски, баща ми най-вече“, казва тя, показвайки чернобели снимки с пожълтели ръбове. Но те се приспособили бързо. Баща ѝ достигнал поста упра-

вители на портокаловите плантации. Това, че бил алавит – една шиитска подгрупа – нямало значение. Дали семейството на Зейнеп е представително за модерния турски гражданин, който избира според партийните програми, а не по идентичност? Убедило ли я е обещанието на Ердоган да направи от Мерсин един малък Дубай? „Не.“ Точка. При последните избори тя е избрала стария кмет от ЧХП. Който между другото е арабски алавит. Междувременно тя иска да кандидатства за един представител на социалдемократическата ДСП, по случайност също арабин. „Предпочитам секуларните държавни партии“, казва тя „не религиозните или крайната кюрдска партия“.

Мехмет Аркин, кюрдът, не е получил хладилник от АКП. Дали Ердоган има шансове при него? „Дори и с това нямаше да ме спечелят“, казва 73-годишният. Кюрдският телевизионен канал, коранът на кюрдски, всичко това той смята за лицемерие. „Умереният ислям на Ердоган е опиум за кюрдите“, мърмори той. Високо над него на стената висят две фотографии, оброчени с кюрдския трикоълор. Първият му син е бил убит през 90-те години в служба на партизаните на ПКК. Вторият, също партизанин, се смята за безследно изчезнал. „Ние избираме нашите си хора, не чуждите.“

Мерсин е здраво хванат в капана на идентичността. Арабските алавити избират секуларните държавни партии. Алавитите отхвърлят всяка форма на нетолерантна вяра, те се страхуват от моралните предписания на просунитското мнозинство. Кюрдите избират кюрдската ДТП, ако държат на кюрдското, или АКП, ако се надяват на сценарий за замогване. Тук се намира дилемата на цяла Турция: докато в последно време партиите се опитват да се обръщат към всички малцинства, множество кюрди, араби, арменци, продължават да избират ония, от които очакват защита срещу другите. Това се отнася и до сунитските турци, и именно тук се намира най-големия проблем.

Избирателното бюро на националистическата МХП има ресторант, в който може да се получи безплатна бобена чорба, с изглед към морето. Пробиваме си път до Махмут Тат. Водещият кандидат от Мерсин седи пред турско знаме, поставено в златна рамка. „Истинските турци избират нас“, казва Махмут Тат гордо. Но при допълнително запитване той казва, че дори в МХП има араби и католици за кандидати. В края на краищата става дума за победата в изборите.

Но какво предлагат те на кюрдите в града? Насърчаването на кюрдската култура по примера на АКП той отхвърля. „Това е сепаратистка политика“, казва Тат. „Така се създават субкултури.“ Резултатът се виждал по улиците на Турция – в „размириците на сектите“.

Мерсин е една от крепостите на МХП в Турция. Това се дължи на сунитските турци, които имат най-много проблеми с кюрдите. „Йорюк тюрк“, наричат те себе си, по името на номадите, които са дошли от централна Азия в Анадола и винаги са внимавали много да не се смесват с други народи. Който иска да спечели в Мерсин, трябва да има техните гласове. Това важи и за цяла Турция. Именно затова политическата линия на Ердоган е толкова криволичеща. От една страна той хвали многообразието, а от друга се представя като пламенен патриот. Тук ласкае религиозните, там пък търси подкрепа с прогресивна идеология. За да се спечелят изборите, са необходими много политически постановки – а понякога, най-добре, и изобщо никаква.

Опозиционната МХП пък залага на непроменливост, казва Махмут Тат. Това се харесва на „истинските“ турци. „те са високообразовани, изучавали са теориите на турския национализъм“. И те имат своето място в държавата, независимо от това какво обещава АКП. В един съседен на Мерсин град прокурорът е повдигнал обвинение срещу турската поп-певица Айда Пекан. Престъплението ѝ: тя е пяла песен на кюрдски език.

Михаел Туман ръководи редакцията за Близкия Изток на немския вестник Die Zeit в Истанбул и пише за арабския свят, Турция, централна Азия и бившия Съветски Съюз.

Пазарът е тук

Автор(и): Инго Аренд

Над Турция витае страхът от невидимото. Как другояче да се обясни това, че преди две седмици правителството забрани една книга, която още не се е появила? Материалът за движението на ислямския проповедник и предприемач Фетула Гюлен, събран от турския журналист Ахмет Сик за книгата му „Армията на имама“, сигурно е предизвикал загриженост по самите държавни върхове.

В същото време, когато непубликуваната книга беше изтеглена от оборот заедно с автора си, зад решетките изчезнаха и други 63 критично настроени журналисти. „Дълбоката държава“ – онзи печално известен съюз от армейски офицери, фашисти, полицаи, консерватори, а напоследък очевидно и ислямистки политици, предизвиква толкова голям страх именно защото е невидима, защото действа неочаквано и на нася ударите си от засада.

Страхът от невидимото

В една страстна реч висшата съдийка от Анкара Емине Юлкер Тархан наскоро предупреди обществеността, че правовата държава в нейната страна изчезва, след което подаде оставка. Предвид кървавата диалектика на видимо и невидимо, изчезване и появяване, забулване и разкриване, откритата миналата седмица на Босфора изложба „Тактика на

невидимостта“ изглежда толкова по-важна. Защото третата изложба в новия музей Артер, която преди това можеше да се види в Берлин и Виена, представя открито механизмите на невидимостта. И това – в сърцето на Истанбул.

В своята видеоинсталация „невидими“ например, роденият през 1947 артист Насан Тур показва десет тайно заснети видеозаписи от джамии в Германия, направени чрез камери за наблюдение. Сградите се крият дискретно между жилищни блокове, задни дворове и гаражи; с това работата на Тур показва как едно подозирано от всички страни малцинство опитва да се предпазва във враждебна обстановка, правейки самото себе си невидимо.

Но турското изкуство – самото то доскоро един вид секуларно малцинство – не приема тази стратегия на оттеглянето. От четири-пет години насам то е по-видимо от всякога. В началото беше истанбулското биенале, основано в 1987, което се превърна във фокус на съвременното турско изкуство. Постепенно около този спорен оазис се групираха и други музеи, галерии и Офф-пространства, без които не би могла да се развие някаква реална приемственост. През последните четири години в Истанбул бяха открити около 250 нови галерии. Преценките за оборота им: около 5 милиона евро.

Особено частните колекционери създават непрекъснато некомерсиални организации, които в последно време растат буквално като гъби. Към тях принадлежи и основания през 2004 Istanbul Modern, принадлежащ на холдинга Eczacıbaşı. Дори и самият Орхан Памук изгражда собствен „Музей на невинността“.

Художественият дом Артер се поддържа от истанбулското семейство на индустриални магнати Коч. Той беше открит през миналия юли с една спечелила голямо уважение изложба на съвременното турско изкуство от шестдесетте години насам. Много от произведенията идеха от личната колекция на семейството. В бъдеще кураторът Емре Байкал смята да

представя изключително млади турски художници. Юмер Коч, шефът-милионер на клана, който притежава най-голямата колекция от ориенталски книги в Турция, ще представи през есента сбирката си е един от новите музеи в северната част на града.

Милионерска филантропия

Щедроту частно спонсориране замества в Турция липсващото държавно финансиране на изкуството. Правителството харчи само една нищожна част от бюджета за изкуство. Един от по-новите примери за милионерска филантропия предлага фондацията Салт, която се намира директно срещу Артер, от другата страна на голямата търговска улица Истиклал Кадеси. В този тръст инвестира и концентрира некомерсиалните си институции Гаранги – най-голямата банка в Турция. Ремонтът и модернизацията на една стара къща в истанбулския квартал Бейоглу е струвала 45 милиона евро.

Диалектиката на изчезването и появяването придобива при Салт един леко игрив характер. Индийският дизайнер Прем Кришнамурти е създал за къщата специален шрифт, в който при някои букви липсва една или друга част. Шеф на дома е Васиф Кортун, най-важният куратор и ментор на критичното турско изкуство от 90-те години. Сбирката, която роденият през 1958 Кортун управлява под титлата „директор по изследванията“, е пъстра мозайка от 16.000 банкови и художнически архиви и „новаторски програми“, съчетаващи елементи от областта на изкуството чак до икономическата история. Салт, турската дума за „единствен“, следователно подхожда точно.

Това, че Салт посвети премиерната си изложба на починалия през 2008 Хюсеин Бахри Алптекин, може да се тълкува като пледоария за подновена видимост на един критичен и работещ далеч от пазара художник. „Аз не съм студио-артист“, описа веднъж самия себе си известният философ и фотограф. Дори при основаването на частната галерия Рампа в квартала

Бешикташ играеше роля един некомерсиален аспект. „Искаме да предложим на турските художници платформа, подходяща за опитване на нови неща“, казва Лейла Ара, притежателка и архитектка на галерията. Със своите 900 квадратни метра междуременно Рампа е най-голямата частна галерия в Истанбул. А това, че Ара излага предимно турско изкуство, се тълкува от някои като отзвук на националистическите идеи, които все още определят турската култура. Но това, че Ара не се опитва да прави естетическа защита на турскостта, става ясно още при първия поглед към изложбените зали. Критично настроените художници преобладават – от родения през 1945 Ченгиз Цекил до младия, роден през 1972 Невин Аладаг.

Толкова много пари и страст, вложени в безбожно изкуство, при това в една секуларна република, която все още се състои от 99 процента мюсюлмани, би трябвало да дава достатъчно основания за оптимизъм. Но някогашната поетическа директност на турското изкуство, ценена така високо от Рене Блок¹, когато през осемдесетте години тай дойде в Босфора, започва все повече и повече да отстъпва място на рутината. И на един друг стар познат, пазарът. Когато през миналата пролет аукционерската къща Сотъби за пръв път предложи съвременно турско изкуство, една от картините на известната художничка Фарелниса Заид беше продадена за един милион долара.

„Ние се намираме малко преди експлозията“, радваше се Васи́ф Кортун още през миналата година и съветваше художниците да не продават картините си прекалено рано и евтино. Но сега, когато пазарът вече е тук, той обобщава картината малко по-скептично. „Трябва да видим по какъв начин ще успеем да го доминираме“, казва той по време на ВИП-приема в луксозния нощен клуб Vogue.

1 Немски галерист и куратор. Бел. пр.

Надеждата, че изкуството ще се превърне в авангард на едно ново, либерално и мултикултурно гражданско общество, започва постепенно да увяхва, едновременно с това как бохемата започва да се професионализира и да купува все по-скъпи къщи. Да, артистичните събития привличат една все по-млада, самоуверена и следваща модата клиентела от горната средна класа. И Бахатин Юзтункей, генерален координатор на Артер, указва с гордост, че домът бива посещаван ежедневно от 250 посетители. Но...

Внезапно насилие

Това разширяване на либералната общественост обаче се намира в остър контраст с държавни акции като онази срещу Ахмет Сик. Или внезапните атаки от страна на религиозни граждани. При едно откриване на галерия в квартал Топхане през миналото лято посетителите внезапно бяха нападнати от млади хулигани. И дори малката групичка на „майките на изчезналите“, която се събра миналата седмица не един от централните площади в Истанбул, Таксим, изглежда като капка в морето на фона на това периодически избухващо насилие. Жените изискват разследване на съдбите на множество жертви – жертви на държавен, съдебен и полицейски произвол. И дали изкуството бавно, но сигурно ще цивилизова Турция, е нещо съвсем не толкова ясно. „Ситуацията е отворена“, признава Бахатин Юзтункей в частен разговор.

И действително, широко разпространеният сред интелектуалците и хората на изкуството страх от прикритата ислямизация съвсем не е толкова неоснователен. Именно за това става дума в работите на Нилбар Гюреш – една от известните видео-артистки в Турция. Нейният клип „разсъбличане“ дава художествена форма именно на този вид напрежения в тюрското общество.

Поне в този видеоклип побеждава „видимостта“. Но доколкото той отразява реалността, може да покаже единствено бъдещето.

Инго Аренд е немски журналист и литературен критик.

Триумфиращата Турция?

Автор(и): Стивън Кинцър

На фона на кървавите катаклизми в арабския свят, националните избори в Турция през юни изглеждаха като триумф на демокрацията. Кандидатите за парламента бяха секуларни и религиозни, про- или анти-военни, подкрепящи идеята за правата на кюрдите или техни противници. Петдесет милиона души можеха да гласуват – и 87 процента от тях го направиха. Нямаше сериозни инциденти. Гласовете бяха преброени бързо и честно.

Резултатът беше решаваща победа на премиер-министъра Реджеп Таип Ердоган. Неговата Партия за справедливост и напредък (АКР), не успя да спечели абсолютното мнозинство в парламента, което би му позволило да прокара дългоочакваната нова конституция на страната почти по указ. Въпреки това тя спечели повече гласове от всички останали партии, взети заедно, печелейки трети по ред избори и правейки от Ердоган най-силния турски лидер в продължение на повече от половин век. В момента той има повече власт от всеки друг от времето на Кемал Ататюрк насам.

Тази победа е свидетелство за постиженията на Ердоган. Преки АКР да спечели първите си национални избори през 2002, Турция беше прекарала години под управлението на слаби коалиционни правителства, отнасящи се сервилно към

военните. Тя страдаше от периодични икономически кризи и беше почти невидима на световната сцена. Всичко това се промени напълно. Силните правителства на Ердоган пречупиха политическата власт на армията, превърнаха Турция в икономическа сила и направиха от нея един от основните играчи в Близкия изток, Кавказ, Балканите, Северна Африка и дори по-надалеч.

И въпреки това много турци се чувстват неспокойни. Някои се безпокоят, че икономиката, която през миналата година нарасна с цели 8,5 процента, може да прегрее. Други се страхуват, че подновената власт на Ердоган ще го доведе до антидемократични крайности. Бойкотът на парламента от страна на десетки кюрдски депутати постави под съмнение желанието му да реши многогодишния кюрдски конфликт. Напоследък се появи и нов източник на несигурност, идещ от бунтовете в арабските страни. В продължение на няколко години турците следваха външна политика, подчинена на мотото „никакви проблеми със съседите“. През последните месеци те обаче бяха принудени да осъзнаят, че в края на краищата не могат да бъдат приятели с всички страни в региона.

За последните десет години Турция се промени повече, отколкото го е правила през предишните осемдесет. В течение на десетилетия армията беше в състояние да налага стриктен секуларизъм в традицията на Ататюрк, но сега един нов етос, по-открит към религиозното влияние, промени условията на политиката и обществения живот. Ердоган се моли всеки ден, а жена му носи забрадка. В някои турски градове кметовете на АКР се опитват да ограничат продажбите на алкохол или да направят разделени мъжки и женски плажове. Това алармира множество секуларно настроени граждани. Ердоган би могъл да подпомогне уталожването на страховете им, но вместо това той става все по-рязък. Турция излиза от сянката на военното управление, което е промяна с исторически измерения. Но дали тя се движи към време на свобода в евро-

пейски стил или просто замества една форма на авторитарно управление с друга е все още неясно.

Поради факта, че Ердоган идва от една ислямска политическа традиция и защото настоява за по-широко възприемане на ислямската забрадка, може сравнително бързо да се стигне до заключението, че основният конфликт в турското общество е този между секуларизма и нарастващото религиозно влияние. Но това заключение е заблуждаващо. Никой от десетките хора, с които разговарях по време на последното си посещение в страната, не смята, че Турция се намира в опасност от подхлъзване към ислямско управление. Турското общество разполага с вътрешни защити, които повечето арабски общества не притежават: множество поколения, израсли в секуларизъм и демокрация, все по-увеличаваща се средна класа, растяща експортна икономика, все още много активна преса и силно гражданско общество, основаващо се на университети, професионални съюзи, бизнес-асоциации и различни групи по граждански и човешки права, както и екологически проблеми. Съвременният конфликт в Турция засяга не религията, а стиловете на управление.

По време на първия мандат на Ердоган, Турция положи големи усилия за засилване на местната демокрация. Отменено беше смъртното наказание, облекчени бяха ограниченията върху свободата на словото, до голяма степен беше елиминирано насилието в турските затвори. Но това не продължи дълго време и при втория си мандат Ердоган се насочи към други проекти. Днес някои турци се страхуват, че сегашният му, трети мандат ще им донесе един нов Ердоган, окуражен от изборните си победи и все по-авторитарно настроен.

Не е случайно това, че тези промени съвпадат с подема и западането на турската кампания за присъединяване към Европейския съюз. Избликът на парламентарни реформи между 2003 и 2005 дойде по време, в което Европа изглеждаше изкусително готова да прегърне Турция. Но ходът на реформи-

те се забави когато ентузиазма на Европа намаля. В момента, най-вече поради съпротивата на Франция и Германия, има само малко вероятност турското членство да се осъществи през идещото десетилетие. Членството на Хърватска за 2013 току-що беше одобрено, но Европа не е склонна да приеме 75 милиона турци, които ще имат правото живеят, работят и гласуват в страните на ЕС. „Проблемът изглежда идва от комбинацията от (мюсюлманска) религия и (голям) размер“, заключава авторката Мирела Богдани в изследването си *Турция и дилемата на присъединяването към ЕС*.

Малко преди Ердоган да спечели първите си национални избори в 2002, съдебните власти го обвиниха в заговор срещу светския ред и поискаха от Конституционния съд да забрани партията му и да го прогони от политиката. Той оцеля с един-единствен глас в повечето. Това очевидно е накарало военните да започнат да водят разговори за насилственото му снемане от власт. Документи, избличаващи тези офицери в различни престъпления – не само заговор за снемане на правителството, но и организирането на ужасни убийства като онова на турско-арменския журналист Хрант Динк през 2007 – достигнаха до пресата. Първото им разглеждане в съда доведе до лавина от съдебни обвинения и арести на стотици заподозрени, включително и поне тридесет активни генерали. Заговорът за дестабилизиране на страната и съдебните случаи, свързани с него, са известни под популярното име „Ергенекон“, идещо от названието на митичната турска родина, което заговорниците са избрали за име на плана си.

Множество турци приветстваха откриването на този случай както с изумление, така и с ликуване. Разследванията на военните и техните корумпирани съюзници в съдебната власт и бюрокрацията бяха широко възприети като важна стъпка по посока към засилване на демокрацията. Но с развитието на случая той постепенно започна да придобива по-други отсенки. Автентичността на някои от обвинителните

документи беше подложена на съмнение. Прокурорите хвърлиха мрежата си така нашироко, че хората започнаха да се чудят дали целта на случая е да се накажат конспираторите или да се сплашат критиците на правителството. И тъй като правителството постепенно започна да подменя прокурорите със собствени хора, засилиха се съмненията, че политиката отново се намесва в съдебната власт.

Случаите с двама журналисти, арестувани през март, Ахмет Сик и Недим Сенер, показват сложността на все по-разширяващия се случай Ергенекон. Свидетелствата срещу тях, както и онези срещу повечето от останалите обвиняеми, са секретни. Съдията отхвърли искането за освобождаване от ареста докато трае подготовката на процеса, което означава, че те ще бъдат в затвора в продължение на много месеци. И двамата журналисти са посветили кариерите си на разследване на скритите сили – военни, икономически и религиозни – които работят, за да подкопават демокрацията в Турция, така че предположението, че те могат да бъдат част от антидемократичен заговор, изглежда съмнително за множество турци. Предположението е, че журналистите или са обезпокоили силни хора, или са използвани като примери, с които да бъдат сплашени останалите.

„Твърдението, че тези двама мъже са били част от Ергенекон, е все едно да се каже, че Обама е част от Ку Клукс Клан“, казва Хакан Алтинай, бивш директор на фондацията „Отворено общество“, поддържана от Джордж Сорос. „Това е важен момент за ляво-либералното мнение, което досега беше част от основната поддръжка на това правителство. Това е повратна точка.“

Ако целта на този случай е сплашване, то изглежда действва. „Питам се дали телефонът ми се подслушва?“, каза ми един млад журналист в края на разговора ни в Истанбул. „Дали трябва да се самоцензурирам?“

Всяка дискусия за откритост и толерантност в Турция бързо стига до кюрдския въпрос. В Турция има повече от десет милиона кюрди, и те са съсредоточени предимно в бедния югоизток. Държавата винаги е настоявала, че те трябва да бъдат асимилирани в турското общество. Съпротивата им стигна до бунтове, които продължиха повече от десет години и костваха десетки хиляди животи. През последните години има сравнително малко битки и за известно време изглеждаше сякаш Ердоган ще предприеме решаващи стъпки за прекратяване на конфликта. През 2005 той обяви в Диарбекир, главния кюрдски град, че е готов да поправи „грешките и греховете от миналото“.

Оттогава насам се промениха много неща. Говоренето на кюрдски език, преди силно ограничавано, днес е позволено, има и кюрдски телевизионен канал. В университета в древния град Мардин беше открит център за кюрдски изследвания. По време на последните избори на кюрдските кандидати беше позволено да водят кампаниите си на родния си език. Нищо подобно не би било възможно преди десет години. И все пак за много кюрди Ердоган не е направил достатъчно.

Според турския закон партиите, получили по-малко от 10 процента от гласовете, не могат да участват в парламента. С приближаването на тазгодишните избори, водачите на кюрдската Партия за мир и демокрация, разбирайки, че нямат шансове да минат тази граница, решиха, че кандидатите им трябва да се състезават като независими, а не от името на партията. Тридесет и шест от тях бяха избрани. Много от тях имат предполагаеми връзки със забранената от закона кюрдска бунтовна група, РКК.

Опитът да заемат местата си в парламента не потръгна добре. Избухна спор за това дали един от депутатите, обвинен по драконовските антитерористични закони от 1980-те, може да участва в парламента. По време на парламентарната клетва на 28 юни, всички кюрдски представители обявиха бойкот

в знак на протест. Денят, от който се очакваше да покаже силата на турската демокрация, се превърна в горчиво припомняне за вътрешните конфликти на страната.

Атаките срещу правителството по чувствителни теми като правата на кюрдите, критиката на действията му по случая Ергенекон и личното осмиване на Ердоган не са единствените начини, по които журналистите могат да се поставят в опасност през тези дни. Има и още една тема, която някои се страхуват да изследват прекалено дълбоко: властта на Фетула Гюлен – седящ в сянка, но невероятно влиятелен турски религиозен лидер. Откъм едно усамотено имение в Пенсилвания, където той беше принуден да избяга, за да се спаси от преследване заради антисекуларни изказвания през 1990-те, Гюлен ръководи разпространено по целия свят движение, което е една от най-забележителните сили в съвременния ислям.

Според изследователя Картър Воън Финли, движението има милиони последователи, притежава собствени вестници и телевизионни станции в Турция и извън нея, и ръководи повече от хиляда училища в над сто страни – включително и Съединените щати, където само в Тексас има тридесет и три такива. То изпраща доктори в Африка и по други места, когато се случат катастрофи. След атаките от 11 септември, Гюлен закупи цяла рекламна страница в *The Washington Post*, в която обяви, че „Ислямът се отвращава от такива актове на терор.“ Той има добри отношения с не-ислямски религиозни водачи – през 2003 например се срещна с папа Йоан Павел II – и отхвърля фундаментализма.

В родната му Турция, движението на Гюлен се е превърнало в уникална влиятелна сила. Както Ердоган, така и президентът Абдула Гюл са негови почитатели. Една секретна телеграма, написана през 2006 от американски дипломат в Анкара, и разкрита чрез Уикилийкс, гласи така:

Според достоверни източници гюленистите използват своята мрежа от училища (включително и десетките училища в САЩ), за да подбират ученици, за които се смята, че могат да бъдат оформени като мисионери, и ние постоянно получаваме сигнали за това как училищата индоктринират учениците си.

Репортажи от пресата показват, че завършилите тези училища са се издигнали до важни постове в правителството и бюрокрацията. Секуларистите гледат на тях като на пехотинците в една тиха, но постоянна кампания, чиято цел е да се проникне в държавното управление и в края на краищата то да бъде направено по-религиозно.

Никой не може да бъде сигурен дали всичко това е истина, тъй като движението се съпротивява на всякакво разследване. Например, някой очевидно ръководи световната образователна мрежа на Гюлен, но никой не знае коя точно е тази личност. Изследователите често са се опитвали да получат достъп до общезитията, в които живеят учениците на Гюлен, но това винаги им е било отказвано. Самият Гюлен рядко дава интервюта, а дългосрочните му цели са неясни. Движението може и да е, както твърдят симпатизантите му, благодатна сила, която стабилизира турския живот. Но някои турци не му се доверяват, и подозренията им се засилиха когато се оказа, че единият от журналистите, арестувани през март, Ахмет Сик, се е канел да публикува книга за нарастващото влияние на гюленизма, под заглавие *Армията на имам*. Полицията конфискува откритите копия. Текстът, в който сред много други неща се твърди, че симпатизантите на Гюлен доминират турската полиция, бързо се появи в Интернет, предизвиквайки лавина от даунлоуди.

Популярността, която позволи на Ердоган постигането на тази забележителна избирателна победа идва от личната му харизма, от проникателната смесица от религиозна благочестивост и старомоден турски национализъм, както и от

огромните организационни постижения на неговата партия и неспособността на опозиционните партии да предложат достоверна алтернатива. Но най-важният му аргумент е икономическият бум, постигнат по време на мандатите му. Най-добрият начин да се види какво този бум означава за обикновените хора е да се посетят градовете от вътрешността на страната. Само преди едно поколение, никой не би могъл да си представи, че такива прашни анадолски градчета като Кония, Денизли, Малатия, Ескишехир, Кайзери и Газиантеп някой ден биха могли да станат богати, но се случи именно това.

Докато бях в Турция пътувах с един от новите влакове – които са по-бързи от американските – от Анкара до Ескишехир, 240 километра на запад. Допреди едно десетилетие Ескишехир беше почти само едно голямо село. Заблатена рекичка, минаваща по средата на града, изпускаше отвратителна смрад, а след по-проливни дъждове прогнилите къщички по двата ѝ бряга или се наводняваха, или пропадаха. Днес Ескишехир е място на два преуспяващи университета и десетки фабрики, произвеждащи самолетни мотори, локомотиви, селскостопанска техника, цимент, химикали, рафинирана захар и дори лули от морска пяна. Рекичката има здрави бетонни стени, от двете ѝ страни има зелени паркове, а по главните улици се движат трамваи. Хиляди туристи идват всеки уикенд от Анкара и Истанбул, заради пътешествията по речните канали, с корабчета в стил Амстердам или гондоли като във Венеция. Има няколко театъра, а местната опера представя Верди и Доницети пред една все по-изтънчена публика. Студентите пълнят баровете и обикалят нощните улици.

Кметът, Илмаз Буюкерсен, бивш университетски ректор, ми каза, че докато някои други турски градове не са толкова благосклонни към развлечения като среднощно пиене, той не се съмнява, че Ескишехир представлява турското бъдеще. Подобно на много други турци, които не участват в управля-

ващата партия или движението Гюлен, той обаче се тревожи от нещата, които се случват в Анкара.

„Нещата, които чета по вестниците, ме потискат“, казва той. „Единственото, за което се пише, са обвинения, спорове, борби.“

Упражнява се натиск върху пресата, върху професионалните съюзи, неправителствените организации, университетите. Съдебната система отговаря пред управляващата партия. Всичко това предизвиква страхове у хората. Но въпреки това аз съм оптимист. Новото поколение знае всичко, отворено е за света и напълно подкрепя демокрацията. Журналистите и останалите хора се противопоставят на натиска, на който са подложени. Няма връщане обратно.“

Регионалните различия все още са много големи в Турция. Кюрдските градове като Хакари, където е имало само малки обществени или частни инвестиции, си остават бедни. Училищата бълват ученици, приучени на наизустяване и не-викнали на критическо мислене. Нивото на безработицата тук достига тревожните 11 процента. Много от вестниците служат по-скоро на политически каузи и частни интереси, отколкото на търсенето и предлагане на новини.

Една от най-трудните теми в предизборната кампанията на Ердоган беше обещанието му да прокара нова конституция, която да замени досегашната, силно недемократична, наложена от генералите преди три десетилетия. Това предизвиква дебати по въпроси, вариращи от свободата на словото до забрадките и кюрдския национализъм. Ердоган не прави тайна от очакванията си по повод новата конституция. Партийните правила не му позволяват да се кандидатира за четвърти мандат като премиер-министър, така че мечтата му е да замени парламентарната демокрация с президентска система като онази във Франция, след което да се кандидатира за президентството, може би през 2014, когато се очакват следващите президентски избори.

При сегашната тромава изборителна система, партията на Ердоган спечели 326 места от общо 550 в парламента. Това беше далеч от 367-те, които биха му позволили да наложи каквато конституция си поиска, а недостатъчни също и за 330-те, които биха му дали възможност да свика референдум върху собственото си предложение за конституция. Така че триумфът му при изборителните урни беше смесен и властта му не е абсолютна. Турция разполага с великолепен потенциал за 21 век, но ще може да го реализира само ако успее да обедини сегашното си фрагментирано общество.

Стивън Кинцър, бивш кореспондент на Ню Йорк Таймс в Истанбул, понастоящем преподава международни отношения в Бостънския университет.

Ислямът и демокрацията в Турция

Автор: Александър Везенков

През 2007 г. се появиха редица поводи да се заговори за съвместимостта на исляма и демокрацията в Турция – по време на първия опит за избиране на президент през април, при последвалата криза и предсрочните парламентарни избори през юли и, най-сетне, при избирането на Абдуллах Гюл за президент на Турската република през август. Актуалността на темата се дължеше на предизвестената победа – и на парламентарните избори, и при избора на президент – на определяната като „умерено ислямистка“ Партия на справедливостта и развитието (известна и с абревиатурата си на турски – АКП), която е на власт от края на 2002 г. Мнозина изразяваха опасение, че страната е изправена пред съдбовен избор между запазването на своя светски характер и превръщането си в ислямска република подобно на Иран.

Доколкото президентът се избира от парламента, именно парламентарните избори на 22 юли 2007 г. бяха решаващи като упражняване на правото на демократичен избор. Репортажите на турските, и особено на чуждите медии, извеждаха на преден план въпроса доколко „ислямистите“ представляват заплаха за светския характер на Турция. Но въпросите на журналистите от световните медии са едно, а това което вълнува избирателите на място съвсем друго. По-голямата

част от запитаните не казваха нищо по въпроса за „светския характер на републиката“, още по-малко споменаваха мюсюлманската си идентичност, като вместо това посочваха като основен мотив да гласуват за една или друга политическа сила собственото си икономическото положение. От тази гледна точка управляващите „ислямисти“ спечелиха много нови гласове заради стопанския растеж през последните години, но и загубиха други, заради „дясната“ си политика, която ощетява най-вече разчитащите на фиксирани доходи – държавните чиновници и особено пенсионерите.

Като цяло имаше известно разминаване в акцентите при коментарите, идващи от страната, и тези от чужбина. За разлика от чуждите журналисти, в самата Турция за „запазването на светския характер“ на страната говореха не толкова анализаторите, колкото агитаторите на някои политически сили и кръгове. За противниците на управляващата АКП това изглеждаше единствена възможност да мобилизират общественото мнение и потенциалните избиратели на своя страна. По-важното е, че много от наблюдателите, а и от интервюираните избиратели в Турция, вкарваха в отговорите си една тема, за която журналистите не ги бяха питали – армията. Струва ми се, че когато се говори за демокрацията в Турция тази тема често несправедливо се пренебрегва, а което е по-голям проблем, обикновено се представя от гледната точка на самата армия.

Принципно погледнато, това, че в едно общество се изповядва ислямът, не би следвало да бъде пречка за установяването на парламентарна демокрация в него. Всъщност демокрацията и зачитането на човешките права не са вътрешно присъщи и на християнската цивилизация и не произхождат директно от религиозната традиция в нея – те са плод на продължително развитие и се появяват на сравнително късен етап от досегашната ѝ история. Извън съмнение това се отнася и до секуларизма. Макар и по различен начин, процеси на

демократизация и секуларизация са започнали и в мюсюлманските страни. Проблемът е, че на практика в ислямския свят демокрацията обикновено отсъства, а където съществува, тя е или нестабилна, или твърде далеч от стандартите на развитите страни. За самата Турция често се казва, че е изключение и че е единствената „светска държава“ сред мюсюлманските страни. Според доминиращата представа това е наследство от делото на Кемал Ататюрк, който поставя Турция на съвършено нови основи след поражението на Османската империя през Първата световна война.

В тази връзка обикновено се подчертава и особената роля на турската армия като гарант на светския характер на държавата. През 1997 г. именно армията принуди първия в историята на Турската република министър-председател ислямист, Неджметин Ербакан, да подаде оставка след едва едногодишно управление. Отново меморандум на армията от 27 април 2007 г., непосредствено след това дублиран от решение на Конституционния съд, осуети първия опит за избиране на Абдуллах Гюл за президент на страната и провокира предсрочните парламентарни избори от 22 юли. На 27 август, буквално ден преди избирането на Гюл за президент, началникът на Генералния щаб публикува поредното си предупреждение, че армията и занапред ще брани „светското устройство“ на Турция, което неназовани „гнезда на злото“ се опитват систематично да подкопаят. И през следващите седмици и месеци турските медии продължиха да уведомяват за прояви на резервираност на военните към президента и правителството, както и към провежданата от тях политика.

Армията като „гарант на светския характер на Турция“

Армията заема централно място в процеса на модернизация на Османската империя през XIX век. Тъй като реформите целят укрепването на държавата, както при всяка „дефанзивна модернизация“, първоначално най-голямо значение се отдава на армията. Тя първа и в най-голяма степен е рефор-

мирана и скоро сама се включва в провеждането на всички други реформи – от опазването на реда до изграждането на съобщителните връзки и спазването на санитарните мерки. През XX век армията започва да играе и водеща политическа роля – дело на офицери са както младотурската революция от 1908 г., така и кемалистката революция след Първата световна война. Все пак днешната роля на военните в политиката не е директен плод на тази традиция. Напротив, скоро след установяването си на власт, в опит да изведе армията от политическия живот, Мустафа Кемал принуждава офицерите да избират между военна и политическа кариера. Всъщност и в това отношение той просто следва западния модел, при който армията е подчинена на политическото ръководство на страната и не участва във вземането на политически решения.

Това положение е само привидно безпроблемно, доколкото политическите управници през първите три десетилетия са бивши военни (Мустафа Кемал Ататюрк и Исмет Иньоню), които по-леко налагат волята си над доскорошните си подчинени. Излизането на преден план през 50-те години на политици без военна кариера зад гърба си (президентът Джелал Баяр и министър-председателят Аднан Мендерес) показва колко крехка е демилитаризацията на политическия живот. При първата по-голяма политическа криза армията се завръща в политиката и с няколко директни намеси (превратът от 27 май 1960 г., меморандумът от 12 март 1971 г. и особено превратът от 12 септември 1980 г.) постепенно разширява и институционализира политическото си присъствие. Периодите на пряко управление на военните са сравнително кратки, но чрез тях те създават условия за постоянен контрол върху правителството.

Контролът на армията върху политическия живот се канализира институционално и чрез Националния съвет за сигурност – орган, създаден след преврата от 1960 г., чиито правомощия са разширени след преврата от 1980 г. Той може да

дава директиви на правителството по важни за сигурността на страната и установения в нея конституционен ред проблеми. Съответно командването на армията има склонност да открива всякакви външни и вътрешни заплахи, които да оправдаят намесите му. Така например през последните месеци въпросът за базите на ПКК в Северен Ирак отново е на път да засенчи проблемите на демократизацията във вътрешнополитически план. Военните имат свой представител и в различни граждански институции като например регулаторния орган на медиите; образователната система също не е пощадена от армейски надзор, като сред членовете на Съвета за висше образование е включен и представител на Генералния щаб на турските въоръжени сили. След началото на поредицата от преврати през 1960 г., в продължение на почти тридесет години като президенти на страната последователно застават бивши военни (Джемал Гюрсел, Джемал Сунай, Фахри Корутюрк, Кенан Еврен), които за разлика от Ататюрк и Иньоню, не са лидери със собствен политически профил, а по-скоро представители на армията на самия връх на държавната йерархия.

Изобщо армията не е само мълчалив „гарант“ на установения ред, а активно се намесва в ежедневно управление на страната. При все това тя почти не поема пряка политическа отговорност и претендира, че стои „над“ политиката. За разлика от „военната демокрация“ в Израел, където много бивши военни се включват в ръководствата на различните политически партии, в турския случай водеща роля играят генералите на действителна служба и, очевидно, влиянието им не зависи от изборните резултати.

Като съюзник на армията се явява една значителна част от държавната администрация. По съдебен ред редовно се забраняват политически партии, отнемат се политическите права на неудобни политици – рядко националисти, по-често ислямисти, но най-вече левичари от всякакви течения. Така

поради периодични забрани за дейността си ислямистката партия, водена от Неджметин Ербакан (в последните години заместван от Реджаи Кутан) е съществувала под пет различни имена (Партия на националния ред, 1970-1971; Партия на националното спасение, 1972-1980; Партия на благоденствието, 1983-1998; Партия на добродетелта, 1998-2001; Партия на щастieto от 2001 г. насам). Същия проблем имат левите партии, но най-вече легалната партия на кюрдското малцинство, която избирателите през няколко години виждат под ново име (днес Партия за демократично общество). За сравнение трябва да кажем, че създадената от Мустафа Кемал Народно-республиканска партия е била принудително разпускана само веднъж (след преврата от 1980 г.).

Обратен процес в отношенията „армия – политическа власт“ започва с процеса на преговори за кандидатстване в Европейския съюз. Правителствата, и най-вече последното – това на АКП, използват изискванията на европейския конституционен модел, за да обезсилват армията, включително чрез поправки на конституцията през 2001 и 2004 г. Според първата от тях, наред с други изменения, решенията на Националният съвет за сигурност престават да бъдат задължителни за правителството. Вследствие на една допълнителна мярка през 2004 г. се премахва и присъствието на военен представител в Съвета за висше образование, както и в регулаторния орган на медиите. Въпреки това в практически план все още няма решителна и необратима промяна в отношенията между политическата власт и командването на армията. Затова меморандумът на Генералния щаб от 27 април 2007 г., свързан с опитите да се избере държавен глава от тогавашния парламент, на практика доведе до предсрочни парламентарни избори.

И за да е пълен парадоксът, армията също се радва на извънредно високо доверие сред гражданите на Турция. Макар никой да не иска повече преврати и военно управление, нейните намеси в политическия живот все още се приемат като

нещо неизбежно, дори естествено. Самите „ислямисти“, за да покажат своята „умереност“ са принудени да ухажват армията. Така премиерът Ердоган, обявявайки се срещу намесата на армията в политиката, все пак отбелязва, че „армията е свещена“, а веднага след избирането си новият президент Гюл започна да посещава всякакви армейски тържества, като същевременно, за да не дразни военните, той никъде не е придружаван от забрадената си съпруга. Поне засега политическата свръх-значимост на армията в Турция изобщо не е премахната.

Другото лице на „светския характер на републиката“

„Светското“ и „религиозното“ не могат да се разглеждат като две крайни точки в някаква едноизмерна скала. Ситуацията в Турската република, където „лаицизмът“ е един от шестте основни принципа на кемализма, а като такъв е издигнат и в конституционен принцип, изисква да отчитаме и едно друго измерение на проблема. Става дума за принципната разлика между това държавата и обществото да имат светски характер, което предполага ненамеса на държавата в религиозните дела и на религиозните организации в политиката, и това държавата да провежда целенасочена политика за контрол и ограничаване на религиозната дейност. Без да бъде точна, аналогията между лаицизма на кемалистката република и войнстващия атеизъм от комунистическо време, би могла да ни даде известна представа за характера на този проблем. Господстващият в Турската република лаицизъм сам по-себе си е свързан с ограничаване на гражданските свободи и особено на свободата на съвестта и на изповеданието. Натискът наистина намалява, но е все още осезаем.

Това поражда втори сериозен проблем, защото лаицистката идеология и политика предизвикват съответно противодействие, което би могло да тласне махалото в другата крайност. Много от демонстративните прояви на религиозност в днешна Турция не са непременно част от неизкорре-

нена традиция, а резултат от противодействието и негодуванието срещу наложения модел на мислене и поведение. Както свидетелстват колеги, посещаемостта на джамиите е видимо по-висока в светска и кемалистка Турция, отколкото в Ислямска република Иран. Големият брой жени с покрити глави не се дължи само на селски консерватизъм или религиозна ревност (нека подчертаем, че често наистина става дума преди всичко за традиционно облекло – точно като забрадките в българските села), но в много случаи е отговор на централизирания контрол, който в продължение на повече от осемдесет години вече забранява носенето на определени видове облекло. Затова след вземането на властта от АКП след изборите от ноември 2002 г. настъпи известно спадане на напрежението сред ислямските среди. Проучванията показват, че за времето на управлението на АКП има леко намаляване на посещаемостта на джамиите, както и на дела на жените, носещи забрадки, и това при положение, че политическата подкрепа за партията нарасна.

Вторият проблем в това отношение е, че „светският характер на държавата“ не е достатъчен, за да имаме политическа демокрация. Въпреки постоянните позовавания и обещания за демокрация, режимът по времето на самия Мустафа Кемал е еднопартиен. От тази гледна точка върху политическото наследство на Мустафа Кемал има още много какво да се надгради; има и какво да се изостави от него. Затова още първите опити за демократизация след Втората световна война водят до преразглеждане на крайностите на кемалистката революция в много отношения. Първите стъпки се извършват още през 40-те години при управлението на Инъню, но особено след идването на власт на Демократическата партия на Баяр и Мендерес през 1950 г. Премахването на много от крайните антирелигиозни мерки е само едно от тях и то върви заедно с либерализацията на икономиката и постепенното установяване на действително многопартийна система.

Либерализъм и ислямизъм – ръка за ръка

Всички реформи – и по време на късната Османска империя, и при кемалистката република, са налагани силово и отгоре, следвайки на първо място европейския модел. И тъй като тази политика дълго време се води от един силен център на върха на държавната йерархия, това води до формирането срещу него на твърде разнородна опозиция: ислямисти и традиционалисти са в един лагер с либерално мислещите модерни хора, критикуващи етатизма и прекалената централизация. Самопровъзгласилите се наследници на Ататюрк, военни и цивилни, са настроили срещу себе си и много от по-либералните почитатели на основателя на републиката. Иначе казано, комбинацията от модернизация, европеизация, национализъм и авторитаризъм, изповядвана от няколко поколения управници, сякаш сама очертава профила на своята опозиция, която на пръв поглед изненадващо съчетава исканията за либерализация, децентрализация и повече толерантност със стремежа за връщане към корените, към исляма.

Но нещата не се ограничават до надигането на широка и разнолика опозиция. Постепенно в турското общество се оформя социалният тип на вярващия и практикуващ мюсюлманин, който иначе води светски живот. Положението е по-различно от времето на Мустафа Кемал и поколението му, когато модерният турчин обикновено се отдалечава от религиозната традиция. В новите условия не се налага непременно избор между двете, а все повече се търси път за тяхното съчетаване. Емблематичен пример за този нов манталитет е Тургут Йозал – министър-председател (1983-1989) и президент (1989-1993) на Турция, знакова фигура на икономическата стабилизация и растеж от една страна, и на първите стъпки към преодоляване на военния контрол след преврата от 1980 г. Да отбележим, че дори дългогодишният лидер на традиционната ислямистка партия, Неджметин Ербакан, е инженер по образование, защитил докторат в тогавашната Западна Германия.

От друга страна, много либерално мислещи хора започват да предпочитат нормалното съжителство с религиозния сегмент от обществото пред опитите то да бъде насилствено секуларизирано.

Днешното управление на Партията на справедливостта и развитието (АКП) далеч не може да се разглежда еднозначно като победа на политическия ислям. Наистина, политическата биография на лидерите Й Ердоган и Гюл тръгва от традиционната ислямистка партия на Ербакан. И двамата обаче са сред реформаторите в нея, а през 2001 г. създават новата политическа формация. Те подчертават отдалечаването си от тази старата ислямистка партия, като същевременно говорят за връзката си с традицията на либерално политическо управление, начената от Демократическата партия на Баяр и Мендерес през 50-те години. Те многократно и категорично заявяват, че приемат разделението на политиката и религията като неотменно правило, и упорито отказват да наричат себе си „ислямисти“, пък било то и „умерени ислямисти“. В международен план лидерите на АКП търсят връзка с десни, в това число християндемократически партии. И точно по аналогия с християндемократията, някои вече гледат на тях като на „ислямдемократи“.

Не само идеологически, но и електорално днешното управление не се крепи само на „ислямисти“ и „традиционалисти“. На изборите от 22 юли 2007 г. Партията на справедливостта и развитието получи 46,6% от гласовете, което е над два пъти по-висок процент от най-доброто представяне на традиционната ислямистка партия за повече от три десетилетия – през 1995 г. Партията на благоденствието на Ербакан получава 21,4% от гласовете. Същевременно изборните успехи на АКП означаваха и пълно политическо маргинализиране на традиционната ислямистка партия на Ербакан и на същинския „политически ислям“.

Един от факторите за това нарастване е, че много либерално мислещи млади хора (в Турция те биха се самоопределили като леви), включително такива, които не влизат в джамия, гласуваха за АКП. Поради подозренията си и негативното си отношение към армията и държавната бюрокрация, те във все по-голяма степен дават кредит на доверие на управляващите „умерени ислямисти“. Отделен въпрос е доколко последният феномен се дължи на липсата на истинска и добре организирана левица, смазана с усилията на военните особено след преврата от 1980 г.

Не е достатъчно да се каже, че по принцип ислямът няма нищо против изборната власт. По-важното е, че на практика ислямистите в Турция (били те „либерално“ или „консервативно“ настроени) се борят за повече власт в ръцете на избирателите, защото другите лостове за въздействие не са в техни ръце. Докато от едната страна политическият ислям залага на демократичния вот, от другата кемализмът и лаицизмът разчитат на армията, съда и цивилната бюрокрация.

По-сериозен е проблемът с някои аспекти на човешките права. Има известни рискове при „либерализацията“ на политическия режим да изплуват традиции, които нямат нищо общо със съвременните разбирания за човешки права, особено що се отнася до равенството между половете. Дотук развитието в Турция опровергават тези страхове. Именно при управлението на АКП са гласувани поправки в конституцията (2004 г.) и пакет законови реформи за по-пълно гарантиране на човешките права, включително за съвършено изравняване на правата на двата пола.

Не може да не отбележим авторитарните рефлексии, които в много случай проявява лидерът на АКП и министър-председател на Турция Реджеп Тайип Ердоган и вътре в своята партия, и по отношение на критикуващи го журналисти (заради което става обект на нови критики). Това поведение обаче не е нито „крачка назад“, нито нещо ново, привнесено от „исля-

мистите“ – то е в унисон с традицията на силната и авторитетна държава, която доминира турския политически живот. Във всички случаи Ердоган е разглеждан като по-либерален, реформаторски и проевропейски настроен от командването на армията и основните опозиционни лидери.

Нужен ли е все пак контрол?

И като законодателни реформи, и като управленски практики, досегашното управление на АКП носи политическа либерализация. Трудно е да кажем как биха управлявали „умерените ислямисти“, ако не бяха ограничавани от армията и подкрепяната от нея цивилна бюрокрация. Но един политически режим, основан на контрол от страна на армията, не би могъл да бъде трайно решение в днешния европейски контекст. Най-оптимистичният сценарий би бил появата на силна социалдемократическа опозиция (примерно, при обновяване на Народно-републиканската партия), която да противостои на управляващата АКП и в даден момент да спечели изборите срещу нея.

Това че при всяка либерализация неизбежно се появяват искания за по-широки религиозни свободи се използва от някои антимюсюлмански кръгове (включително извън страната) като доказателство, че народът на Турция не е дорасъл за истинска либерална демокрация и военният контрол трябва да бъде запазен и за в бъдеще. Но дали армията и кемалистката идеология не са едно необходимо зло, за да може да се съхрани турският модел на светска държава? Смятам, че те вече не изпълняват подобни функции и запазването на кемализма като неподлежаща на обсъждане държавна идеология отдавна се е превърнало в проява на безполезен догматизъм. Въпреки критичните коментари на много турски интелектуалци, като цяло ислямистите не поставят под въпрос личността и делото на Кемал Ататюрк. За голямото мнозинство от хора, спазването на религиозните предписания и почитането на Ататюрк не се изключват взаимно. От тази гледна точка култът към него

изобщо не е гаранция срещу връщането на религията в обществения и политическия живот.

От друга страна, досега светският лагер играе редовно с картата на национализма, но нищо не изключва в някакъв момент да прибегне и до политическия ислям. Точно такъв беше случаят с много „светски“ диктатори в арабските страни (напр. Саддам Хюсеин), които в някакъв момент се сещаха и за исляма. Добре известно е, че самият Мустафа Кемал, разчита на религиозна символика по време на войната за независимост, а към антирелигиозни мерки пристъпва едва след укрепването на властта си. Няма никаква гаранция, че което и да било авторитарно правителство не би прибегнало до политическия ислям, за да легитимира своята политика. Показателни в това отношение са и някои примери от управлението на военните в началото на 80-те години: именно по това време държавата започва да изпраща за своя сметка имами, които да служат в турските джамии в Западна Европа; ген. Кенан Еврен става първият турски президент, който участва в сесия на Организацията ислямска конференция. По това време турският национализъм в още по-голяма степен реинтегрира религията като важна своя съставка в рамките на т. нар. доктрина за „турско-ислямския синтез“. Казано иначе, запазването на контрола на армията върху политическия живот не гарантира безусловното запазване и на светския характер на Турция.

Впрочем, трябва да се подчертае, че съществуващият в Турция режим не е напълно „светски“, в смисъл, че не третира по еднакъв начин различните религии и изповедания. Въпросът не е толкова в малобройните немюсюлмански общности. По-показателно е, че поради стремежа за консолидирането на единна турска нация, „светската власт“ се намесва решително и в отношенията между различните течения в исляма. Тя дава решително предимство на сунитския ислям (той се изучава в задължителните часове по вероучение в училище) за сметка на неортодоксалните течения (алевитите), към

които се числят между 15 и 20% от населението на страната. Официалната пропаганда за привличане на кюрдите също се позовава на сунитския ислям (кюрдите са основно сунити), макар зад нея да стоят армията и цивилната администрация.

Споменахме сравненията с Иран и си струва да се върнем към тях. Не би могло да се каже еднозначно, че „Иран няма демокрация“ – там се провеждат избори на всички нива, които съвсем не са формалност. Проблемът е, че над демократично избраните парламент и президент, стои един най-висш представител на духовенството, наричан „върховен водач“ на страната. От институционална гледна точка Турция всъщност прилича на Иран по наличието на фактор над демократично избраните институции, с тази разлика, че това е ръководството на армията и то не се афишира толкова директно. Има сериозни основания за критики по отношение на очевидно несъвършената политическа демокрация на Иран, контролирана от ислямските духовници, но не може да се гледа благосклонно към принципно същия контрол от страна на армията в Турция; задължителното покриване на главите на жените в Иран е сериозен проблем, но забраната да ги покриват в Турция (наистина, тази забрана важи само за определени публични места) е също така несъвместима с гарантирането на индивидуалните права.

Все пак, дори да допуснем песимистичния сценарий – че на този етап в Турция е невъзможна истинска либерална демокрация без контрол от страна на армията. Но нима тя е възможна под неин контрол? Нима е голямо успокоение това да не се виждат бради и забрадки, само защото е строго забранено, ако няма пълна свобода на съвестта, на словото и печата, на политическите сдружения? Съмнителна придобивка е да живееш под контрола на военните само защото режимът е „светски“. А и това състояние не може да трае вечно, най-малкото защото предизвиква срещу себе си една все по-силна опозиция – не бива да се забравя, че Ислямската революция

в Иран през 1979 г. бе именно реакция на една самозабравила се „модерна“, „светска“ и „прозападна“ диктатура.

„Ислямистката заплаха“... и всичко, което не виждаме заради нея

Страховете от „идването на ислямистите на власт“ поне досега се оказват несъстоятелни – те не само не стигат до крайности, но и на местно, и на национално ниво се осъществява едно сравнително успешно управление, без корупционни скандали. Всъщност още традиционната ислямистка партия участва в няколко коалиционни правителства през 70-те години, без това да доведе до някакви резки политически завои, а самата партия далеч не е най-екзотичното явление на турската политическа сцена. По това време Неджметин Ербакан, сатанизиращият по-късно „премиер-ислямист“, е на три пъти заместник министър-председател в коалиционни правителства.

Погледнато от друг ъгъл обаче, едно от големите достижения на турския политически модел е, че успява да вкара ислямисткото движение в политическата игра. Алтернативата би била една твърде голяма част от хората да останат извън демократичния процес, което в крайна сметка би го подкопало. Съвсем нормално беше да се очаква, че в някакъв момент ислямистите ще се представят достатъчно добре, за да претендират за участие и в изпълнителната власт.

Взирайки се в „ислямистите“ като потенциална заплаха за светския характер на страната, мнозина стават безкритични към техните политически противници. Но какво стои срещу АКП в днешна Турция – армията и държавната бюрокрация, идеологизиращият кемализъм и национализъмът. Като опозиция в сегашния парламент, като изключим известен брой депутати, избрани като независими кандидати, които в мнозинството си са представители на кюрдското малцинство, влязоха две политически партии. Това са Народнорепубликанската партия на Дениз Байкал, която макар и

член на социалистическия интернационал, се проявява като все по-националистическа, и Партията на националистическото действие на Девлет Бахчели, който все пак дава вид на умерен лидер на фона на основателя на тази партия, покойния Алпарслан Тюркеш – бивш полковник, емблематична фигура на крайния турски национализъм в продължение на няколко десетилетия.

Интересна е в случая реакцията отвън: най-шумно изразените притеснения са за съвместимостта на „демокрацията и исляма“, а не толкова за силното присъствие на национализма и особено за намесата на армията в политическия живот в Турция. Все пак по-наблюдателни западни анализатори разпознаха в поредицата от изказвания на началника на Генералния щаб Яшар Бююканът сериозен проблем. Западните лидери също дадоха знак, че подкрепят демократично избраното правителство, а не амбициите на генералите да бъдат върховен арбитър.

Погледнем ли назад, ще видим, че ислямът не е основният проблем нито за демокрацията, нито за зачитането човешките права в Турция от почти един век насам – от младотурската революция (1908 г.) и последвалото отстраняване на султан Абдул Хамид II насетне. Не политическият ислям, а модернизаторите, армията и националистите, в лицето на Комитета за единение и прогрес, имат в сметката си най-зловещата страница от новата история на страната – насилствената депортация и масовото изстребване на арменци през 1915 г. След тях кемалистите довършват прочистването на Анадола от немюсюлмани с прогонването на гърците в началото на 20-те години. Създадената от Ататюрк Народнорепубликанска партия е на власт, под водачеството на „левия“ Бюлент Еджевит, по време на инвазията в Кипър през 1974 г. (наистина, подкрепяна и от ислямистите и техния лидер Н. Ербакан, който тогава е в правителството). С пренебрежимо малки изключения ислямисткото движение в Турция не е тръгва-

ло към употреба на сила и тероризъм, за разлика от много арабски страни: серията от политически убийства в Турция, главно през 70-те години на ХХ век, са дело на крайно десни националисти. Армията и просветената държавна бюрокрация, а не ислямистите, стоят зад потъпкването на правата на кюрдите. В самото кюрдско националистическо движение, макар поначало да е тясно свързано с исляма, насилието и терористичните практики са привнесени не от ислямисти, а от комунисти – от Кюрдска работническа партия (ПКК).

Извън съмнение, употребата на религията за политически цели е проблем, като това важи както за исляма, така и за католицизма или православието. Той обаче далеч не е единственият за турската демокрация. Вторачени във въпроса за „съвместимостта на исляма и демокрацията“, рискуваме да не видим истинските пречки пред по-нататъшната демократизация на Турция, а и на другите мюсюлмански страни. Всъщност самото формулиране на въпроса за демократизацията в тях по този начин е се дължи на една фиксация върху исляма, на може би невинаги осъзнати антиислямски предразсъдъци, които пречат да се видят много други сериозни проблеми на тези общества и страни. В случая на Турция, наред с контрола на армията върху политическия живот, трябва да отбележим и още неизживяната традиция на „силната държава“ и поставянето на нейните интереси над тези на гражданите.

Умилението както на част от турското общество, така и на някои външни наблюдатели пред армията като „пазител на делото на Ататюрк и на светския характер на Турция“ е плод и на механично възпроизвеждане на пропагандните клишета на един авторитарен режим и неговата идеология. И ако все повече турски избиратели не разсъждават така, то не е непременно защото „не са дорасли да оценят великото дело на Ататюрк“. Настойчивите, макар и не винаги информирани коментари за исляма като „заплаха за демокрацията“,

всъщност легитимират намесата на армията, била тя директна или не. Външни наблюдатели, загрижени за „светския характер на Турция“ неволно подготвят почвата за евентуален преврат. Открит въпрос е доколко последните се интересуват точно от „демокрацията“ в Турция. Защото те всъщност се обявяват срещу изборните резултати, постигнати по демократичен път и гледат с надежда към един извън-конституционен фактор, който да „компенсира“ резултатите от вота на избирателите.

Публикувано в: „Авторитаризмът на военно-цивилната бюрокрация – пренебрегваният проблем в уравнението „ислям и демокрация в Турция“. „В: *Турция и ЕС: пределното изпитание*, Ст. Йотов, съст., *Критика и хуманизъм*, 27, 2/2008, с. 133-144 = „The Authoritarianism of Turkey’s Military-Civilian Bureaucracy: The Neglected Problem in the Islam and Democracy Equation“. In: *Turkey and EU: The Ultimate Challenge*, S. Yotov, ed. *Critique&Humanism*, 27, 2/2008, p.125-135.

Александър Везенков е български историк, изследовател на свободна практика. Работи по проблеми на градската история на Балканите през XIX-XX век, на историята на реформите в Османската империя през XIX век и на институционалната история на комунистическите режими. Личният му блог може да се намери на адрес: <http://alexandervezenkov.blog.bg>

Припомнянето на една империя

Автор: Ада Петуала

Нео-османски течения в съвременната турска голяма стратегия

Проект, защитен в отдела за социални изследвания в Бард Колеж, Анандейл-он-Хъдсън, Ню Йорк, 2 май 2012

Въведение: „Турците идват!“

[...]

„Турците идват!“ е било възклицание, звучало векове наред из малките селища по време на Османските обсади в източна Европа, Близкия изток и Северна Африка между 15 и 16 век. Това е бил вик, изпълнен с ужас, безнадеждност и отчаяние. Османските турци, които завладяват Константинопол през 1453, са могъщи и силно плашещи завоеватели. На тях се гледа като на варварски и безпощадни врагове, особено от страна на християнските им противници, защото широките им завоевания за разширяване на Османската империя са майсторски планирани и изпълнени с безпощадна ефективност. За хората, намиращи се под застрашителния поглед на прииждащите османски завоеватели, изглежда няма надежда. Турците действително идват, и то завинаги. Те ще управляват най-голямата и най-дълго съществувала империя в историята, оформила културата, религията и наследството

на масивна територия, наброяваща 5,2 милиона квадратни километра¹, за период от седем века.

От тези дълги седем века, 16-ти и 17-ти се определят като връх на Османската империя. Те са известни под името Османски мир, *Rax Ottomana*. Макар и да са били непреклонни завоеватели, през това време османските турци са били справедливи и ефективни управници, особено в сравнение с другите си имперски конкуренти. Те преследват най-вече две мащабни цели: да управляват ефективно вечно разширяващата се империя и да затвърдяват предаността на поданиците си към Османската династия. Ето защо, след като са извоювали директен контрол над някоя област, те обикновено „са работели за [финансовата] изгода на новопридобитите или подчинени населения“.² Османските държавници са ефективни администратори, привърженици на ниски данъци и сравнително хлабави господари на османските провинции, което позволява на поданиците им да живеят до известна степен в политическа и икономическа свобода, докато предлагат на султана пълната си преданост. Обединени под османския чадър, метрополиите от Кайро до Сараево кипят от търговски, артистичен и социален обмен. Като разрешават на поданиците си да запазват предишната религия, социална структура и култура, османците съумяват да изградят жизнено и плуралистично общество, което е основна предпоставка за продължителността и културния напредък на империята. Действително, по времето на *Rax Ottomana* османците доминират голяма част от източна Европа, централна Азия, Близкия Изток и северна Африка, и работят за обединяването на различните етнически групи от тези региони чрез една отчетлива османска културна и политическа идентичност. До възхода на етническият национализъм през 19

1 Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005): 39.

2 *Ibid.*, 28.

*век, плюс още някои отслабващи фактори, Османската империя до голяма степен успява да сближи различните етноси. Това успешно централно сцепление и разбиране е нещото, което определя славния период на *Rax Ottomana*, и то е едно от най-признатите наследства на Османската империя до наши дни.*

По време на вековете на постепенен упадък след *Rax Ottomana*, Османската империя започва да запада по богатство, военно умение и размери, докато се стигне до жалкото ѝ поражение през Първата световна война. Дните на османско военно превъзходство отдавна са отминали; там, където някога османските турци са били могъщи противници, сегашната империя вече е известна под името „болният човек на Европа“. Унизителното поражение на империята и последвалата я подялба между триумфалните Велики сили води до появата на турското национално движение. Това движение, водено от османски офицери, които са се били във войната, работи за обединение на различните революционни гласове сред османските поданици в Анадола. Главната енергия на съпротивата му е насочена срещу плана на съюзниците да разчленят турскоезичните области на Османската империя. Завършек на всичко това е Турската война за независимост. Турските сили печелят сраженията срещу съюзниците през 1923, след почти четири години на борба, и договорът от Лозана е подписан през същата година. Чрез него, а всъщност чрез предварителните условия, поставени от турските националисти, се премахва институцията на султаната. Османската империя издъхва, родена е Република Турция.

Основателят на турската национална държава, Мустафа Кемал Ататюрк, възприема проект за национално изграждане, който се опитва да постигне пълно отдалечаване на Турция от османските ѝ корени. Като държава-наследничка на Османската империя, Турция по неизбежност наследява някои от чертите на османската ера, включително и религиозно-политическия синтез, както и плуралистичната култура; Ататюрк

вярва, че република Турция трябва да поеме по напълно различен път, за да бъде успешна национална държава. При все още пресните и силно болезнени спомени за кончината на Османската империя и възхода на западните сили, Ататюрк решава, че страната трябва да бъде радикално модернизирана, за да може да оцелее в един пост-османски свят. Той отменя халифата и създава Турция като решително светска държава, изковавайки новата държавна уредба по образа на Запада. Ататюрк въвежда европейски правни норми, облекло и маниери, и стриктно забранява някои османски практики като носенето на фес. Той стига дори до там, че променя турската азбука, като замества арабското писмо с латиницата.

И, което е най-важно, за да отхвърли всякакви представи за приемственост между Османската империя и Република Турция, Ататюрк очертава шест основни точки, които формират основателската идеология на модерната турска национална държава. Тези „шест стрели“ на Кемализма, както идеологията на Ататюрк става известна, са републиканство, популизъм, секуларизъм, реформизъм, национализъм и етатизъм. Взети заедно, те призовават към създаването на една определено „турска“ държава и по същество потискат всяка етническа група, която не се идентифицира с тази нова, турска национална идентичност, като например кюрдите в южна Турция. Кемалистката идеология, особено чрез акцента върху национализма и секуларизма, се противопоставя на увековечаването на плуралистичната и ислямска Османска идентичност, тъй като тя представлява фундаментална идеологическа заплаха за турската национална идея. По тази причина позоваванията на Османската империя са премахнати от политиката, културата, обществото и религията, тъй като Ататюрк вярва, че те пречат на напредъка на Турция като национална държава. В продължение на следващите 60 години Турция ще остане стабилно ориентирана към Запада – дори и във външната си политика – като игнорира османското си

историческо и културно наследство и се изолира от бившите османски региони и най-близките си съседи.

През 1983, възходът на Тургут Йозал като премиер-министър поставя предизвикателство пред кемализма по начин, по който никои друг турски лидер не се е осмелявал да го направи до този момент. Той формулира една голямоформатна стратегия, позната като „нео-османизъм“, която се основава на решителност за отделяне на турската външна политика от кемалистките ѝ принципи и установяване на нови политически основания, чрез които Турция може да просперира. Нео-османизмът възниква не в резултат от носталгия по империализма, както множество учени го разбират погрешно и до наши дни. По-скоро той е голяма стратегия, използваща богатата история на Османската империя като средство за постигане на енергичен ангажимент с етнически разнообразните турски съседи, от северна Африка до Балканите. За Йозал това сближаване с бившите османски региони е от ключово значение за развитието на по-динамични търговски отношения с тях. Освен това той използва нео-османизма като средство за разширяване на влиянието на Турция върху други страни-носителки на османско наследство, както и за да обезпечи икономическите и политически основания, чрез които Турция би могла да стане бъдещ регионален лидер.

Основните положения на нео-османизма са първопроходчески в много отношения. От една страна, възхваляването на османското минало е директно предизвикателство към кемализма. По същество то възприема етническото многообразие на исляма в модерния турски контекст – а това са точно онези аспекти на Османската империя, които Ататюрк е потискал, за да създаде модерна и хомогенна турска национална държава. Нео-османизмът поставя предизвикателство и пред начина, по който кемализмът е обвързвал модернизацията със Западничеството. Той твърди, че упоритата прозападна ориентация на Турция, в съчетание с отрицанието на осман-

ското наследство, не я прави по-прогресивна или по-конкурентоспособна в световен мащаб. Вместо това нео-османизмът вижда в османското наследство огромно предимство за Турция, чрез което страната може да изгради нови икономически, политически и културни връзки с бившите османски пространства. Интересното тук е, че окуражаването на нео-османизма в турската външна политика не изключва предварително съществуващите отношения със Запада. То по-скоро цели да усилва тези отношения, като увеличи стратегическата стойност на Турция вътре в собствените ѝ околности. По такъв начин нео-османизмът е голяма стратегия, която цели да донесе престиж и мощ за Турция както на регионално, така и на международно ниво, чрез едно положително пресъздаване на наследството на Османската империя.

Йозал, човекът на парадоксите

Йозал е турски лидер от необикновено смесен произход. Според турския изследовател Бердал Арал, той е бил „човек на очебийни парадокси“:

„Той беше част от политическата традиция, която представляваше бунта на Анадола против елитисткия, гледащ на Запад истеблишмънт, който обикновено презираше ценностите и традициите на Анадола (който всъщност дължи жизнеността си на исляма); и въпреки това, той беше същия Йозал, който се радваше на еднозначна подкрепа от страна на САЩ и международните финансови институции, благодарение на това, че беше убеден привърженик на икономиката на свободните пазари и поддържаше политиките на САЩ в Близкия Изток, Кавказ и Централна Азия. Освен това Йозал беше човекът, който най-много задълбочи и разшири връзките на Турция с ислямския свят, до степен, при която често беше обвиняван от някои секуларисти, че храни „фундаменталистки“ амбиции; и въпреки това именно при управлението на Йозал Турция кандидатства за членство в Европейската

икономическа общност (ЕИО) през април 1987, като последна стъпка в турското търсене на „признание“ и приемане като част от „европейската фамилия“.¹

Действително, Йозал преследва очевидно взаимно конфликтни политики, но голяма част от това се дължи на собствения му силно смесен произход и нуждата му да превърне своите интелектуални, идеологически и религиозни убеждения в стратегия, която да работи за Турция. Най-важното влияние, което направлява разбирането на Йозал за политиката е неговата образователна и професионална биография. Той следва електроинженерство в техническия университет в Истанбул, завършва през 1950-та, а след това продължава образованието си в САЩ между 1952-53, като специализира мениджърство.² В продължение на следващите 25 години той балансира професионалния живот и академичните си интереси, като работи за множество различни институции като Държавната администрация за планиране на електрическата енергия, Световната банка и Техническият университет на Близкия изток. Резултатът от този еkleктичен житейски и професионален опит е един Йозал, който вярва в научното мислене и технологическия напредък като необходими предпоставки за прогреса.³ Освен това, едногодишният престой на Йозал в САЩ му вдъхва дълбок респект към американското либерално политическо управление, плуралистичния национализъм и капиталистическата икономическа система; Йозал става фен на Америка още преди да започне възхода му на политическата сцена и вярва, че американският либерализъм е пътя напред. По този начин Йозал формулира едно

1 Aral, „Dispensing with Tradition,“ 72.

2 Yasemin Çelik, *Contemporary Turkish Foreign Policy* (Westport: Praeger, 1999), 106.

3 Turgut Özal, *Turkey in Europe and Europe in Turkey*, revised English ed. (n.p.: K. Rustem & Brother, 1991).
Ibid., 73.

западничество (под формата на любов към политическия и икономически либерализъм, както и научното мислене), което е напълно различно от западничеството на Кемализма, и полага важни основи за нова стратегия за модернизацията на Турция и извеждането ѝ до челни позиции в международните отношения.

Освен че е политически и икономически либерал, Йозал е и религиозен мюсюлманин от частично кюрдски произход. Това също оформя идентичността му като граждански политик, защото „неговата силна религиозна вяра... обявява всички мюсюлмани за ‚братя‘, Йозал започва да разбира, все повече и повече, че ислямът, западничеството и научната модернизация не са несъвместими, както Ататюрк е утвърждавал така усилено в дефинициите на своята идеология. Бидейки част от едно етническо и до голяма степен потискано малцинство в Турция, Йозал е способен да види и разбере по-честно проблемите, създадени чрез етническата хомогенизация на Турция. Кемализмът твърди, че всяка личност, родена в Турция, е „турчин/туркиня“, и че истинският турчин е свързан с цялото чрез майчиния турски език – една политика, която съзнателно игнорира етническото и езиково многообразие на Турция, за да създаде определен вид турска национална идентичност. Йозал е по-отворен за идеята, че турците, заедно с малцинствени групи като кюрдите, споделят една и съща историческа и културна идентичност като поданици на великата Османска империя. Това е идеята, на която се гради голяма част от нео-османизма – и тук е ясно, че личността на Йозал е свързана с идеологията, която той започва да формулира.

Кемалистките представи за модерност обясняват чрез османската и ислямска „назадничавост“ неуспеха на турците да се развиват политически и социално; от това следва, че турците трябва да се откажат от плуралистичната си османска култура и да преоткрият западните си корени, за

да догонят Европа и Съединените щати. И тъй като Кемализмът става основна идеология на модерна Турция, високо озападнените кемалистски елити постигат политическо и икономическо господство над по-традиционните и религиозни етнически групи, живеещи по места като Анадола, и се стремят да защитават властта си във вътрешната политика като осуетяват появата и възхода на алтернативна икономическа класа.¹ Това прави все по-трудно за потисканите групи да възприемат кемалистките представи за турскостта и турската национална идентичност, както и да намерят собствен глас при изработването на вътрешни политики. Като се има пред вид, че Йозал е „черен турчин“, идещ от консервативно и религиозно анадолско семейство, то е напълно естествено, че за него този ексклузивен кемализъм е проблематичен както в сферата на вътрешната, така и в онази на външната политика.² Една от най-известните негови максими е, че „службата пред хората е служба пред Бога“.³ Може да се твърди, че той е бил ангажиран с идеята за справедливост към турския народ и е гледал на службата пред хората като на духовен дълг. И понеже кемализмът, от негова гледна точка, е насочен не към всички турски граждани, Йозал се стреми да формулира идеология, която може да изравни всички турци. Но освен това той е и много логичен и прагматичен човек – той разбира, че голяма част от кемализма, особено неговото отвращение към османското и ислямско наследство на Турция, пречи на страната да стане икономически конкурентоспособна сред непосредствените си съседи. Ако би продължавала по този път, нацията никога не би била взета на сериозно от Запада.

1 Muhittin Ataman, „Restructuring Economic Foreign Policy During the Ozalist Turkey.“ Turgut Ozal International Conference on Economics and Politics -- II (2011): 954.

2 Muhittin Ataman, „Ozal Leadership and Restructuring of Turkish Ethnic Policy in the 1980s.“ Middle Eastern Studies 38:4 (2002): 125.

3 Ibid., 127.

Ето защо, макар че голяма част от нео-османизма на Йозал е ясно свързана с неговите лични вярвания и интелектуални интереси, може да се каже, че той е и реакция срещу, или дори конкурент, на кемалистката идеология, която изглежда подкопава потенциала на Турция за икономически и политически растеж.

От идеология към действие: нео-османските външнополитически цели

Йозалистката идеология добива определена форма когато Йозал получава поста на премиер-министър през 1983. [...] В рамките на нео-османската голяма стратегия, външнополитическият дневен ред на неговото правителство може да бъде обобщен чрез три взаимосвързани цели. Първо, Йозал желае Турция да напредне в научно, социално, технологическо и икономическо отношение. За целта той провежда политики, които да подобрят турската конкурентоспособност на външните пазари и да превърнат страната в модел за модерност в рамките на бившия османски свят. Това може да се постигне само чрез силна външнополитическа и икономическа активност в Близкия изток и турския свят – това е втората важна цел на йозаловия нео-османизъм. Накрая, нео-османизмът е замислен като стратегия, която да покаже на западно-ориентирани кемалисти, както и на Съединените щати и Европа, че Турция може да бъде и нещо повече от глашатай на западните интереси в Близкия изток и Централна Азия. Нео-османската външна политика би могла да докаже, че турското османско-ислямско наследство не е несъвместимо с либерализъм и демокрация в западен стил, и че Турция може да бъде изгоден партньор за Запада, като упражнява влияние в своята околност. Ето защо най-фундаменталната цел на Йозал е да развие отношенията между Турция и Запада като усилва своята регионална икономическа мощ и подобри позициите си в региона.

Западните основания

Стабилните отношения със Съединените щати и „ориентацията към западните демокрации“ са крайъгълен камък на външната политика на Турция още от края на Втората световна война.¹ Целта на всички правителства е да увеличат „стратегическата ценност на Турция в очите на Запада, както за да се продължи неговата обвързаност със защитата на Турция, така и за да се получава военна и икономическа помощ“.² Това обаче започва да става все по-трудно към 1980-те години, когато намаляването на съветската заплаха води до намаляване и на стойността на Турция като буферна държава. Нещо повече – турските политики по човешките права, Кипър и арменския въпрос, като и военният преврат от 1980 създават проблеми с оценката на Запада за Турция като прогресивен партньор, като в същото време турската общественост започва да настоява за „независима Турция“, или Турция, освободена от връзки със Запада (*bagimsiz Türkiye*)³. По времето, когато изобретателният и предприемчив Йозал идва на власт през 1983, продължаването и силата на историческата връзка между модерна Турция и Запада е до голяма степен поставено под въпрос. Новоизбраният министър-председател трябва да се справи със задачата за нова ориентация на отношенията между Турция и Запада по начин, който да направи нацията по-силна и да задоволи турската общественост, но заедно с това и да продължи традицията, според която Западът (и особено Съединените щати) са главния военен и финансов поддръжник на страната.

Изграждането на турската външна политика по пътя на бизнеса е пътя, който Йозал избира за излизане от задънената улица, до която са достигнали отношенията със Запада, макар

1 Zürcher, Turkey, A Modern History, 287.

2 Ibid.

3 Ibid., 288.

че критиците го обвиняват, че „подхожда към външната политика с манталитета на търговец“.¹ Като част от кабинета на Сюлейман Демирел през 1979, Йозал е създал новото турско Споразумение за защита и икономическо сътрудничество (DECA), подписано през март 1980, което има множество положителни въздействия върху американско-турските отношения. Споразумението покрива три области: американска военна помощ за Турция; турски доставки за електронни и други уреди за САЩ; съвместно производство на военен хардуер и припаси.² Но DECA, колкото и да усилва икономическите и военни връзки между Турция и САЩ, все още е една от по-консервативните политики, осъществени от Йозал и напомня по-скоро за традиционната кемалистка зависимост от военни транзакции като средство за установяване на политически отношения. Йозал влага голяма част от националния бюджет за разнообразяване на турския износ, който по традиция се е състоял от селскостопански продукти:³ в ранните 1990 години „делът на индустриалните продукти в турския износ достига почти 80%“.⁴ Тази подчертана промяна от селскостопанска към индустриална икономика изравнява позицията на Турция в търговията с Америка. Турция постоянно увеличава търговията със САЩ през десетилетието на Йозал, но тя вече не е толкова зависима от индустриални (и особено военни) продукти, като по този начин печели уважение като геополитически важна индустриална нация във възход. Това увеличава значително и директните външни инвестиции от различни американски и европейски инвес-

1 Ibid., 60.

2 ‘Turgut Ozal Period in Turkish Foreign Policy: Ozalism. „Turkish Weekly Journal, accessed March 10, 2012, <http://www.turkishweekly.net/article/333/turgut-ozal-period-in-turkish-foreign-policy-ozalism.html>

3 „Anavatan Party President and Prime Minister Turgut Ozal’s Speeches,“ Press and PR Publications, October 1989.

4 Ataman, „Restructuring Economic Foreign Policy,“ 955.

титори. Със създаването на икономически организации като Асоциацията на турско-американските бизнесмени, Йозал увековечава „специалното отношение“ между Турция и САЩ вече чрез хората на бизнеса, а не толкова чрез усилията на дипломатите.

Обичай съседа си

Нео-османският напор в турската външна политика завършва със смъртта на Йозал през 1993, поради което амбицията му да превърне Турция в регионален политически лидер си остава нереализирана. Следващите управляващи партии след *Anavatan Partisi* (ANAP) на Йозал, и в частност силно консервативната *Refah Partisi* (RP), предпочитат да се ангажират със специфично ислямистка, а не нео-османска реторика и външнополитическият курс е ориентиран най-вече към Близкия Изток.¹ Тези партии не притежават стратегическата визия, която доскоро е изпълвала турската външна политика и след първата война в Персийския залив не продължават активния ангажимент в региона. Всъщност, през по-голямата част от 1990-те, турските политици защитават антизападни, про-ислямски платформи, които нямат нищо общо в многоизмерната нео-османска практика.² Когато RP бива забранена през 1998 по обвинения в нарушения на конституционния принцип на секуларизма, се създава нова и по-умерена партия, която скоро получава ръководството на страната – това е партията на справедливостта и прогреса, *Adalet ve Kalkinma Partisi* (АКР). След победата на изборите от 2002 г., новият турски премиер-министър Таип Ердоган започва да обновява занемарените външни връзки на Анкара чрез един нов подход, наречен „стратегическа дълбочина“.

1 Karen L. Cox, „Turkish Islamism: The Refah Party.“ Air University Press Maxwell (Spring 1997): 1.

2 Ibid.

Стратегическата дълбочина, много подобна на доктрината Йозал, призовава към енергична и многоизмерна външна политика, която да утвърждава тюрското историческо наследство и геостратегическа позиция. Интелектуалният архитект на голямата стратегия на АКР е външният министър на Ердоган, Ахмет Давутоглу. Самият Давутоглу отказва да нарича политиките си с етикета „нео-османизъм“, но в основата си „стратегическата дълбочина“ използва същия исторически дискурс като средство за оправдаване на настоящата външна политика. Засиленото желание на Анкара за участие в Близкия изток, Северна Африка, Балканите и Централна Азия указва разширения географски обхват на нео-османската стратегия на Давутоглу, докато продължаващият ангажимент със САЩ и подновените опити за постигане на членство в ЕС разкриват продължаващата връзка със Запада.

Стратегическа дълбочина

Доктрината за стратегическа дълбочина на Давутоглу се състои от три методологически и пет оперативни принципа, за които се твърди, че се „основават на по-добро разбиране на реалностите на новия век“.¹ Първият методологически принцип защитава един „визионерски“ подход към регионалните въпроси, в противоположност на „кризисно-ориентирания“ подход от времената на Студената война. Вторият принцип настоява за последователност. Според този принцип „турският подход към Близкия Изток не се намира в противоречие с подхода към Централна Азия или Балканите; подходът към Африка е не по-различен от онзи към Азия“.² Последният принцип подчертава важността на меката сила

1 Ahmet Davutoglu, „Turkey’s Zero-Problems Foreign Policy,“ Foreign Policy, accessed March 18, 2012, http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/05/20/turkeys_zero_problems_foreign_policy.

2 Ibid.

като новия език на дипломацията, в противоположност на сплашванията чрез военни средства. Тези принципи се опитват да характеризират Турция като приятелски настроена, но мощна нация, която цени сътрудничеството със съседите си. И понеже тези принципи са специфично адресирани към регионите, с които Турция граничи, на базисно ниво стратегическата дълбочина се опитва да създаде нов имидж на Турция в бившите османски пространства, също както и нео-османизма на Йозал.

Западният клуб

Европейският съюз и НАТО са основните два елемента на приемствеността в турската външна политика. За последните няколко години Турция постигна повече в отношенията си с тези два съюза, отколкото през предишните 40. Ангажиментът а Турция към НАТО се увеличи; неотдавна тя поиска – и получи – по-висше представителство в алианса. Заедно с това страната постигна и значителен прогрес в процеса на европейска интеграция в сравнение с предишното десетилетие, когато не беше ясно дори дали ЕС гледа сериозно на турската кандидатура. Когато през 1999 ЕС даде на Турция статус на страна-кандидат, страната не успя веднага да започне процес на реформи, поради слабостта на предишното коалиционно правителство.¹ Отделните фракции не успяха да постигнат съгласие върху различните критерии, които трябваше да достигнат, за да поддържат кандидатския статус, в резултат на което общият реформационен процес беше значително забавен. Когато през 2003 АКР дойде на власт, Ердоган ясно изрази планове си да стартира реформационния процес в страната, и с помощта на Давутоглу незабавно изпълни обещанията си. Най-значителните безпокойства на ЕС по отношение на

1 Meltem Muftuler Bac, „Turkey’s Political Reforms and the Impact of the European Union,“ *South European Society & Politics* 10:1 (2005): 21.

Турция засягаха върховенството на закона (особено подчертаното напрежение в отношенията между гражданските власти и военните, още от времената на самото създаване на републиката), гражданските права, както и общия процес на европеизация на страната – тоест, до каква степен идентичността на турската национална държава може да бъде определена като „европейска“ по култура и идеали.

За да посрещне първите два въпроса, Турция стартира девет „конституционни пакета“ за реформи на конституцията (създадена по времена военното управление от 1982) и да приравни турската законова система с онези на признатите демокрации в ЕС. Промените варираха от защита на свободата на словото до отмяна на смъртното наказание през 2004. Голяма част от реформите бяха насочени към подновен баланс в отношенията между гражданските и военни власти в страната и ограничаване на традиционната водеща роля на турските военни в държавните и политически дела. Гражданския и наказателен кодекс също бяха променени, с цел да бъдат утвърдени принципите на равенство между половете, усилено преследването на престъпления като домашно насилие срещу жените и „убийства на честта“, забраняване на мъченията в затворите.¹ И макар че АКР нерядко е била определяна като ислямистка и анти-кемалистка партия (което в Турция е синонимно на „назадничава“), именно тя успя да стартира широк процес на демократизация, много по-бързо и по-успешно от която и да било партия преди нея.

[...]

Османският заден двор

Разглеждайки мотивите зад новата прагматична външна политика на Турция, Давутоглу последователно подчертава

1 Emiliano Alessandri, „Turkey’s Future Reforms and the European Union,“ Turkish Policy Quarterly 7:1 (2011): 71.

значението на нарастващите външни интереси на страната като продължение на плуралистичните вътрешни елементи, определяни като кавказки, балкански, блискоизточни, иракско-турски и анадолски.¹ Според него всички тези различни групи намират сигурност в изгодната геостратегическа позиция на страната и тази позиция изисква по-активна роля в мултирегионалната политика.

По същество той заключава, че сигурността на Турция е в директна връзка с един необходим преход от „периферна“ към по-централна или посредническа роля. За разлика от „емоционалните... мотиви, които в миналото бяха основните фактори, оформящи отношенията в миналото, днес се поставя акцент върху по-стратегическо сътрудничество в регионалния контекст“.²

АКР предпочита един по-динамичен подход към Балканите, макар че той си остава фокусиран върху приятелските взаимоотношения, които Турция поддържа по традиция. Например, турската активност в Босна-Херцеговина няма равна сред никоя от балканските страни; Давутоглу е посещавал Сараево по-често от всяка друга балканска столица в качеството си на външен министър. Което е по-важно, Анкара успешно ходатайства пред НАТО да се даде на Босна План за членство (МАР). Ранното признаване на независимостта на Косово през февруари 2008 насърчи връзките с тази страна и спечели респект за турската политика.³ Що се отнася до турските взаимоотношения с Република Македония, те бяха най-добре обобщени от Давутоглу, който заяви, че „гражданите на Република Македония, където и да са по света, ако имат нужда от

1 Ahmet Davutoglu, "Turkey's Foreign Policy Vision," 79.

2 Gulbahar Yelken Aktaş, „Turkish Foreign Policy: New Concepts and Reflections.“ Middle East Technical University (2010): 70.

3 Loïc Poulain and Akis Sakellariou, „Western Balkans: is Turkey back?“, Center for Strategic and International Studies, accessed March 25, 2012, <http://csis.org/blog/western-balkans-turkey-back>

помощ, могат да се обаждат на съответното турско посолство. Те ще получат помощ, все едно, че са турски граждани“.¹

Енергичната дипломация на АКР, практикувана в балканския регион, се оказва ползотворна и достигна кулминацията си в най-значителния опит за посредничество от страна на Турция, известен като Декларация за мир и стабилност на Балканите, подписана от Сърбия, Хърватска и Босна-Херцеговина на 24 април 2010.² Освен това Турция предприе различни икономически инициативи, договорености за безвизови пътувания и транспортни проекти.³ Накрая, културният елемент на турските проекти на Балканите реално демонстрира нео-османското естество на стратегията на АКР в региона. Разделяйки се с традиционната дипломация, АКР търси основания и мотивация в османската и ислямска идентичност на Турция чрез засилено сътрудничество с религиозни и благотворителни организации на Балканите, разчитайки основно на Турската агенция за международно сътрудничество и развитие (Türk i“birliđi ve Kalkınma idaresi Ba“kanlıđı, TİKA). Освен че е силно ангажирана в проекти, свързани със здравеопазването и селското стопанство, ТІКА е силен поддръжник на регионалните ислямски съюзи и институции. Тя подпомага възстановяването на османски паметници и изграждането на джамии, в сътрудничество със Службата по религиозните въпроси (Diyānet İşleri Başkanlıđı) и турското министерство на културата, като по този начин символизира както възстановяването на балканското османско наследство, така и подновената роля на Турция като защитник на мюсюлман-

1 Darko Duridanski, „Macedonia-Turkey: The Ties That Bind,“ Balkan Insight, accessed March 18, 2012, <http://www.balkaninsight.com/en/article/macedonia-turkey-the-ties-that-bind>

2 Loic Poulain and Akis Sakellariou, ‘Western Balkans: is Turkey back?’

3 Ibid.

ското население в региона.¹ С други думи, позоваването на османското наследство е не просто част от дипломатическите действия на Турция, но и източник за по-усилен религиозно-културен обмен и на вътрешно ниво.

Методът, чрез който АКР провежда засиленото си сътрудничество с тези региони демонстрира подчертани културни и исторически измерения. [...] Това предполага засилени алюзии със славното османско минало на Турция, което в турската памет насърчава гордостта от това да бъдеш „турчин“ и е неразривно свързано с по-ранни моменти на турското величие и мощ. Нео-османският проект на Давутоглу в Турция и съседните ѝ страни не трябва да се определя като „империалистически“ (както го правят множество политолози), тъй като амбициите на АКР не предполагат включването на тези страни в някаква сфера на турска хегемония и влияние. Вместо това, Давутоглу се стреми да накара средноазиатските и балкански страни да видят в лицето на Турция един незаменим и надежден партньор в двустранните и многостранни връзки; позоваването на османската историография просто ускорява процеса на изграждане на тези отношения.

Ада Петуяла е млада американска политоложка и активистка, директорка на организацията DISEC (Disarmament and International Security).

1 Ibid.

Европа и турците: цивилизацията на Османската империя Автор(и): Бърнард Луис

За повечето европейци загубата на Константинопол е голямо историческо нещастие, поражение на християнството, което никога не е било поправено. Въпреки сегашните приятелски отношения между Турция и Запада, все още има остатъци от недоверие, а понякога и враждебност, чиито корени отиват далеч назад в европейското християнско минало. За повечето образовани западноевропейци думите „турчин“ и „Турция“ са свързани със сложни емоционални асоциации, оцветени от столетия на съперничество; за източноевропейците пък, традиционната картина на турския потисник се е превърнала в част от националния фолклор. Този западен образ на турчина има няколко източници. Първият от тях е страхът, запечатан в западното съзнание през дългия период, в който турците са напирали към сърцето на Европа и са изглеждали като заплаха за самото съществуване на християнството. Ричард Нолс, хроникьор на турските нашествия от времето на кралица Елизабет, изразява страховете на цяла Европа когато говори за турчина като за „сегашния бич на света“. Дори в далечна Исландия хората са се молили да бъдат избавени от „лукавството на папата и ужаса на турчина“. Че последното не е било някакъв измислен страх се потвържда-

ва от нападението на турски корсари над Исландия от 1627, когато няколкостотин пленници са откарани в Алжир.

Това чувство на страх се подсилва от религиозната враждебност между християнството и исляма, водеща началото си от времената на първите арабско-мюсюлмански завоевания, които отнемат на Запада християнските провинции Сирия, Египет, Северна Африка и Испания, и ги присъединяват към ислямския свят. Сблъсъкът е подновен от християнските контраатаки в западното Средиземноморие и Кръстоносните походи, а после отново от мюсюлманската офанзива, подхваната срещу Европа от османските турци. Дори секуларизацията на Европа от времената на Ренесанса нататък не смекчава сериозно тази враждебност, сигурно защото религиозната зложелателност обикновено надживява религиозната вяра. Западните пътешественици в Турция, които са основният източник на информация за западния свят, обикновено насърчават тези предубеждения, с малки изключения. Повечето от тях не разполагат с нужната острота на възприятието и въображението, необходими за да се разбере, че макар онези „добри качества“, които те познават от къщи, може би наистина липсват в Турция, но пък там има други такива, от по-различен вид. Те не разбират, че това е друга цивилизация, със собствена етика и собствени стандарти и ценности. В по-нови времена западната враждебност срещу турчина е била подхранвана от ентузиазма на филихелените (гръколюбците), които, в заслуженото си възхищение пред Гърция, са били несправедливи към турчина, виждайки в него единствено бруталния разрушител на свободите на Елада, и забравяйки известните думи на византийския сановник [Лука Нотарас](#), „по-скоро ще приема в града властта на турския тюрбан, отколкото онази на латинската тиара“.

В наше време към всичко това се добавя и един друг източник на погрешна информация. От времето на разпространението на национализма на Балканите и в Близкия Изток,

от руините на Османската империя възникнаха повече от десет нови държави – всяка със своите собствени легенди за освобождение и свой собствен вид национална историография. Като повечето освободени народи, балканските, а след тях и арабските държави, обикновено се стремят да обяснят всички дефекти и недостатъци на собствените си общества чрез лошото управление на техните паднали имперски владетели. По-сръчни в западния начин на изразяване от самите турци, те са успели да убедят повечето западни наблюдатели в истинността на своята историческа версия.¹

Би могло да се очаква, че възраждането на учеността в Европа и развитието на научната история ще доведат до по-безпристрастни гледища и по-малко предубедени подходи. А всъщност те не го правят. Предразсъдъците, както обикновено, само се увеличават от невежеството. Макар да е общоприето, че не може да се пише примерно френска история без някакво позоваване на френски източници, западноевропейците са продължавали да пишат турска история без никакво позоваване на онова, което самите турци имат да кажат за нея. Но турските източници действително съществуват, при това в големи количества – истории, хроники, милиони архивни документи, много от които са били публикувани. Вече не

1 Чувства се, че текстът е писан преди 60 години. Времената, в които западните изследователи на Османската империя (може би) са били повлияни от възгледите на източните си колеги, днес изглеждат безвъзвратно отминали (ако изобщо някога ги е имало). Налице е, както изглежда, една точно противоположна тенденция – днес вече самият Запад се опитва да убеди Изтока в погрешността на предразсъдъците срещу собственото му минало и нуждата от евентуално преразглеждане на Османската история. От друга страна, най-успешните опити на източните, и по-специално балкански, историци днес са съсредоточени в усилията да се размият и смекчат фиксираните начини, по които Западът традиционно е стигматизирал Ориента и по-специално Балканите. Виж в тази връзка „Балкани – балканизъм“ на Мария Тодорова, както и „*Inventing Ruritania*“ на Vesna Goldsworthy. Бел. пр.

е нужно да се разглеждат турците единствено през очите на техните съперници и врагове.

Това отрицателно отношение към турците, ако и преобладаващо, не е единственото. Съществува и нещо друго, което би могло да бъде наречено „положителната легенда“ за турчина в Европа – при което аз нямам пред вид политическите и военни съображения, които от време на време са карали европейските сили да седат на маса с турчина, ако и с много дълга лъжица. Понякога това е била западната доктрина за „благородния дивак“ – където турчинът безцеремонно е бил поставян в тази роля. Друг път турците, като други екзотични народи, са били използвани като средство за правене на социални коментари върху Запада; в трети случаи те са били използвани като средство в някоя антихристиянска – или, по-точно казано, антикатолическа полемика, както например в случая, когато протестантски полемисти от 16 век противопоставят турската толерантност на католическото потисничество. От време на време една или друга национална или социална група на Запад е преживявала или си е въобразявала чувство на привързаност към турците. Такъв например е бил пан-туранският мит, подхванат от някои унгарски интелектуалци, които през 19 век са се опитвали да създадат маджарско-турски съюз в защита срещу общата заплаха от пан-славизма. Такова е било и отношението на някои кръгове сред управляващите класи в Англия, които са виждали у османския мюсюлманин един вид джентълмен, представител на утвърдената религия, докато за тях османският християнин е бил фракционерски настроен неконформист. Казано общо, има два прототипа на турчина в западната легенда, единият от тях изразяван чрез прилагателното „отвратителен“, а другият – чрез думата „джентълмен“. И двата имат само малко общо с реална Турция. В следващата част от този текст аз ви предлагам да изследваме някои от специфичните обвинения, отправяни срещу турците, или по-скоро срещу някои техни

утвърждавани недостатъци, чието съществуване е мълчаливо предпоставено като аксиоматично, и да проверим до каква степен те могат да бъдат оправдани при едно безпристрастно разглеждане на фактите.

Общоразпространено мнение е, че турчинът е бил брутален варварин без култура. Но османските турци имат богата литература, отиваща назад до тринадесетия век в Турция, а дори и по-назад сред източните турски народи от централна Азия. Ако и не на нивото на по-ранните мюсюлмански литератури на арабски и персийски език, в нея има много неща, които притежават далеч по-голямо от някакво само локално значение, особено сред великата традиция на историческите писания. Османската историография се състои не просто от анали, а от реална история, понякога достигаща епически качества. Тази литература е слабо позната на Запад – но това едва ли е вина на самите турци. По-достъпни за чуждите посетители са великолепията на османското изкуство и архитектура – впечатляващите джамии, които все още украсяват Турция и държавите-наследници; миниатюрите, металните изделия и произведенията на индустриалните и декоративни изкуства. Не на последно място сред тях е характерното изкуство на калиграфията, често подценявано или неразбрано от западните наблюдатели, но способно да достига високи нива на артистична изразителност. Турската култура е, както може да се очаква, най-вече ислямска, а образованите османци са били също толкова добре запознати с познатите класически арабски и персийски произведения, колкото и техните западни съвременници с онези на Гърция и Рим.

Не е липсвал дори и интерес към западната цивилизация, макар и много ограничен. Мохамед Завоевателят е имал познания по гръцки, както и библиотека от гръцки книги. Обкръжението му е включвало хора като италианския хуманист Чириако Пицоколи от Анкона и гръцкия му колега Критобол. Последният – който е и биограф на Мохамед – споменава ин-

тереса му към гръцките старини и останки. Описвайки възхищението му пред Партенона, той дори го удостоява с титлата „гръколюбец“. След завладяването на Константинопол Мохамед е трябвало да съдържи обещанието си пред войските да ги остави да плячкосват завладения град в продължение на три дни, но както гръцките, така и западните автори потвърждават, че на четвъртия ден е взел мерки да запази ръкописите, сградите и реликвите в града. Някои учени казват, че турското завоюване на Константинопол е било по-малко разрушително от онова на кръстоносците през 1204 г.

Една дума, често използвана за описание на Османската империя е „прогнила“, и съществува общото впечатление, че османското правителство винаги е било некомпетентно, продажно и неспособно. Но безбройните документи в истанбулските архиви показват, че до края на шестнадесети век империята е била управлявана от изкусна бюрократична организация, изключително съвестна в задачата да управлява една гигантска империя. Само една от сериите с регистри например съдържа над 1,000 тома със списъци на градове, села, населения и приходи за цялата империя от Будапеща до Багдад. Съществуват 50,000 и повече подвързани регистри, както и милиони документи, все още запазени в турската служба по документите, които показват, че, каквито и да са били недостатъците на османската администрация, в своите ранни и средни периоди империята е била всичко друго, но не и прогнила.

Срещу обвиненията в разрушителност, които често се отправят срещу турското управление, може да се посочат същите свидетелства. Регистрите показват, че е имало увеличение на населението и благоденствието в повечето области след завоюването им. И пътешествениците – които в никакъв случай не са някакви приятелски настроени свидетели – потвърждават това. В арабските страни османското владичество е донесло мир и сигурност след кошмара на управлението на

мамелюците. На Балканите също османското управление е донесло обединение и сигурност на мястото на предишните конфликти и безредици. При завоевателните войни голяма част от предишната поземлена аристокрация е била унищожена, а останалите без собственици земи са били включени в османската феодална система и предадени като имения на османските войници. При османското управление притежателят на феодално владение не е имал истински притежателски права, а е получавал само дохода от обработването на земята, без да може да я предава в наследство. Вследствие на това селяните са имали далеч по-голяма свобода отколкото преди това, докато начинът, по който е функционирал ислямският закон, е предотвратявал както фрагментирането, така и концентрацията на поземлената собственост. Тази сигурност и благоденствие, дадени на земеделско общество от правителство, което е наследило древната лоялност, отдавана от балканските народи на имперския византийски трон, е допринесла много за да ги помири с другите недостатъци на османското управление, и обяснява до голяма степен дългото време на спокойствие, което е царяло в Балканите чак до експлозивното избухване на националистическите идеи, внесени от Запада. Дори и на Константинопол османското владичество е донесло ново благоденствие, тъй като градът е бил преобразен от един вид бавно загиваща вкаменелост в процъфтяваща столица на велика империя.

Друго обвинение е онова в тирания. Със сигурност султанът не е бил демократ; но в края на краищата, демокрацията такава, каквато я познаваме и практикуваме всички ние, е процъфтяла само на няколко места, и в повечето от тях тя е нещо ново и несигурно. Султанът е бил не толкова истински деспот, колкото върховен пазител на дадения от Бога Свещен закон на исляма, на който самият той е бил подчинен. Вярно е, че Свещеният закон му е гарантирал почти деспотична власт и че не е имало средства за налагането му върху султана. Но в

крайна сметка Свещеният закон си е останал основата на социалната и политическа структура на империята и той е бил съблюдаван от султаните, чието господство е било приемано и зачитано от хората, както мюсюлмани, така и християни, като правилно и неизбежно.

Две други качества, които са били приписвани на турците, са фанатизъм и нетолерантност. Османските турци действително са били фанатични мюсюлмани, отдадени изцяло на поддържането и разширяването на ислямската държава. Но търпимостта е нещо друго. Според принципите, практикувани от модерните демокрации, търпимостта означава липса на дискриминация. В този смисъл, османците са били не точно толерантни, тъй като не-мюсюлманите не са граждански и социално равни на последователите на правата вяра, а са подложени на ред ограничения. Но демократичният вид търпимост е нов и несигурен, дори и в Европа, и не е особено резонно да търсим някакво негово съответствие в старата османска империя. Ако определим търпимостта като липса не на дискриминация, а на преследване, то османските свидетелства чак до късния деветнадесети век са отлични. Добре познатото предпочитание на гърците от 15 век към мюсюлманското пред франкското управление не е било лишено от свои основания. Конфронтацията между християнството и исляма понякога е била сравнявана с настоящата Студена война. Сравнението е валидно в много отношения, но ние трябва винаги да помним, че през 15 и 16 век потокът от бежанци и преселници е бил от Европа към Турция, а не обратно. Когато Османското управление на Балканите е приключило, балканските народи са подновили националното си съществуване, със собствените си религии и национални култури, непокътнати. Но в днешна Испания и Сицилия няма останали мюсюлмани, нито пък хора, говорещи на арабски език.

Добър пример за начина, по който европейските пътешественици и дипломати са недоразбирали и тълкували

погрешно османските институции, се дава от думата „рая“. Според повечето западни пътешественици, следвани от повечето западни историци, думата рая означава добитък и е била прилагана към християнските поданици на империята, като хищническото отношение към тях вече се съдържа в самото понятие. А всъщност османското използване на думата до средата на осемнадесети век обозначава селското население на империята, независимо от религията му. С други думи, мюсюлманските селяни са рая, докато християнските жители на градове не са. Самата дума идва от арабския език и означава „паса“, като един по-добър превод би бил „стадо“, с което се изразява добре познатото пасторално разбиране за управлението, което е общо и за християнството, и за исляма. Всъщност тук имаме случай за куриозното развитие на западното влияние върху Турция, тъй като от средата на осемнадесети век нататък западното погрешно разбиране на понятието бива възприето от самите турци, които започват да го използват – и понякога прилагат – в онзи, някога грешен, западен смисъл.

Със западането на Османската империя някои от традиционните обвинения срещу турците започват да стават отчасти оправдани. Османската култура запада и се превръща в просто повторение и имитация на по-ранни модели. Османската администрация се изтощава докато империята действително става прогнила. Увеличаващите се слабости пред изгледите за чуждо нашествие и вътрешни бунтове често са водели до потисничество, бруталност и тирания. Подозрителността, омразата, страхът – и понякога, можем да добавим, примерът на западната нетолерантност – постепенно са се превърнали в правило на турското отношение към подчинените народи.

Но каквото и да се твърди, може би ще кажат някои, турците са чужд и враждебен елемент в Европа. До много скоро това описание без съмнение е било заслужено. Но това не трябва

да се преувеличава. Хората, които са завоювали югоизточна Европа, не са били някакви варвари от централноазиатските степи, а цивилизован мюсюлмански народ – и ислямът, въпреки дългия си конфликт с християнството, има много общо с него. И двете религии споделят еврейското наследство на пророчеството, откровението, етическия монотеизъм и божествения закон. И двете са споделяли – или по-скоро разделяли – елинистичното наследство, от което ислямът е запазил философията и науката, докато Западът е задържал литературата и изкуството. Ислямът е далеч по-сроден с Европа в културните си традиции, отколкото с истинския Ориент от Индия и Китай. Но турците са познати и в един по-близък, по-материален смисъл. Те са в Анадола от 11 век насам, абсорбирайки древните раси на полуострова; в Европа те са от 14 век. По времето когато завладяват Константинопол те вече са добре аклиматизирани на Балканите, смесени с гръцка, славянска и албанска кръв. Мъже от християнски произход са на видни длъжности в двора и армията – еничарският корпус се е състоял само от такива. Мохамед завоевателят е бил у дома си както при гръцкия език, така и в Гърция. В много отношения турците са по-малко чужди в Константинопол, отколкото са западните християни.

Загубата на Константинопол със сигурност е била поражение за християнството и Европа – но може би не чак толкова тотална, колкото някога сме били склонни да се страхуваме. Не е без значение това, че в наши дни турците празнуват годишнините от Завоеванието според григорианския, а не според мюсюлманския календар. Нито пък това е било победа на варварството, а по-скоро на една различна и нелишена от достойнства цивилизация. Четирите стройни минарета, които турците са прибавили към църквата Света София може и да са оскверняване, от християнска гледна точка. Но те едва ли са обезобразяване.

Бърнард Луис (род. 1916) е един от водещите световни тюрколози, британско-американски историк, ориенталист и политически коментатор. Понастоящем е професор емеритус в университета Принстън. Специализира по историята на исляма и е особено известен в академичните кръгове с работите си по история на Османската империя.

В търсене на „Новата Турция“

Автор: Кая Гендж

По време на летните бунтове в Турция през 2013 почти всички мои истанбулски съседни блъскаха тенджери и тигани откъм прозорците си. Не говореха много докато вдигаха врява, но беше очевидно, че протестират срещу действията на държавата, нейните представители и сили за сигурност. Живея в Джиангър, на няколко минути пеш от парка Гези, където започнаха бунтовете. И докато слушах тази атонална музика на несъгласието, заобикаляща апартамента ми през дългите летни вечери, аз имах повече от достатъчно време да размислям върху онова, което изглеждаше като непреодолима пропаст между животите на жителите от моя бохемски квартал и онези от съседните квартали, където подкрепата за управляващата партия е силна. Изглеждаше така, сякаш две страни живеят на едно и също място – но само на една от тях ще бъде разрешено да оцелее.

Една година по-късно посетих Анкара, политическата столица на Турция, където почувствах това разделение още по-силно. Да, протестите съществуваха и тук, под формата на млади активисти, левичарски настроени студенти и пенсионирани бюрократи, които казваха – съответно – че нещата биха могли да бъдат по-добре в бъдеще или са били по-добре в миналото. Но тук се забелязваше и един друг феномен – една

разрастваща се класа от онова, което социалната антроположка Джени Уайт нарича *suurlu* („осъзнати“) предприемачи: благочестиви хора на бизнеса, които са дълбоко религиозни мюсюлмани, но заедно с това биха искали да се възползват от възможностите, които им е предложила капиталистическата система през последното десетилетие. Докато пътувахме в първокласния вагон на влака по чисто новата скоростна линия, аз наблюдавах как добре облечени мъже ползваха новичките си Айпадове, за да изпращат бизнес-мейлове, докато се наслаждават на трансформацията, през която минава страната им, при около 255 километра в час. В Лондон сигурно бихте ги нарекли „градски типове“. Тук на тях се гледа като на „новите бизнес-хора на Нова Турция“.

На 11 юли тази година, месец преди да бъдат проведени първите в историята на Турция всеобщи избори за президент, тогавашният премиер-министър Реджеп Тайип Ердоган се качи на сцената в една зала за конференции в Халич, Истанбул, и представи визията си за бъдещето на страната, която беше управлявал в продължение на дванадесет години. „Старата Турция е зад гърба ни и вратите ѝ са вече затворени“, каза той. Ердоган стоеше пред масивен плакат, на който беше написано „По пътя към Нова Турция“.

В хода на речта си самоувереният политик спомена десетки пъти „Нова Турция“. Имаше споменавания и на нейната противоположност. „Старата Турция беше управлявана чрез терор“, твърдеше Ердоган, докато изреждаше ключовите пунктове на визията си. Под ръководството на неговата ислямска Партия на справедливостта и развитието (АКР), Нова Турция ще придобие властта да постигне социално благоденствие, по-голяма икономика, политическа стабилност, напреднала демокрация и прозрачност. Нова Турция ще постигне всичко това сама, щом само се пробуди за живот. Работата на Ердоган била да направи така, че нищо да не попречи на раждането ѝ.

Дори и след като е гледал тричасовата реч на Ердоган, човек сигурно би могъл да бъде извинен, ако все още има въпроси към този утопичен проект. Подобно на внимателно шифрирано послание, което ще се разкрие в хода на времето (според манифеста на Ердоган това ще се случи някъде около 2023, на стотната годишнина от създаването на Турската република), Нова Турция е идеално реторическо средство – такова, което помогна на премиер-министъра да спечели изборите и да стане президент през август.

Но не всички са съгласни по въпроса какво всъщност означава Нова Турция. Дали, когато говори за Нова Турция, Ердоган има пред вид бъдещето, или по-скоро мандата на своята партия в управлението? Или може би Нова Турция е била с нас още от времето, когато АКР дойде на власт за първи път през 2002? Зададох тези въпроси на политическия анализатор Доган Ескинат, който работи за кампанията на Ердоган. „Нова Турция е както утопия, така и пъгна карта за страната“, каза той. „Тя отразява представата, че турското общество е вътрешно неравно по отношение на достъпа до шансове за успех. Нова Турция обещава да даде власт на масите, които са били обезправени при стария истеблишмънт“. Ескинат казва, че Нова Турция тепърва ще се появява. „Днес ние все още не живеем в Нова Турция, но понякога ни се удава да доловим по някой неин проблясък“. Най-интересно за мен обаче беше заключението му: „Нова Турция е нашето съответствие на Американската мечта“.

Ако някой пътешественик във времето би дошъл при мен през ранните 1990 и би предсказал, че турските консерватори ще направят 81-километрова подземна железопътна мрежа, с 65 станции, в Истанбул – град на претъпкани автобуси и хронично задръстен трафик – то сигурно щях да се изсмея. Но когато дойде на власт, АКР действително модернизира града в голяма степен. В предишните десетилетия защитниците на стария турски политически елит бяха възприемали един из-

олационистки, евроскептичен и етатистки тон, а икономика-та, която поддържаха, фаворизираше само привилегированите бюрократични класи. Това означаваше затваряне на вратите пред „пришълците“ откъм бедните селски области. Но промените, които бяха проведени през последното десетилетие, при които турският икономически растеж докара в сърцата на градовете мигранти от онези селски общности, доведоха до едно нелесно помирение между религията и модерността. Конфликтите между тези две сфери станаха все по-видими. Набожни политици искаха да се уточнят квартали, в които да се забрани продажбата на алкохол и където ще се упражнява по-тесен контрол върху събития като рок концерти, което пък беше знак за тревога сред светски настроената младеж. В отговор на такива призови членовете на високите средни класи започнаха да изказват по-открито оплакванията си по адрес на арабски туристи и сирийски бежанци, които според тях са назадничащи.

В първата половина на нулевите години една демократична, ислямска и плуралистична Турция беше привлекателна идея за западните наблюдатели, които търсеха начини за помиряването на исляма и демокрацията в собствените си страни, особено след 11 септември. На Запад Турция все по-често се представяше като модел за арабските си съседи, а малко след египетската революция от 2011 Ердоган изненада множество ислямисти от други страни, когато разхвали турския светски модел по време на предизборен митинг на Мюсюлманското братство в Кайро.

Крис Морис, бивш турски кореспондент на BBC, интервюира Ердоган за книгата си *Новата Турция* (2004), в която политикът очертава една визия за секуларизма, която може да се обобщи най-добре чрез думите „да не се намесваме“:

„Религията не трябва да се меси в работите на правителството“, каза той предпазливо когато се срещнахме в официалната премиер-министърска резиденция в Анкара. „Но пък

и правителството не би трябвало да се меси в работите на религията. Това е посланието, което се опитваме да разпространяваме“. [...] Той би желал да бъде по-демократичен и по-ислямски настроен в едно и също време: държавата може и да е светска, но населението ѝ не е.

Всичко това се различава в акцентите си от секуларизма, традиционно практикуван в Турската република, където един стриктно налаган принцип на *laïcité* [светскост] забраняваше на жените, носещи забрадки, да работят в общественния сектор. Партията на Ердоган отдавна се бори за смекчаването на подобни правила.

Но тази либерална и оптимистична визия започна да се различава миналата година, когато управляващата партия прекоси определен брой червени линии. Първо, една забрана за продажби на алкохол от 10 вечерта до 6 сутринта обезпокои множество секуларисти. После, все по-видимите изисквания на екологическите активисти, които настояваха гласовете им да се чуват по-отчетливо в процеса на обновление на турските градове, бяха игнорирани. И когато тези активисти настояха да се преустанови разрушението на Гези парк, един малък зелен район в близост до истанбулския площад Таксим, те бяха разгонени брутално. Видеоклипове на полицаи, палещи палатки, пръскащи със спрейове и обработващи със сълзотворен газ активистите, моментално се разпространиха из мрежата. „Нека да не се намесваме“ може и да е било официалното правителствено отношение когато става дума за религия, но защитата на околната среда, както изглеждаше, беше съвсем друга работа.

Но дори още преди тези събития някои турски либерали, които преди това бяха защитавали визията на Ердоган за една „по-демократична и по-ислямска“ Турция, вече бяха започнали да изказват опасенията си. През 2011 масовите арести на разследващи журналисти под претекст на заговор за преврат бяха загатнали за авторитарни тенденции в пра-

вителиството на Ердоган и вдигнали тревога сред международните медии. При бруталната полицейска реакция срещу протестите от 2013 либералите вече смятаха, че най-лошите им страхове са се сбъднали. През този бурен период правителството започна да употребява фразата „Нова Турция“ по често. Сякаш по този начин то се опитваше да предостави контрааргумент срещу критиките и да начертае пътна карта за предстоящите неща.

Високоскоростната железопътна линия, водеща до Анкара, свършва на Централната гара в града, където може да се види влака, използван от основателя и президент на Турската република, Мустафа Кемал Ататюрк, през последните години от живота му. Внимателно консервираният влак от 1930-те, известен под името „белият влак“, изглежда въплъщава духа на модернизаторите, които са изградили Турция. Подобно усещане за дълг и национално развитие витае във въздуха и в Анкара от 2014. Когато излязох от Централна гара, видях множество полицаи от специалните части, които патрулираха в района. На няколко метра зад тях се намира голяма спортна зала, в която Ердоган тъкмо се канеше да предава поста си на партиен лидер на Ахмет Давутоглу, професор по международни отношения [и досегашен външен министър на Турция, бел. пр.], който беше назначен на поста премиер-министър няколко дни по-късно.

Давутоглу е политик-интелектуалец, който разполага с влияние както в Истанбул, така и в Анкара. По мнение на пресата през 2008 той е основал и подпомогнал основаването на Истанбулския градски университет, в който водещи са факултетите по политически науки и международни отношения, но освен тях има и школа за ислямски изследвания, както и определен брой други факултети. Освен това Давутоглу е чест посетител на SETA, един от консервативните тинк-танкове с главна квартира в квартала Джанкая, Анкара. *Insight*

Turkey, англоезичното списание, публикувано от SETA, е един от центровете, в които се създава теорията на Нова Турция.

В *Insight Turkey* наскоро беше публикувана статия на име „Партията АК: Доминиращата партия, Нова Турция и поляризацията“ от професор Фуят Кейман. Според Кейман Нова Турция е „пост-секуларно общество, в което религията е по-видима, активна и утвърдена“. Там, където национализмът е бил свързващата сила на стария турски елит, днес на предно място излиза политиката на идентичността.

Множество чужди наблюдатели характеризират тази промяна чрез образа на забрадените жени, шофиращи луксозни автомобили из финансовите квартали на Истанбул. Нови моди, като например женски списания, издавани и четени най-вече от забрадени жени, се възприемат като признаци на тази нова ера. В Туитър тонът на интелектуалните разговори все повече се задава от потребители, които са добре запознати с турската, англоезична, арабска и османска култури. Когато посетих Коня, един от най-консервативните градове в сърцето на Анадола, бях удивен да видя търговски център, наречен на името на Руми, суфитския мистик, който е починал в този град след дълъг аскетичен живот.

Ако това са промените, които отразяват душата на Нова Турция, те предоставят също и основния материал за критиките на проекта. Журналистката и романистка Едже Темелкуран, с която се срещнах в едно от уличните кафенета в Джиангър, е една от най-известните поддръжнички на протестите в Гези от 2013. По нейно мнение Нова Турция всъщност е „Новият Дубай“ и народът на Турция трябва да положи всички усилия, за да спре това.

„Намираме се в процес на Дубаизация в течение на последните пет години“, казва Темелкуран. „Това означава следното: изчистете публичното пространство от социални активисти, разрушете идеята за публично пространство, като сведете всички човешки взаимоотношения до консумацията...

Това разбира се стеснява идеята за политиката в драматична степен“. Протестите от Гези, по нейно гледище, са просто реакция срещу този процес.

В гледището на Темелкуран има резон: бляскавите търговски центрове в Истанбул, които пълнят заглавията на вестниците през последните години поради бързата скорост на изграждането им, трансформираха облика на турските градове необратимо и ги преоформиха по свой собствен образ и подобие. Уикипедия изрежда 90 модерни мола в Истанбул, първият от които е бил построен през 1993. Още тридесет и четири такива се очаква да отворят врати в близко бъдеще, когато Истанбул ще има два пъти повече молове от Лондон, който има 59. Важно е също, че по-голямата част от проектите за търговски центрове в Истанбул са позиционирани най-вече в консервативните квартали и от тях се очаква да променят структурата на живота там. Според Джени Уайт именно тази смесица от консервативен начин на живот и капитализъм е нещото, което в най-голяма степен е променило Турция през последното десетилетие.

Може би ние все пак нямаме две Турции – една нова и една стара – а по-скоро две Нови Турции. По време на президентските избори на Ердоган се противопостави един кандидат отляво, Селяхтин Демирташ, който обещавахе да вдъхне „нов живот“ на страната, в случай, че спечели. Неговата Народно-демократична партия (HDP) също предлага план за радикална трансформация на Турция, но такъв, който поставя акцента върху защитата на правата на малцинствата и хората от LGBT-общността, плюс насърчаване на плурализма и мултикултурализма. Демирташ, който произхожда от кюрдското малцинство, спечели малко по-малко от десет процента от гласовете през август, но появата на неговата партия не става по-малко значителна от това.

В исторически план Турската република, с нейния акцент върху обединената, секуларна национална идентичност, ви-

наги е възприемала като свои основни врагове ислямистите и националистите-кюрди. Техните съответстващи политически движения бяха изтласкани в нелегалност след военния преврат от 1980, но през последните десетилетия те отново се появиха, опитвайки да разширят посланията си. Според Сарфан Узуноглу, съветник на HDP, основното различие между неговата собствена и партията на Ердоган е в тяхната класова база. „Ако сте част от новата консервативна средна класа, то да, Нова Турция е демократична и удобна за вас страна“, каза ми той. „Но за бедните хора, както и за всички потиснати общности, тази мажоритарна демокрация се превръща в кошмар. Кюрдите са наясно, че Турция на Ердоган трябва да бъде напълно демократизирана, за да се създаде нещо истински ново“.

Но политическите визии, също като религиите, са странни неща, в смисъл, че те разделят хората на вярващи и невярващи. По време на президентската си кампания Ердоган окачестви някои от опонентите си като предатели; той изглеждаше истински шокиран от това, че те не са успели да осъзнаят степента на промяната, която неговият екип предлага на страната.

Сега, когато Ердоган, който все още разполага с огромна избирателна подкрепа въпреки бурните събития от миналата година, е избран за президент, остава да се види дали тези различия могат да бъдат помирени. Някои секуларни интелектуалци продължават да изказват страхове, че правителството ще въведе шериат в Турция; един нов „халифат“, по думите на ляво настроен учен Нури Мерт. А междувремево, продължаващата гражданска война в Сирия би могла да дестабилизира и нейната съседка: турското бездействие през месец октомври, когато военни части на Изида нападнаха населението основно от кюрди крайграничен град Кобане, разпали широки протести и заплаши отново да пробуди

конфликта между държавата и сепаратисткото партизанско движение на кюрдската партия РКК.

Други хора, като колумнистът Илдири Огур, са настроени по-оптимистично. Той посочва Истанбул, който е бил управляван от партията на Ердоган в продължение на две десетилетия. „Още никога в Истанбул не е имало толкова много нощни клубове и никога в града не се е консумирал толкова много алкохол“, казва той, посочвайки, че последният Гей Прайд е бил посетен от десетки хиляди хора. „АКР декриминализира семейната изневяра, а държавата върна собствеността и църквите на немюсюлманите. Що се отнася до халифата, той е непотребна институция, която принадлежи на един стар свят“.

Слушайки Огур, не мога да не си мисля, че Нова Турция се е превърнала в един вид огледало, в което хората виждат отразени собствените си най-големи мечти и страхове. След като през последната година разговарях с младите, амбициозни и блъскащи тенджери хора от моя квартал, аз бях придобил впечатлението, че никой не е в състояние да ги убеди в достойнствата на Нова Турция. Но сега долових едно също толкова непохватимо убеждение при младия бизнесмен, който седеше до мен във високоскоростния влак от Коня за Истанбул. Докато анадолският пейзаж летеше покрай нас, той непрестанно обсъждаше подробностите около един бизнес-договор и изглежда не изпитваше ни най-малко съмнение, че мястото, към което всички ние се носим, е едно Добро Място.

Кая Гендж е романист и есеист от Истанбул. Негови работи са се появявали в *Paris Review Daily*, *the Guardian*, *the Financial Times*, *the London Review of Books blog*, *Salon*, *Sight & Sound*, *The Millions*, *the White Review*, *Index on Censorship* и др. Първият му роман, *L'Avventura* (Macera) се появи през 2008 г.

Орхан Памук за площад Таксим, Ердоган и литературата

Автор(и): Орхан Памук, Панкаж Мишра

През късния май мирният протест срещу планираното разрушаване на един парк близо до истанбулския площад Таксим се разрасна до общонационални демонстрации против все по-авторитарния турски премиер-министър, Реджеп Таип Ердоган. Протестиращите вече бяха започнали да се оттеглят когато пристигнах в Истанбул в един късен юнски следобед. Но силите по сигурността бяха станали по-брутални: вечерта можех да помириша сълзотворен газ, докато полицията преследваше демонстранти в страничните улици. След което, да напусна белязания от протести Истанбул на следващия следобед, с ферибот, за един остров, на който не са разрешени автомобили, а там да пътувам с файтон от кея до крайбрежния апартамент на Орхан Памук, означаваше бавно да се прехвърля в един друг свят – лятната идилия, сега до голяма степен напусната, на истанбулската буржоазия.

Памук изглежда се чувства великолепно сред този морски пейзаж на ръждясали яхти и прогнили кейове. Добър плувец, той се потапя в неспокойните води на мраморно море преди и след работа всеки ден. За вечеря се разтъпква до някой от ресторантите около кея на ферибота – свобода, която цени високо след смъртните заплахи, които получи през 2005 от

войнстващи секуларни националисти, ненавиждащи при-
видно непатриотичните му изказвания за турските жестоко-
сти към някои етнически малцинства.

Миналото десетилетие на интензивно насилие в световен
мащаб накара нобеловия лауреат да изглежда като някакъв
успокояващ талисман за по-добри отношения между исляма
и светския Запад – един фундаментално озападен, но номи-
нално мюсюлмански писател, който можеше да служи като
литературен понтон през Босфора. Но това етикетизиране
пропускаше собствено турската история на решителен секу-
ларизъм, както и очарованието на самия Памук от официал-
но отхвърляната османска и ислямска култура. Турция беше
първата мюсюлманска национална държава, която се опита,
често с помощта на груба сила, да наложи озападняване и
секуларизация. Дългият опит на мимикрия и принудителна
(вътрешна) емиграция са нещата, които придават на писани-
ята на Памук техния меланхоличен подтон.

За множество читатели от не-западния свят той изглежда
някак неестествено готов за национално поражение, униже-
ние, както и ранената суета и ярост на онези, които са осъде-
ни да висят за вечни времена в чакалнята на модерния свят.
Малцина автори са изразявали така красноречиво „страха
да бъдеш оставен навън, да не струваш нищо; чувствата на
нищожност, които идват заедно с подобни страхове; колек-
тивните унижения, ранимости, демонстрации на неуваже-
ние, докачливости, чувствителности, въобразени обиди, на-
ционалистически хвалби и пр., които са техните най-близки
роднини“.

Усещането на Памук за абсурда, както и вкусът му към
парадоксалното, обогатява едно диалогично въображение,
в което секуларисти, ислямисти, консерватори, либерали,
марксиста и фашисти разменят до безкрайност ролите си на
потисници и жертви. Неговите сценарии на неразрешими
противоречия предусетиха освен това и появата на масова-

та демократична политика в Турция и други страни, където конфликтите, преди това потискани, сега избухват в публичното пространство. Един от героите в *Сняг* посочва ужасното затруднение на удобно живеещия либерал в Египет, както и в Турция:

Никой, който е дори отчасти озападен не може да диша свободно в тази страна, освен ако е защитен от секуларна армия – и никой не се нуждае от защита толкова много, колкото интелектуалците, които мислят, че са по-добри от всички останали и гледат на народа си отгоре. Ако не беше армията, фанатиците отдавна вече щяха да са обърнали ръждивите си ножове към тях и техните изрисувани жени, и да са ги нарязали на парчета.

Бях уговорил срещата си с Памук дълго преди протестиращите да бяха се събрали в парка Гези през късния май. Седнал на ухаещата на липи веранда близо до брега, Памук нямаше особено желание да говори за протестите, но когато го направи, той показа остра политическа мисъл и увереност в новото социално съзнание, демонстрирано от демонстрантите.

Пнакадж Мишра: Изглежда че има две разпространени описания за творчеството ви в англоезичния свят. Едното е, че сте турски писател, занимаващ се с турската история. Другото е, че сте международен писател, ангажиран с проекта за създаване на световна литература. Нито едното от двете не ми се струва съвсем правилно. Творчеството ви изглежда принадлежи към традицията на хора като Достоевски или **Джуничиро Танизаки, които пишат за общества, в които най-големият проблем е недовършената модерност;**

общества, на които е бил предписан проекта да догонват Запада.

Орхан Памук: Съгласен съм с това описание. Една страна от мен е много заета с обръщане внимание на подробностите на живота, човечността на хората, улавянето на уличните гласове, тайния живот на средната и горна средна класа в Турция. Другата страна се интересува от история, клас и пол, като се описва да улови цялото общество по много реалистичен начин.

Каква беше първоначалната реакция в Турция към един писател, който принадлежи до голяма степен към секуларния елит, но се позовава изключително много на османската история, историята на исляма, при това в западната артистична форма на романа?

Отначало някои хора бяха малко объркани и сърдити. Аз не използвах чистия турски език, който беше използвало предишното поколение писатели. Използвах, макар и не изцяло, езика на баба си – включващ османски, персийски и арабски думи, които турците използват в ежедневието. И така те се чувстваха сърдити заради това. Спомням си също, че когато показвах части от ранните си неща, хората ме питаха: „Защо те интересува толкова много тази пропаднала османска история? Защо не се заемеш с днешните политически проблеми?“ Аз исках да покажа една романтична и тъмна страна от османската история, която беше и леко политическа, да кажа на предишното поколение писатели, „Вижте, интересувам се от османските неща и не се страхувам от това; върша нещо творческо“.

Мисля, че веднъж сте казали, че сте започнали да мислите за османската история, както и персийската и арабска литератури, като източник за писанията си,

по време на едно пътуване до Съединените щати през 1985.

Това се случи когато бях на тридесет и три. Бившата ми съпруга работеше над дисертацията си в Колумбийския университет и аз летях за Америка за първи път. Бях поразен от американските библиотеки, от американската култура, нейната отвореност, нейните гигантски размери. По онова време в Турция се публикуваха по три хиляди книги годишно – а в Америка, осемдесет хиляди, в необятни библиотеки. А и аз не съществувах в американските медии, никоой не ме познаваше. Бах незначителен турски автор. В такъв случай се чувствате унижен и сърдит. Искате да се върнете обратно и да бъдете сам в стаята си с всичките суфистки неща, и да изобретите отново модерната турска идентичност и култура. А освен това има и страхове, чувства на унижение, също като при Найпол.

Прочетох някъде това ваше изявление, касаещо периода от 1975 до 1982, когато убийствата, политическото насилие и държавното потисничество са били във връхната си форма: „Да се заключа в някаква стая, за да пиша нова история – нова история с алегории, неясноти, мълчания и никога нечувани звуци, е разбира се по-добре, отколкото да пиша поредната история за поражения, която се опитва да обясни нашите недостатъци чрез чужди недостатъци“.

Някъде на около тридесет години започнах да разбирам, че оплакването е най-сладкото нещо в незападния свят. Оплакват се от корупцията, оплакват се от липсата на това, на онова. Но в края на краищата това не прави добра проза. Добрата проза касае утвърждаването на красотите на света, измислянето на нещо ново, положително. Но къде да получа всичко това? И то трябваше да бъде оригинално; да не бъде клише. Така че начинът, по който аз гледах на историята беше

да не я обвинявам в провал. В определен смисъл, моето поколение задаваше един наивен въпрос: „В какво точно пропаднахме?“ Имайки пред вид османците. Защо не сме получили буржоазия, като останалата Европа? Те винаги се опитваха да отговорят на този въпрос.

Този въпрос се задава днес по други начини: защо Турция отново се оказва ислямистка? Съществува разбирането, че секуларизацията води до развитието на прогресивни политически сили и прогресивни форми на изкуството, не днес Турция изглежда се връща назад и става по-мюсюлманска.

Бих казал, че в политически, а също и в културен смисъл, тази промяна не стига чак толкова дълбоко. Може би класата, към която принадлежа аз, вече не притежава политическа власт, но пък живея с усещането, че моето поколение има културната власт. И, да, може би Турция има ислямистко консервативно правителство, но от друга страна, в културно отношение те не са чак толкова силни. Културата е представяна от – не бих казал точно левицата, но със сигурност от секуларистите. Ето защо до много скоро министърът на културата в правителството на Ердоган беше секуларен, ляв човек, който беше уволнен само преди около шест месеца.

Но смятате ли, че партията на Ердоган действително възприема културното си безсилие по този начин?

О, не, сега те се чувстват силни. В продължение на много дълго време АКП и всички тези консерватори винаги си вземаха секуларни хора и – не бих искал да кажа, че ги използваха, което е лош израз – н ги окуражаваха: *пишете каквото си поискате, винаги можете да изразите секуларните си идеи в нашия вестник*. Защото по онова време те се чувстваха несигурни. Не знаеха нищо за модерната култура. Чувстваха се провинциалисти, изостанали. Имаха усещането, че дори не

знаят как да правят страниците за изкуство във вестниците; те винаги заемаха от други. Но вече не заемат.

В реториката на Ердоган все още има множество тръни, насочени към стария секуларистки елит.

Той го прави, да, но не в областта на културата. Прави го по други начини. Говори за привилегии, за правилата на политическата игра, за които винаги е загрижен, за намесата на военните.

Така че множество либерални секуларисти също гласуваха за него, защото...

Не знам. Самият аз никога не съм гласувал за него.

Открих много похвали за твърдостта на Ердоган сред водещи политици в Индонезия и Пакистан. Те казват, „Нужен ни е човек като него, който да постави армията и лудите обратно в казармите и да извърши прехода откъм десетилетията на деспотизъм или военно управление“.

Да, той е смел човек, в смисъл, че може да каже „не“ на армията. От друга страна, той преговаряше умно с Европа – казвайки, „Хей, искате ли да приемете Турция?“ А също и „Помогнете ми, така че армията да не ме изхвърли“. Освен това много бързо разбра, че твърдите ислямистки политики ще изплашат турските избиратели. Нежметдин Ербакан, предишният ислямист, беше по-фундаментален, но ако Ердоган би последвал тази идеология, би изгубил избиратели. В началото Ердоган възприе един по-скромен подход – „Ще уважавам културата ви, ще уважавам операта ви“, или каквото и да е там. Сега вече е по-самоуверен, партията му е по-самоуверена и вече няма нужда от Европа, защото армията е маргинализирана. Възможно е обаче да се чувства прекалено арогантен.

Позволете ми на това място да прескоча към „Сняг“.

Както *Името ми е червен*, така и *Сняг* бяха написани с предположението, че политическият ислям някой ден може да дойде на власт.

Какви бяха реакциите към „Сняг“ тук?

Сняг е най-популярната ми книга в Съединените щати. Но в Турция тя не беше толкова популярна, колкото *Името ми е червен* или дори *Музеят на невинността*, защото секуларните водачи не искаха този буржоазен Орхан да се опитва да разбира тези забрадени момичета.

Рецензията на Кристофър Хитченс има същите очаквания: „Ето го Орхан Памук, който се опитва да ни обяснява Изтока. Но защо не го обяснява по начина, по който искаме ние? Защо е толкова мек с ислямистите?“

За мен новостта е в това да се опитам да се идентифицирам с някой като Синия, който е много по-твърд фундаменталист от Ердоган. Очевидно е, че аз също съм против политическата му програма, но желяех читателите ми поне да добият някаква представа за гледната точка на един радикален ислямист.

За мен „Сняг“ изглежда казва следното: „Ако бихте искали да имате демократизация, то някаква степен на ислямизация е неизбежна“.

Не бих казал ислямизация – бих казал сработване с ислямската култура, да не се разглеждат всички нейни аспекти като нещо негативно, а да се приемат особеностите ѝ.

Освен това, не забравяйте, че моето поколение беше по-различно. Ние мислехме така: „Стига толкова с тези военни преврати. Един секуларизъм, който трябва да бъде защитаван от армията, си има своята цена. На всеки десет години

има военен преврат. На всеки две – военно положение. Кюрдите са репресирани, консерваторите са репресирани. Ако искате да се държите за вашето много тясно определение на секуларизма, то как можете да имате демокрация?“

Освен това в книгата има един герой, който прави преход от левичар към фундаменталист.

Това е човек, който днес вероятно би бил в партията на Ердоган.

Това е преход, който направиха множество хора в мюсюлманските страни.

Особено поети. Толкова много поети, които бяха твърди марксиста в младостта си, които бяха почитатели на Запада, преминаха към исляма.

Този шаблон изглежда подсказва, че секуларните идеологии са се изтозили. И че в някакъв момент много от тези хора са предпочели да прегърнат...

Нацията, културата, историята, идеята за принадлежност.

Онова, което подразни много от читателите на книгата на времето, включително и Хитченс, беше, че тя представя благочестивите мюсюлмани, или политическите мюсюлмани, в симпатизираща светлина, когато Турция вече извършва прехода от религия към модерност. Така че, защо имаме нужда от един модерен, западен писател, говорещ за тия хора по такъв симпатизиращ начин?

Задължение на романиста е, ако той или тя би желал/а да бъде етичен/етична, да гледа на света през очите на героите си, вместо да се подчинява на някаква теоретична неизбежност. И, повярвайте ми, онези неизбежности в историята никога не работят. Винаги се случва нещо друго.

Във всички тези книги винаги се чувства един вид невидима политическа неловкост. И много от тях, те водят до военен преврат или до време малко след преврат. Мислите ли, че фактът, че не можехте реално да се обърнете към някои от тези политически въпроси...

Не защото съм бил боязлив.

Не, не, не.

Защото други писатели се обръщаха към тях толкова много. Винаги се чувствах притеснен от открито политическия начин, по който моето поколение пишеше множество книги за смели мъже, борещи се срещу десни правителствени сили, свършващи в затвора, където са измъчвани. Колко романи от Третия свят са като тези? А ние турците имаме доста много от тях. Така че съзнателно исках да избегна тази литература, но от друга страна тези хора бяха мои приятели. Аз също вярвах в онова, в което вярваха те. Спомням си например един малък портрет на герой от *Черната книга*, който беше измъчван. Реших, че това ще убие атмосферата на книгата и изтрих тази част. Имах моралната склонност да се обърна към тези въпроси, но освен това изпитвах усещането, че те правят книгата малко по-евтина, защото всички пишат точно това.

По някакъв странен начин, тази атмосфера на политически репресии и цензура позволи на писатели-те да бъдат по-свободни творчески.

Не. Вижте. В Турция има много политическо потисничество, особено при предишните поколения. Писателите страдаха толкова много. Аз също имах проблеми. Имах проблеми не заради романите си, винаги заради интервютата. [Заради] политически изявления, които бях правил извън романите си. И дори преди партията на Ердоган, сексът беше проблем в романите. Не беше толкова много политиката.

Мисля, че в наши дни е същото в Китай. Можете да правите много неща в романа.

Да. А освен това, ако сте малко по-известен, това помага.

Казали сте, че преди сте мислели, че центърът на света е някъде другаде, но сега смятате, че той е в Истанбул. Какво се промени за вас?

Ами, когато съм бил роден преди шестдесет и една години, този град е имал един милион жители. Сега, казват, те са тринадесет, четиринадесет милиона. Турция беше бедна страна. Не особено интересна. Сега политическият ислям е на световен дневен ред и всички се интересуват от онова, което се случва тук. Имаше големи социални промени, последвани от икономически успех, особено през последните петнадесет години. В този смисъл турците трябва да се чувстват горди, че светът обръща внимание на проблемите им.

Ще вдъхне ли нов живот на романа икономическият успех в страни като Турция, Индия или Китай?

Така мисля. Силно вярвам в това. Романът е изкуство на средната класа. А ние виждаме увеличаването на средните класи в Индия, Китай, определено в Турция, така че всички пишат романи. Ако искате да предречем бъдещето, то аз мога да предрека, че в Европа, на Запад, значението на литературните романи ще намалее, докато в Китай, Индия, популярната литература ще продължи. Новаторството ще дойде оттам, защото населенията са големи, ще има голямо производство.

В момента пиша роман за имиграцията в Истанбул. Започвайки през късните 50 години, но особено през 60-те, започва имиграцията в Истанбул откъм най-бедните части на Турция. А след това започват да се изграждат турските гета, в средата на 50-те, но те процъфтяват особено много през 60-те. Това е пролетариатът, най-лишените от собственост хора.

В момента имам асистенти, които изследват нещата, разговарят с хората, а след това ми дават резултатите. Как са се държали уличните продавачи или млекарите от 1970-те? Такива дребни детайли. Докато събирах материал, си казвах, „За бога, аз правя онова, което е правил Стендал, което е правил Балзак“. Целият опит след Стендал, след Балзак, от Хорхе Луис Борхес до Томас Пинчън, от сюрреалистични неща като Джеймс Джойс или Уилям Фокнър, Габриел Гарсия Маркес – аз мога да се възползвам от техния опит. Но по същество аз правя онова, което е правил Стендал в *Червено и черно* – един беден младеж, който идва в града и се опитва да успее – но в много различни форми. Което доказва, че изкуството на романа притежава огромна приемственост, защото има еластичност. То може да използва антропологията, да използва есета, Нова журналистика, блогове, Интернет. Можете да правите романи от всичко. Обаждат ми се журналисти и ми казват, „Господин Памук, изкуството на романа отмира“. Не, не го прави. То е силно, всички ги пишат, всички искат да ги четат. Може би не се интересуваме чак толкова много от това какво се случва в Лондон. Но се интересуваме от онова, което се случва в последния роман на Зейди Смит. Мисля, че тази форма има огромни възможности.

В едно място като Америка телевизионният сериал днес бавно замества романа – „The Wire“ или „Breaking Bad“.

Съгласен съм. Замества Дикенс. Те са изтънчени. Това наистина убива романа – то отнема нормалните удоволствия от четенето на романи. Силата на онези изтънчени сериали е, че можете да ги гледате с жена си, с приятелите си, а след това незабавно да разговаряте за тях. Огромно удоволствие е да се наслаждавате на някое произведение на изкуството и да можете да го споделите с някой, когото обичате.

За да се върнем обратно към последните събития, смятате ли, че консервативните видове политически ислям само ще нарастват поради този процес на прииждане на милиони хора в големите градове по време на демократизация, когато хората могат да изразят политическите си предпочитания?

Отчасти онова, което виждате при събитията от площад Таксим и парка Гези е, че, щом само една страна забогатее, усещането за индивидуалност става по-силно. Не можете да я управлявате по старите авторитарни начини. Дори и ако контролирате медиите, както го прави Ердоган, хората излизат навън и се бунтуват в парка. И това не беше нещо организирано. Политическите партии не бяха в състояние да го управляват. Умерените хора и модерният индивид могат да живеят заедно в едно общество, ако всички знаят границите си. Проблемът тук беше, че Ердоган се държеше като някакъв старомоден управник от 1930-те. Вършейки всичко, управлявайки всичко. Казвайки, „Аз имам петдесет процента, млък“. Добре, може и да имаш петдесет процента, но ние имаме седемдесет и два милиона души, които не са съвсем като теб.

Събитията от Таксим бяха добър начин да се каже на Ердоган, или на който и да било бъдещ ръководител в Турция, или който и да било в тази част от света, че щом само някоя страна стане богата и комплексна, водачът може да започне да се чувства много силен. Но индивидите също се чувстват силни. И те просто отиват в парковете и казват „не“. Може и да не притежават политическа програма и партия, но излизат навън и казват едно впечатляващо „не“. Това наистина ме направи щастлив.

В „The Guardian“ има статия, която казва, че Европа трябва публично да осъди Ердоган.

В дългосрочен план, струва ми се, би било груба грешка от страна на Европа да вземе този спектакъл от Таксим, ужасно

зле третиран от Ердоган, и да го използва, за да изрита Турция навън. Хората от площада Таксим – не всички те са политически коректни, но те представляват индивидуалността на новата, появяваща се Турция. Трябва да ги огледате и да кажете, „Това са модерни индивидуалисти, които ще споделят нашите ценности и ще добавят нещо към Европа по положителен начин“. Да се блъска турския народ само за да се накаже Ердоган е погрешно.

Има ли го тук усещането, че Европейският съюз е силно застрашен проект?

Разбира се. Ние сме съседи с Гърция. Проблемите на Европейския съюз дават на Турция усещане за превъзходство: „Аха, преди пет години не ни приемахте? Ха, ха, ха.“

Мисля, че това е погрешно чувство – че в дългосрочен план Турция не трябва да се присъединява към ЕС. Този вид културна арогантност не е правилна. Но ние все още имаме множество проблеми със свободата на словото; демокрацията ни не е пълна.

Намирате ли, като писател, че носите прекалено голямо бреме, като ви се налага да обяснявате тези сложни проблеми на външния свят?

Да, събитията на Таксим се случиха и пощата ми се напълни с писма, казващи, „Орхан, моля ви, обяснете ни ги...“ Преди петнадесет години правех такива неща, но вече не искам да бъда журналист. Може би остарявам. Ще се опитам да напиша нещо поетично, по-лично от „значи, има тази и тази партия, и социалдемократия“. По-младото поколение трябва да върши това. Аз не искам да обяснявам Турция на никого по журналистически начин. Освен на вас, Панкадж. *(Смее се)*.

Орхан Памук е един от най-значителните съвременни турски автори и носител на Нобеловата награда за литература за 2006 г.

Отомания

Автор(и): Елиф Батюман

По пътя към султанския харем видях две красиви момичета, които държаха в ръце короните си и присвиваха очи под яркото слънце. Беше горещ августовски ден в Истанбул, духаше пресеклив, бурен вятър. Един от разпоредителите ме въведе в лабиринта от султански помещения. Прекосих мраморните плочи на просторна турска баня и продължих надолу по галерията, известна под името Златният път, през която някоя от щастливите съпруги, след като е получила червената кърпа, указваща специалното благоразположение на султана, е отивала в личната спалня. На позлатена маса лежеше имперският печат и две восъчни пръчки. Една от съседните спални, богато оборудвана, е била заемана от майката на султана, до смъртта ѝ някъде към края на втория сезон.

„Великолепният век“, сапунена опера, поставена в двора на султан Сюлейман Великолепни, чупи турските телевизионни рекорди още от премиерата си през 2011. Всяка сряда повече от една трета от прайм-тайм зрителите се включват да гледат последния деветдесетминутен епизод.

Сюлейман, който е управлявал от 1520 до 1566, е познат в Турция като Законодателят, известен с новаторския си законодателен кодекс, с богатството на двора си и с разширяването на Османската империя от Трансилвания до Персийския

залив. Именно войските на Сюлейман побеждават унгарските сили в битката при Мохач и предприемат първата османска обсада на Виена, макар че сюжетът на „Великолепният век“ се фокусира повече върху живота в харема и интригите между съпругата, одалиските, майката, сестрите, децата и везирите на Сюлейман.

„Великолепният век“ е част от онази модна турска тенденция, наречена Отомания, която се изразява в различни феномени като „султанската“ порция, предлагана от веригата Бъргър кинг (една телевизионна реклама от 2006 показваше еничар, лапащ гигантски бъргър с хумус), най-различни османски готварски книги, конзоли за баня в османски стил, покани за сватби, изпълнени в османска калиграфия, или студентски тоги по случай завършване на университета, както и униформи за стюардеси, вдъхновени от кройките на кафтани и фесове. През последните десет години тук се появяват все по-пространни чествания на османското завладяване на Константинопол от 1453, заедно с изграждането на нови джамии в османски стил и реставрации на стари османски сгради, някои от които бяха преоформени като хотели или молове. През миналата пролет се започнаха протести, причинени от решението на премиер-министъра Реджеп Таип Ердоган да сравни със земята парка Гези в централен Истанбул, за да построи голям мол в стила на османска казарма. Протестите от Гези по-късно се разраснаха в най-големия граждански протест в Турция за повече от десетилетие. Петима протестирани бяха убити, а пет хиляди арестувани. Мнозина от тях са все още под арест.

Погледнат повърхностно, „Великолепният век“ изглежда като нарицателен продукт от годините на Ердоган. Благодарение на икономическите политики на Ердоган Турция има бурно развиваща се телевизионна индустрия, която е в състояние да произвежда подробно оформени исторически драми, но също и преуспяваща семейно-ориентирана средна

класа от религиозни мюсюлмани, жадни да гледат собствените си ценности отразени в историческа имперска обстановка. И, доколкото външната политика на Ердоган насърчи отношенията с бившите османски провинции, поредицата си спечели големи зрителски аудитории в балканските, кавказки и арабски страни, не особено известни с нежни спомени по отношение на османското управление. Излъчван пред повече от двеста милиона зрители в петдесет и две страни, „Великолепният век“ постига една от основните цели на Ердоган: да направи една мощна, не-секуларна, глобално ангажирана версия на Турция да изглежда както възможна, така и привлекателна.

И все пак Ердоган не е фен. В късната 2012, при откриването на провинциално летище, той отдели кратко време, за да разкритикува начина, по който сериата представя Сюлейман, но също и нейните режисьори и продуценти, намеквайки за възможност от сериозно юридическо преследване. Скоро след това един член на парламента от партията на Ердоган обяви, че „Великолепният век“ няма да бъде продължен. Turkish Airlines изключи „Великолепният век“ от програмата си за прожекции по време на полети. В парламента бе внесен проектозакон за защита на паметта на султана. Консервативните зрители бяха вече протестирали против количеството време, което Сюлейман прекарвал в харема си; против бокала, от който той от време на време пие някакво неидентифицирано питие, може би алкохолно; а също и против прекалено дълбоките деколтета на жените в харема. Когато „Великолепният век“ беше излъчен за първи път, ислямистки демонстранти се отправиха към офисите на телевизионната станция и хвърляха яйца по сградата, докато някакъв мъж, облечен като Сюлейман, четеше на висок глас „имперски ферман“, осъждащ сериала.

Нещата очевидно са достигнали някакво показателно ниво, щом един човек в костюм на Сюлейман издава ферман

срещу друг човек, облечен в костюм на Сюлейман. Тази мярка беше надмината през юни [миналата година], когато актьорът, който играе Сюлейман, се присъедини към антиправителствените протести в Гези парк. Фотографии по вестниците го показваха, облечен в тениска с образа на Боб Марли и с хирургическа маска, за защита срещу сълзотворния газ. Седмица по-късно той беше една от десетте културни фигури и активисти, призовани в Анкара за среднощна среща с Ердоган. По-късно участниците разказваха, че, когато станало дума за несъразмерно големите полицейски сили, премиер-министърът се обърнал към актьора и казал: „Както трябва да знаете, Законодателят Сюлейман също е имал суров характер“.

Османската империя е основана през 1290 от тюркски племенен водач на име Осман, и е оцеляла до Първата световна война. Обхващаща в един момент територии от Алжир и Атина до **Забид** (в днешен Йемен) и **Нове Замки** (в днешна Словакия), тя въпреки това не е притежавала голяма част от чертите, които днес ние асоциираме с империите. До деветнадесети век икономиката ѝ се е основавала на селско стопанство, а не търговия; новите територии не са били експлоатирани за суровини или населвани от колонисти; освен това не е имало задължителен официален език. Макар че османците са гледали на самите себе си като на мюсюлмански завоеватели, по правило те са предоставяли на поданиците си религиозна свобода в замяна срещу по-високи данъци. Сравнително мирното съвместно съществуване на различни населения при тази система на (основаваща се на данъци) толерантност понякога се описва с думите *Rax Ottomana*.

Упадъкът на Османската империя, който започва към седемнадесети век, е бил приписван на различни причини: дългове, децентрализация, конфликти с Русия, както и поредица от некомпетентни султани. През деветнадесети век Европа е заляна от вълна от националистически революции, които достигат и османските провинции на Балканите. Ос-

манците не се интересуват от национализма. По време на Първата световна война, която води до края на многонационалните империи и възхода на националните държави, те се съюзават с Германия и Австро-Унгарската империя. Някои от арабските им територии, надявайки се на самоопределение, се присъединяват към Съюзниците – едно „предателство“, което османците нито разбират, нито прощават. През 1920, чрез **договора от Севр**, чиито условия са дори още по-сурови от ония на Версайския договор, Османската империя е разтурена, а контролът над икономиката и военните ѝ сили – отдаден на Съюзниците. Арабският полуостров получава независимост, а Великобритания и Франция си поделят оставащите арабски територии. Гърция получава Източна Тракия и Измир. Източният Анадол е поделен между независима Армения и автономния Кюрдистан, а Дарданелите стават международен воден път.

Веднага след договарянето на тези условия се сформира съпротивителна армия, насочена срещу Гърция и Съюзниците, но също и срещу османските власти, управляващи остатъците от държавата. Неин водач е Мустафа Кемал, който е бил фронтови командир по време на османската победа в **битката при Галиполи**, а по-късно става познат под името Ататюрк: баща на турците. Войната за независимост приключва с изтласкването на Съюзниците и създаването на Турската република – резултат, който се възприема в мюсюлманския свят като ислямски триумф над западния империализъм.

За Ататюрк се открива път да представи себе си като панислямски водач, или глобален анти-империалист. Вместо това той се заема с въвеждането на една радикално-секуларна, радикално-националистическа „турска“ идентичност. Макар че европейците са използвали още от дванадесети век латинското име „Turchia“ за обозначаване земите на турците, самите турци никога не са имали такова географско или

политическо понятие. Първата официална държавна история, публикувана през 1930 и използвана като основа за учебниците в училищата, характеризира турците като древен централноазиатски народ с дълга пред-ислямска история, включваща шумерската и хетитска цивилизации. Нищожни петдесет и две от неговите повече от шестстотин страници са посветени на османците, които са описани не като предшественици на нацията, а като семейство декадентски прахосници, които са продали турците на Европа.

Между 1924 и 1926 Ататюрк въвежда агресивна програма за секуларизация, отменя халифата и дервишките ордени, затваря светилищата, посветени на ислямски светци и забранява феса. Ислямският календар и закона на шариата са отменени; страната възприема Грегорианския календар и швейцарския граждански кодекс. Многоженството е обявено извън закона, а на жените е разрешено да показват косите си на публични места, да гласуват, да учат в университети и да кандидатстват за обществени постове. Столицата е преместена от любимия на османците Истанбул в Анкара – провинциален аванпост в сърцето на анадолските степи. През 1928 арабската азбука е заместена от модифицирана латинска версия, а държавно-назначеният Езиков комитет се заема със задачата да пречисти турския език, като го освободи от арабски и персийски заемки – проект, който е приблизително аналогичен на отстраняване на думи с латински произход от английския. През 1935 държавата публикува учебник, в който се изреждат турските еквиваленти на арабския и персийски речников запас, при което всекидневни думи са заменени от странни варианти, записани от фолклористи в Анадола или заети от татарския и азерски езици. Не всички тези промени се утвърждават, но за модерните турци османският турски е чужд език. Книгите, написани преди 1940-те трябва да бъдат превеждани. Известната тридесет и шест часова реч на Ататюрк за раждането на

нацията е превеждана поне три пъти откак е произнесена за пръв път през 1927, в продължение на шест дни.

Режисьорите на „Великолепният век“, Ягмур и Дурул Тайлан, понякога са представяни като турските братя Коен. Те си разменят електронната поща, отговарят на въпроси с „ние“ и споделят къща в Малибу, Калифорния. Израснали в светско семейство от средната класа, братята винаги са мечтали да работят в киното. Дурул, по-младият, по-строен и по-непокойният от двамата, започва да публикува филмова критика през 1991, веднага след завършването на университета със степен по индустриално инженерство. Започва да се чувства все по-силно привлечен от киноиндустрията, а след това и от по-свободната територия на телевизията, която по това време тъкмо започва да се разраства в Турция. Междувременно Ягмур е завършил медицинско образование. В деня, в който приключва практиката му по психиатрия, той напуска медицината и започва да работи в телевизионни продукции заедно с брат си.

Срещнах ги през август в студиото им в Истанбул, в едно от индустриалните предградия недалеч от летището. Седяхме навън, на маса близо до товарна рампа. Тяхна помощничка със забрадка на главата донесе три чаши за чай във формата на лале, чиния с плодове и пакет цигари „Парламент“. Едва бяхме изпили чашите си до половина, а тя веднага ги изнесе и ги замени с нови, пълни.

След успеха на първото им съвместно начинание, турска адаптация на японско предаване за компютърни игри, братята били поканени да заснемат началния епизод от телевизионна серия, напомняща за „X-Files“. Похарчили всички пари, които спечелили с компютърното шоу, за да отидат до Франция и да купят първата си 16-мм камера. Но никой не харесвал адаптацията им (наречена „Тайното досие“) и сериалът бил прекратен след пет епизода, през 1998. Братята се оказали затрупани със сериозни дългове. Успели донякъде да си възвър-

нат загубите със ситуационна комедия на име „Чарли“, в която ставало дума „за едно шимпанзе“. Международният успех дошъл през 2005, с „Чуждият младоженец“ – комична серия за млада наследница на голямо богатство, която се влюбва в сина на гръцки корабен магнат. Шоуто било неочакван успех в Гърция – факт, който братята осъзнали едва когато отишли на почивка на един гръцки остров и самолетът им бил очакван от фотографи.

Те вече от дълго време искали да направят историческа драма, когато чули, че сценаристката Мерал Окай е написала сценарий за двора на Сюлейман. (Тя почина от белодробен рак по време на Сезон 2). Сценарият на Окай се занимава по-малко със султана, отколкото с харизматичните бивши християнски роби Рокселана и Ибрахим, чиито животи протичат по странно паралелни траектории. (Понеже заробването на мюсюлмани е било нещо, на което се е гледало с неодобрение, почти всички роби в османския двор са били родени християни). В Турция Рокселана, за която Сюлейман накрая се оженва, е известна под името Хюрем, което означава „радостна“. Малко се знае за ранния ѝ живот – историческите свидетелства я споменават едва когато ражда на султана син – но се смята, че това е била Александра Лисовска, дъщеря на свещеник от Рутения (в днешна Украйна), която е била отвлечена от татарите. Ибрахим, известен като Ибрахим от Парга, по името на родния му град, на северозападното гръцко крайбрежие, е славянско-говорещ венециански поданик. Син на беден моряк, той най-вероятно е бил отвлечен като дете от турски корсари. Надарен музикално, свободно говорещ персийски, гръцки и италиански, той започва да служи на Сюлейман около 1514, когато и двамата са на около двадесет години. След като става султан, Сюлейман назначава Ибрахим директно от поста на негов личен прислужник до ранга на най-високата политическа служба в Османската държава:

Велик везир. Двамата се хранят заедно и дори се говори, че спели, докосвайки главите си.

Рокселана навлиза в домакинството на Сюлейман шест години след Ибрахим и скоро заменя предишната султанска любима жена, която е майка на първородния му син, Мустафа. Между 1521 и 1530 Рокселана му ражда петима синове и една дъщеря. Преди нея никоя от жените на султана не е раждала повече от един син. Освен това тя скъсва с традицията и по друг начин, като започва да живее в палата Топкапи, след като синовете ѝ израстват (обикновено, когато някой от султанските синове пораснел, майка му го съпровождала в позицията му на провинциален управител), а също и с това, че се оженва за Сюлейман. Идеята за женен султан е била по онова време толкова скандална, че Рокселана била охулвана като вещица.

Една сутрин в 1536 Ибрахим е намерен удушен в леглото си. Точните причини за убийството са неизвестни, но е сигурно, че напреженията между него и Рокселана са играели важна роля. Влиянието ѝ играе роля и при съдбата на Мустафа, който е удушен по заповед на баща си през 1553. Смъртта му оставя трима от синовете на Рокселана – Селим, Баязид и Джиангир – като единствени претенденти за трона. (Другите двама синове на Рокселана умират от естествена смърт). Джиангир, който е гърбав, умира скоро след Мустафа. Ожесточеното съперничество между Баязид и Селим се проточва в продължение на години и прераства в гражданска война. Сюлейман в края на краищата избира страната на Селим, с което принуждава Баязид да забегне в Персия, където той и синовете му са проследени и убити. Но историята не потвърждава мъдростта на избора на Сюлейман: само осем години след като поема управлението, Селим, известен под името Селим пияницата, се подхлъзва в банята и умира от фатални травми по главата.

Братята Тайлан казват, че за тях е било важно, че сценариите е написан от жена и че той описва апогея на османската слава най-вече от гледната точка на жените-робини. Самите те не били подготвени за фурора, който шоуто предизвика. За известно време, след атаката на Ердоган, „Великолепният век“ беше на върха на националните новини. „Представете си само – създавате нещо, печелите най-голямата международна публика на турско телевизионно шоу в цялата история“, казва Ягмур. „Почти двеста милиона души гледат вашето шоу. Но в собствената си страна живеете почти в страх, че ще ви хвърлят в затвора“.

В края на краищата никоой не беше хвърлен в затвора. Шоуто дори не беше снето от ефира. Когато запитях за последствията от критиката на Ердоган, Ягмур заговори за автоцензура. „Преди имаше цензура“, казва той. „Днес вече си имаме „климат“ „. Чак до 1990-те в Турция е имало комисия по цензурата. Днес, обяснява Ягмур, цензурата се провежда по околни пътища, чрез една организация, наречена Върховен съвет за радио и телевизия. „Те не ви пречат да произвеждате нещата си, но ви наказват по-късно“. Той казва, че през 2011 Съветът е наложил на тяхната телевизионна станция рекордна, шестцифрова глоба, заради една сцена, в която се показва как момичета-робини се проверяват за девственост. Станцията отказала да плати, но глобата била потвърдена от Държавния съвет, най-висшия административен съд в Турция, на основание, че проверките за девственост не съответстват на турските семейни ценности и че тяхното представяне било „изкривяване на историческата истина“. Историческият съветник на шоуто се позовал на европейска картина от седемнадесети век, представяща момиче, което се проверява на пазар за роби. Съветът обаче си имал свои собствени експерти по история, които възразили, че шоуто изтъква само плътските аспекти на живота в харема, с което засилва ориенталистките фантазии; всъщност „харемът е бил сериозна образовател-

на институция, чиито тайни все още не са разкрити“. Следващите епизоди представяли повече битки, отколкото влюбени разговори. „Бяхме съсипани, както психически, така и физически“, разказва Ягмур за опита им с филмирането на битки. Това е нещо скъпо и отнемащо много време. Турската телевизионна индустрия, обяснява той, не притежава „необходимата инфраструктура“ за работа с коне. Битката при Мохач била заснета при особено трудни обстоятелства, близо до една широка около километър речна плитчина в източна Тракия – която трябвало да представлява даже още по-широката река, прекосена от армията на Сюлейман в Унгария. „Отне ни четири дни“, казва Дурул. „Помислете само за всички тези хора – примерно как ще ги храните през това време! И някой трябва да носи всичко това!“ След известно време вече не бях в състояние да преценя дали той говори за историческото събитие или за неговото представяне: да се покаже една битка очевидно е също толкова работа, колкото и да се проведе истинската.

Реалният харем в Топкапи днес е музей, макар че не всички помещения са достъпни за публиката. Когато го посетих, аз го намерих доста меланхолично място, въпреки красотата и елегантността му. Светлината се процежда през зарешетени, замрежени, оцветени или другояче препречени прозорци. Тук са живели господари с неограничена власт – хора, които са могли да обзаведат жилищата си както поискат. И те са избрали да покрият всяка вътрешна повърхност с керамични плочки. Шнурове препречват някои от коридорите и ви насочват към други. Харемът е имал повече от четиристотин помещения, а брошурата с плана на отделните етажи изглежда като речник, излязъл от ръцете на Борхес: Джамия на черните евнуси, Апартамент на черния евнух-ковчежник, Апартамент на черните евнуси, прислужващи на султана в харема, Слонска къща, Палат на четиридесетте колони, Място за съвет на джиновете. Скоро се изгубих и, след като бях

минала през външен коридор между две сгради, с удивление се оказах в двор, запазен, както можеше да се прочете на малка табелка, за фаворитките на султана, откъдето се виждаше блестящия дълбоко долу Босфор. На отсрещния бряг сиви небостъргачи потрепваха в маранята.

За харема от седемнадесети век се знае много по-малко, отколкото за кралските домове в Европа по същото време. В османския двор не е имало шляещи се благородници, които да пишат мемоари или да разменят клюкарски писма. Не е имало традиция на кралско портретиране. Единственият портрет на Сюлейман от негов съвременник е нарисуван в старческата възраст на султана от някакъв османски морски капитан. Има негови портрети от Тициан и Дюрер, но, също като повечето днешни османисти, те са работели въз основа на описанията на европейски посетители – най-вече венециански и хабсбургски дипломати. И стандартите на европейците за онова, което си струва да се запомни, са онези, които сме наследили ние. Докато четях мемоарите и писмата на посланиците, аз осъзнах, че съм гледала почти *всеки* интересен анекдот или наблюдение от „Великолепният век“ – от противоречивото решение на Ибрахим да изложи на публичен показ някои класически статуи, заграбени в Будапеща, до диалога за спасението на душата, проведен между хабсбургски посланик и мюсюлмански везир, чийто баща е бил християнин-свинар.

Направих още една разходка до палата Топкапи, заедно с историчката от нийоркския университет Лесли Пиърс, която прави изследвания за биография на Рокселана. Пиърс, наследничка на квакери, които са дошли в Америка с Уилям Пен, е дошла за пръв път в Турция с Корпуса на мира през шестдесетте години, и в наши дни е една от водещите световни експертки по въпросите на османския харем. Първата ѝ книга, „Имперският харем“ (1993), е новаторско изследване за „султаната на жените“ – един период, започващ по време

на управлението на Сюлейман, когато Рокселана и нейното домакинство се настаняват в Топкапи, който е дал на жените безпрецедентен достъп до политическата власт.

Думата „харем“ идва от арабския корен „х-р-м“, която може да означава както неприкосновено, свято място, така и нещо, което е табу. Свещените градове на Мека и Медина, както и **Храмовият хълм** в Ерусалим, са известни като *харем-ишериф* („благородно светилище“). Харемът в Топкапи, най-интимният кръг от дворцовия живот, е бил дом не само на наложниците, но също и на децата на султана, неговата майка и сестри, както и на гигантския, йерархично-структуриран, обслужващ персонал от жени и евнуси.

Книгата на Пиърс обяснява, че, макар и първите османски султани да са се женели за жени от управляващите домове на Балканите и в Анадола, те по правило са предпочитали да имат наследниците си от наложници-робини, които не са водели със себе си неприятни роднини. Към средата на петнадесети век султаните престават да имат деца от благородни жени, а след това изобщо престават да се женят. На всяка наложница е било позволено да ражда точно по един син и работата ѝ е била да го отгледа и възпита. Логиката във всичко това изглежда е, че всеки принц се е нуждаел от собствена майка зад гърба си: в продължение на век и половина, който и принц да е станел султан, той избивал всички останали.

Може би най-отличителната черта на Османската държава е незначителността на наследствената аристокрация. Както отбелязва един хабсбургски посланик, „Онези, които държат най-важните постове при султана, често са синове на овчари и говедари.“ По-голямата част от османския военен и бюрократичен елит е съставена от християни, доведени тук от Балканите като малки момчета, а след това тренирани и образовани в двореца. Робите са имали множество предимства в сравнение с благородниците. Те не са имали никого, на когото да бъдат верни, освен на султана. Бидейки без връзки,

не е имало нужда те да бъдат награждавани освен в случаите, когато са свършили някоя наистина добра работа. Изобщо, използването на роби е позволявало управление, основаващо се на реална **меритокрация**.

Това радикално отдръпване от традиционната семейна структура дава възможност да се прави странна, завладяваща телевизия. Кой от четиримата синове на султана ще наследи трона, кои трима ще бъдат убити, в каква последователност? Коя жена ще стане фаворитка на султана, коя от тях ще успее да отрови или удуши съперничките си? Съвременниците ѝ са виждали в Рокселана безскрупулна опортюнистка, която се е грижела единствено за това да проправя път на собствените си деца и да държи Сюлейман под свое влияние. Някои хора все още я обвиняват за упадъка на Османската империя, считайки я отговорна за убийството на Мустафа и възкачването на престола на некомпетентния ѝ син, Селим пияницата. Но за телевизионната публика Рокселана е модел за семейни ценности, която е готова на всичко, за да си осигури моногамна връзка и успешно, сплотено семейство, поддържаща синовете си във всичко въпреки уврежданията и ограниченията им.

Създателите на шоуто се възползват умело от факта, че Сюлейман е бил добре квалифициран златар. Ние често го виждаме да прави пръстени и огърлици за жените от харема. По този начин на зрителите се предлага гледката на красиви жени, които се борят за красиви бижута, както и красиви жени, възнаграждавани с красиви бижута от мощен мъж. Едно от предизвикващите особено силни дразги неща е пръстенът, който Сюлейман дава на Рокселана – след като вече го е обещал на предишната си фаворитка. Яростта ѝ, когато вижда Рокселана да носи *нейния* пръстен, притежава дълбоко инстинктивна сила, която самата аз дотогава бях асоциирала единствено с риалити-телевизията. Пръстенът, който представлява смарагд във формата на сълза, заобиколен от

диаманти, се превръща в тема на безброй много интриги. Някъде към ноември 2011 продажбите в Турция на „пръстена на Хюрем“ бяха надминали един милион. Висококачествените версии струват десетки хиляди долари и се говори, че са много популярни в държавите от Залива. Евтини копия могат да се намерят във всеки турски мол.

Пиърс, която е почитателка на „Великолепният век“, казва, че шоуто е повлияло нейната биография на Рокселана, като е привлякло вниманието ѝ върху централната роля на децата, които често са пренебрегвани в историческите трудове. „Има неща, които разбирате едва когато те се разиграят пред очите ви“, казва тя, добавяйки, че е била трогната от описанието на събитията, довели до раждането на първородния син на Рокселана. След смъртта на баща му, първата успешна военна кампания на Сюлейман е последвана, в разстояние само от месец, от загубата на двама сина и една дъщеря. Това е моментът, в който Рокселана ражда своето момче. Пиърс казва, че шоуто ѝ е помогнало да схване емоционално въздействието, което това трябва да е имало върху един мъж, който току-що е изгубил три деца: „Тя му дарява син точно когато той е изгубил всичко останало“.

Макар че някои от сцените от първия сезон на „Великолепният век“ са заснети на място в двореца Топкапи, по-късно министерството на културата и туризма оттегли разрешението за снемане и сега шоуто се прави почти изцяло в студио. В деня, когато ги посетих, братята снемаха епизод 104: първият епизод от четвъртия и последен сезон. Дурул ме разведе набързо из подобната на лабиринт снимачна площадка.

„Внимание“, казва той само с движения на устните: някъде наблизко вече се снима. В частните покои на реалното място, между другото, също е царяла абсолютна тишина. Прислужниците са били подготвяни да общуват чрез специален език на жестове. Всичко това е впечатлявало силно европейските посланици: някакъв венецианец веднъж е наблюдавал как

един от везирите получава новината за смъртното си наказание от един ням прислужник – всичко на езика на жестовете.

Дурул ме запознава със Селим Байрактар, който играе ролята на главния евнух в харема. Той вече е облечен в черния си кафтан от сърма и носи кръглата обица, известна от шоуто, но главата му изглежда странно малка: все още не е поставил тюрбана, който носи по телевизията. Седим на дивани в гримьорната и той ми разказва историята на живота си. Туркменец, роден в Киркук, Ирак, той започва кариерата си като спортен гимнастик, още в детството. Веднъж, преди иракските граници да бъдат затворени през осемдесетте години, той пътувал до България и видял там цирк. В продължение на години след това си пишел със сина на собственика на цирка. Когато станал на тринадесет години, по време на последните дни от войната между Иран и Ирак, един от двойниците на Саддам Хюсеин посетил училището му, за да набира войници за армията – мъжете-учители вече били на фронта. Когато Байрактар бил избран, семейството му наело кюрдски партизани, които да го изведат в Турция. В средата на двадесетте си години, след като вече станал актьор, Байрактар отишъл да гледа някакъв пътуващ цирк. За негово огромно удивление, това била същата труппа, която той видял като дете. Старият му приятел си спомнил за него. Ето как се стигнало до там, че Байрактар се присъединил към пътуващия цирк. „Карах велосипед с едно колело – това се казва унисайкъл“, спомня си той. „И в същото време жонглирах“.

Байрактар говори не само кюрдски и арабски, но също и османски турски език, който е изучавал заедно с дядо си – изследовател на ислямския закон. На снимачната площадка на „Великолепният век“ той помага при калиграфията, а също и при ругатните. Той описва своя герой, Зюмбюл ага, като човек, който е оцелял след отрязването на топките му, като раната след това е била обгорена с вряло масло.

Байрактар е изследвал подробно процеса на кастрация. „Питате ли се защо Зюмбюл ходи така странно?“, казва той, докато демонстрира превзетата си, подобна на пингвин, походка. „Това е поради врялото масло. Разбира се, това е моята собствена интерпретация – това не е факт. Може би, ако ръката ви е била отрязана ето тук“ – той посочва една точка малко под лакътя – „а след това обгорена с вряло масло, може би все още бихте могли да я свивате нормално. Но аз не вярвам, че ще можете.“ Той мисли, че реалният Зюмбюл ага вероятно е бил кастриран на девет или десет години, така че тялото му вече е започнало да произвежда тестостерон. Ето защо той не говори с тънък глас. Дори и след операцията, обяснява Байрактар, адреналинните жлези ще продължават да произвеждат тестостерон. Евнусите са могли да имат ерекции и понякога се е говорело, че са имали връзки с жените от харема.

Няколко минути по-късно наблюдавах Дурул да режисира Байрактар в сцена от четвърти сезон, в която Зюмбюл се прокрадва зад Рокселана в един таен проход. От началото на сезон 1 са изминали двадесет и пет години и днес Рокселана се играе от актриса, която е нова за сериала. Първоначално тя се играеше от Мерием Узерли, неизвестна преди това германска актриса с турски баща. Узерли се превърна в звезда начаса, силно обичана поради ангелското си лице, огненочервената коса и закръглената физика. „Свикнахме с германския ѝ акцент“, писа един журналист. „Влюбихме се в червената ѝ коса, странната ѝ походка, крясъците ѝ ‘дай си ми дицата’... Днешна Германия е дом на около три милиона различно необичани турци, повечето от тях деца на гастарбайтерите, които са емигрирали през шестдесетте, и тези исторически обстоятелства придаваха на историята на Узерли някакъв привлекателен елемент на „преобръщане“: много турци са отивали в Германия, за да работят на поточни линии, но понякога и една турска германка се „завръща“ в Турция, за да стане царица.

Към края на сезон три Узерли изпадна в криза и се завърна обратно в Германия – бременна и изоставена, както се оказа, от някакъв истанбулски плейбой¹. В едно интервю миналия август тя разказва за отказа си да направи аборт. Неволно си припомних сцената от „Великолепният век“, в която Рокселана, потънала в захлас и триумф, научава за първата си бременност. Когато Узерли описва живота си в Истанбул – как е живяла сама в хотел, без котва в едно чуждо общество, работеща безкрайни часове на снимачната площадка, прекарваща цели нощи, за да учи наизуст реплики на чужд език – всичко това звучи почти толкова трудно, колкото и живота на Рокселана в харема. Когато се върнала в Берлин, тя пребоядисала косата си, за да не вижда Рокселана всеки ден в огледалото. Бебето ѝ трябва да се появи някъде тия дни.

Новата Рокселана е опитна театрална и телевизионна актриса, по-възрастна със седемнадесет години от предшественицата си. Това е логично, като се има пред вид развитието на историята, но пък повечето от останалите герои се играят от същите актьори, козметично състарени, при различни нива на успех. Общият ефект е странен, сякаш времето е работило по различни начини върху различните хора.

Седях заедно с Дурул пред телевизионния монитор, в главната зала на харема. Актьорите, подредени в коридор от лявата ни страна, не се виждаха от мястото, където седяхме и можеха да бъдат наблюдавани единствено чрез монитора. Новата Рокселана, на средна възраст, се появи на екрана. Силно изправена, с бледо лице и кисела уста, тя кихна, внимателно си издуха носа и се загледа в пространството.

„Готови, камера, действие“, казва Дурул. Рокселана бавно се разхожда през галерията. Има нещо ужасно тъжно в изгледа

1 Това, както се оказва, е „турската“ версия на историята. „Германската“ версия гласи, че тя просто го е изгонила, след като разбрала, че я мамии. Бел. пр.

й. Младата Рокселана желаше толкова много, толкова страстно. Сега тя изглежда като зомби на самата себе си – вършеща същите неща, но без страстните причини. Байрактар идва зад нея, напълно превърнат в човек, който все още може да си спомня раните от кастрацията си, обгорени с вряло масло. Светлината на бронзова лампа потрепва над изпълнените с подозрение и угодничество черти на лицето му. Поглеждайки наляво, аз мога да видя треперливите сенки на актьорите, които се увеличават, докато те преминават покрай нас в галерията, но за да видя напрегнатите им лица и пищно облекло, трябва да погледна към монитора. Това е като платоновата алегория за пещерата: телевизията, също като философията, ни освобождава от не-виждането.

Гюнхан Бьорекчи, османски историк, който е един от консултантите за „Великолепният век“, ми каза, че най-голямото предизвикателство по отношение на историческата прецизност е поставяно от ограниченията, налагани върху възможностите на отделните герои да общуват едни с други. Често развитието на историята изисква среща между двама герои, които в съответните исторически условия никога не биха могли да се намират в едно и също помещение или да се погледнат един друг в лицето. Ухажването между Ибрахим и султанската сестра Хатидже е поставило особено труден формален проблем, който те в края на краищата решили чрез въвеждането на лични тераси: застанала на собствената си тераса, Хатидже може да чуе как Ибрахим свири на мандолина, а той може да я види през решетките.

Бьорекчи чете всеки отделен сценарий, оглежда дворцовия декор и помага на актьорите при изграждането на образите. Актьорите го питат за неща, които никога не му е хрумвало да изследва. Какъв шербет ще пие Рокселана когато има главоболие? Какъв е подходящият подарък за рождения ден на един осемгодишен османски принц? По какъв точно на-

чин са правени предсказанията, при които се е използвал пясък? Възможно ли е дворецовият архитект да е бил левичар?

Животът на Бьорекчи се е променил много след „Великолепният век“. Да си османски историк напоследък е станало нещо като да си доктор: всеки, когото срещнеш, има някакъв въпрос. Един касапин искал да знае дали султаните са пиели алкохол или са гледали леко на хомосексуалността. Шофьор на такси отбелязал, докато карал Бьорекчи покрай древните стени на Константинопол, „Византийците са били лоши хора, нали?“ Доктор го попитал дали империята би западнала дори и ако Сюлейман не беше убил Мустафа, а след това непрестанно прекъсвал историка, за да му обясни собствената си теория. А тя била, че империята въпреки това би пропаднала.

„Те не търсят историческо познание“, казва Бьорекчи. „Онова, което търсят, е потвърждение на собствените си вярвания“. Касапинът искал да вярва, че османците са били благочестиви мюсюлмани; шофьорът на такси – че византийците са заслужавали да изгубят града си. Докторът пък искал да вярва в историческата необходимост на Турската република. И ако търсели отговори, то това били отговори не за историята, а за това кои са самите те.

Когато запитах братята как е била преподавана османската история когато са били деца, Ягмур отговори, „по шизофреничен начин“. От една страна, те са били обучавани да се гордеят от славната си история. От друга страна, казва той, „[тя е пълна с] бащи, убиващи синовете си и чужди, нетурски жени, управляващи подмолно държавата“. Това напрежение е илюстрирано от особената скованост в живота на Сюлейман. „Сюлейман е олицетворявал справедливостта, той е поставял справедливостта над всичко останало, и управлението му е било османският Златен век“, казва Ягмур. „Но е убил най-добрия си приятел, а също и собствения си син“.

Дебатите около „Великолепният век“ докосват един от ключовите въпроси в турската политика: онзи за национал-

ната идентичност. Кои са били османците – просветени космополити или декадентски социопати? Кой е бил Сюлейман? Кои са турците? В продължение на първите осемдесет години от републиката националната идентичност е била определяна най-вече от фигурата на Кемал Ататюрк, с неговите ушити по поръчка костюми, обвързаността му с научния позитивизъм и официалните балове, предаността му към една осиновена дъщеря, която става първата жена-военен-пилот в Турция, както и страстното му отрицание на всички османски неща. Образът на Ататюрк се вижда върху всяка турска банкнота и виси на стената във всяка обществена сграда. Да се обижда паметта му тук е престъпление.

И все пак **кемализмът**, като всички националистически идеологии, е оставил някои хора извън течението. През първите десетилетия от двадесети век размените на население, насилствените изселвания и кланета довеждат до **драстично намаление на гръцките и арменски населения** в Турция. С турцизирането на Анадола кюрдският и други нетурски езици са премахнати от училищното образование. Кемалистката идея за озападняване е критикувана като елитарна, ориенталистка, дори расистка. А откак дойде на власт през 2002, партията на Ердоган (Партия на справедливостта и развитието или АКР) си спечели широка поддръжка с опита да се върне обратно от кемализма към една османска идентичност, която тя представя като по-всеобхватна.

Османското възраждане има корените си в Студената война, когато основното политическо противопоставяне в Турция е било не ислямисти срещу секуларисти, а прокомунисти срещу антикомунисти. В Турция, член на НАТО и съюзник на САЩ, широко разпространеното вътрешно насилие между леви и десни групи достига върха си във военен преврат през 1980. Новото правителство реагира на заплахата отляво като отваря турския пазар за глобална конкуренция и насърчава исляма като идеологическа алтернатива на комунизма. Един

от резултатите от тези мерки е появата на нова класа от благочестиви мюсюлмански бизнесмени: предприемачи, които описват себе си като „ислямски калвинисти“, характеризират Мохамед като търговец и цитират Корана като авторитет по въпроса за ограничаването на правителствената намеса в икономиката. Докато основата на кемализма е в икономическата изолация и културното озападняване, тези бизнесмени желаят точно обратното: капитализъм в западен стил и турска култура. В лицето на османците те откриват готовата идея за благоденстващ мюсюлмански елит, който търгува на равна нога с Европа, но предпочита халвата пред френските пасти.

Политизацията на османската история продължава и през деветдесетте години. Идеологическият предшественик на АКП, Ислямската партия на благоденствието, започва ежегодни тържества в чест на завладяването на Константинопол – събитие, което тя описва като „началната точка на върховенството на мюсюлманите в Европа“. Кемализмът казва на турците, че те не трябва да се чувстват унижени заради договора от Севр, защото той е бил отговорност на османците; нео-османизмът пък казва на турците, че не трябва да се чувстват унижени заради османците, защото, ако се вгледате достатъчно далеч назад в историята, то османците са били ония, които са налагали унижението. Преди три години Ердоган подари на Никола Саркози, енергичен противник на турската кандидатура за присъединяване към Европейския съюз, ръкопис на писмо от 1526, в което Сюлейман се съгласява да помогне на крал Франсоа I, по онова време хвърлен в затвора от Шарл V, императорът на Свещената римска империя. „Аз съм султан Сюлейман, султан на султаните, управник на управниците, земна сянка на Онзи, който коронова господарите“, започва писмото, „владетел на Средиземно море, Черно море, Румелия, Анадола, Караман, Гърция, Дулкадир, Диарбекир, Кюрдистан, Азербайджан, Дамаск, Алепо, Египет, Мека,

Медина, Ерусалим, всички арабски страни, Йемен и много други земи. Ти си Франсоа, крал на Франция“. „Изглежда че той не го е прочел“, отбеляза по-късно Ердоган за Саркози.

Какво би станало, ако Турция би могла да се окаже не имитатор, а равен на Европа? Какво, ако бихте зачеркнали не шестте столетия на османско управление, а осемдесетте години на турската република? Външният министър на Ердоган характеризира двадесети век като „само скоба“ и призовава турците да възстановят „древните си ценности“, да „свържат отново Сараево с Дамаск, Бенгази с Ерзурум и Батуми“. Критиците могат да възразят, че Сараево едва ли ще бъде очаровано от перспективата за връзка с Дамаск на Асад. А честите споменавания от страна на Ердоган на босненската столица и други места на анти-мюсюлманско насилие изглежда са замислени по-скоро да насърчават чувствата на омраза, отколкото да ги лекуват. Въпреки това нео-османизмът засили поддръжката за Ердоган – не само в Турция, но, за известно време, също и в западната преса, която отдавна беше очаквала появата на някакъв атрактивен модел на „мюсюлманска демокрация“. Ердоган си спечели широко одобрение за участието в срещите на високо ниво на Арабската лига, приноса към съставянето на силите на ООН в Ливан и силите на НАТО в Афганистан, както и за подобряването на турските отношения с иракския Кюрдистан. Търговията с Иран, Сирия и Русия нарасна неимоверно, както и притокът на туристи от страните на Залива.

Когато Ердоган осъди „Великолепният век“, това беше в името на новата му външна политика. Той беше използвал османската история като оправдание за турската замесеност в Газа, Сирия, Ливан, Косово, Ирак, Азербайджан, Мианмар и Сомалия: „Навсякъде, където предшествениците ни са отивали на кон, днес ние отиваме също“. Той описа „Великолепният век“ като погрешна картина на местата, където тези предшественици са прекарвали времето си. „Никога не сме

имали предшественици като тези“, обяви той. „Никога не сме познавали Законодател като този. Той е прекарал тридесет години на седлото“. С други думи, Сюлейман от телевизията не е истинският Сюлейман. Истинският Сюлейман може да се открие зает по-скоро с коня си, а не с харема. Говори се, че по време на среднощната среща покрай протестите в Гези, Ердоган изпитвал актьора, който играе Сюлейман, за значението на определени османски думи. Актьорът, бидейки актьор, а не истински султан, не го знаел. „Играеш Законодателя – как може да не знаеш значението на тези думи?“, укорил го Ердоган.

Понякога братята Тайлан се питат какво ли би си помислил Сюлейман, ако би могъл да види „Великолепният век“. „Знаем, че е отдавал голямо значение на външния вид“, казва Дурул колебливо, „Така че сигурно би харесал отделни аспекти“. Той замълчава, може би в размисъл върху това как Сюлейман би се почувствал при гледането на по-мъчителните моменти от управлението му, разказвани от демоничен, електронно променен глас.

„След като Сюлейман е убил Мустафа, някои от поетите в двора са го критикували“, продължава Ягмур. „Но той не ги е изпратил на заточение. Това са поети, които на практика са го наричали убиец, но им е било позволено да останат в двора, години наред. В определен смисъл той е бил просветен човек“.

Когато избухнаха протестите в Гези, аз приближавах края на тригодишния престой в Турция, където са израснали родителите ми. Преподавах и пишех, и живеех в Джиангир, обновен квартал в близост до площад Таксим, наречен на името на нещастния гърбав син на Рокселана. Апартаментът ми, на седмия етаж, беше редовно пълен със съзлив газ, както и с приятели и колеги, които бяха дошли за протестите и бяха заседнали при мен когато полицията барикадира улиците. Една нощ, на покрива на моята сграда, военен кореспондент от Ирак, който използваше Истанбул като база за изпраща-

не на репортажите си от Сирия, ми каза, че никога не е виждал по-решителни „бунтовници“ от турците. „Вашите хора са луди“, каза той. Почувствах се мъничко горда. Един приятел от България беше пристигнал с автобус от София и си устрои лагер в свободната ми стая, като всяка сутрин в седем изпращаше по телефона шумни репортажи за Българското национално радио. Почти всеки ден единият или другият от родителите ми се обаждаше от САЩ, уговаряйки ме да се прибирам вкъщи по-рано: да не би да са си дали целия този труд да напуснат родната страна и да отгледат американска дъщеря, само за да я нацели някой в главата с контейнер от сълзотворен газ?

Но аз не исках да си тръгвам. Протестите ми изглеждаха като кулминация на всичко, което бях видяла през предишните три години. Членовете на една левичарска футболна агитка, за която бях писала по-рано, бяха арестувани след като бяха подкарали булдозер в близост до офиса на премиер-министъра. Един защитник на околната среда, когото бях придружавала близо до арменската граница, ми се обади от подземния паркинг на луксозен хотел, където беше се скрил след полицейска акция, малко след официална вечеря с Ал Гор. На барикада недалеч от Таксим се срещнах с ляво настроения майстор-готвач, за когото също бях писала. Всичко беше като края на роман. Когато опаковах нещата си в апартамента, в края на лятото, открих пет каски, три чифта защитни очила и две противогазови маски.

Сред протестантите се намираха почти всички групи, противопоставящи се на Ердоган: кемалисти, хора от профсъюзите, марксисти, феминисти, L.G.B.T.-активисти, защитници на околната среда, анти-капиталистически настроени мюсюлмани. Дори една от партиите, борещи се за права на кюрдите, имаше своя палатка в Гези парк, който за известно време беше се превърнал в утопия, с безплатни ястия, безплатни цигари, безплатна медицинска помощ, библиотека,

концерти и пърформанс-артисти, играещи дервишки танци с газови маски на лицата. Нощните полицейски атаки само усилиха още повече празничното настроение.

Отговорът на Ердоган срещу протестите беше подобен на отговора му срещу Сюлейман от „Великолепният век“. Хората, които протестирали, каза той, не били реалния турски народ, а само „маргинални групи“ и чужди саботьори, чието влияние било преувеличено от западната преса. По време на митинг на 16 юни миналата година, пред стотици хиляди негови поддръжници, Ердоган обвини BBC, CNN и Reuters, че прикривали истината за Турция. „Този народ не е народът, който вие показахте на света“, обяви той. „Турция не се състои само от площад Таксим“.

Една вечер българският ми приятел спомена манията по „Великолепният век“, която е обхванала София, където тя размишлявала вкоренената омраза срещу османците. Наскоро една националистка помолила майка му да подпише петиция за забраняване на новините на турски език по българската телевизия. Майката на приятеля ми се пошегувала, че ще подпише, но само ако бъде забранен и „Великолепният век“. „Но това е напълно различно!“, възкликнала националистката. Тя била всеотдайна почитателка на сериала.

Струва ми се важно това, че една българска националистка може да гледа „Великолепният век“ без да чувства националните си чувства застрашени, докато Ердоган не може. „Великолепният век“ е поставен в свят, в който национализмът все още не е спечелил. Той функционира в директна опозиция срещу нео-османистката програма на АКП. В никакъв разбираем смисъл Ибрахим от Парга не е действително от Парга. Навлизайки в домакинството на Сюлейман, той напуска областта на националното, в полза на онази на чисто човешкото – един свят, в който семейната драма се разраства и запълва цялото пространство на политическото.

На път обратно за САЩ в края на лятото се отбих за кратко в малко копие на Големия истанбулски пазар, на летището, и попитах продавача на щанда за бижута дали имат пръстена на Хюрем.

„Разбира се“, каза той, отключи едно чекмедже и извади няколко образци.

„Майка ми и аз сме големи почитателки на „Великолепният век“, казах аз, докато пробвах единия.

„Ние всички сме големи почитатели. Макар че, да ви кажа честно, удоволствието вече не е същото сега, когато Рокселана си замина“. Мислите върху отпътуването на младата Рокселана изглежда го изпълваха с гняв. „Каква глупава жена“, каза той след кратък размисъл. „Коя е тя в Германия? Кой ще я оцени там? Дойде в Турция и стана звезда. А след това, вместо да си купи къща, се върна в Германия, за да живее в малко апартаментче“. Разбира се, той говореше за актрисата, а не за истинската Рокселана. Но между двете има реални прилики. Коя е била Рокселана, там в родната ѝ Рутения? Кой я е оценявал там? Започнах да се питам дали, ако би имала такава възможност, тя също би напуснала двореца и всичко, което той е означавал, за да живее в малка къщичка в мястото, от което е дошла. Дали би се върнала обратно, ако би могла? И купих два еднакви пръстена: един за майка ми и един, който носех по време на полета за вкъщи.

Елиф Батюман (р. 1977 г.) е американска писателка, преподавателка и журналистка от турски произход. Родена е в Ню Йорк, израснала е в Ню Джърси, в момента живее в Сан Франсиско. Завършва Harvard College, а след това защитава докторат по сравнителна литература към Stanford University. Най-известната ѝ книга, „Изстъпления. Приключения с руските книги и хората, които ги четат“, е преведена на български език (изд. „Сиела“, 2013).

Да събднеш нереалното или едно пътешествие из Анадола Автор(и): Евдокия Борисова

Отлитаме към Анкара по Еразъм. Еразъм плюс, тийчинг. С други думи ще обучаваме. Ще четем лекции в рамките на една седмица в Анкарския държавен университет пред студенти по Българска филология. Приключението е пределно интересно и си струва, дори... човек да се поизложи. Защото да говориш за българска литература пред чуждестранни студенти, при това на родния си език, е изпитание със съмнителен успех. Почти като да обясниш на чужденец „как живеете днес вие, в България, ама по-друго си е, все пак Европейски съюз...“. Хм. Избираме да говорим за исторически романи и постмодерна поезия, пък каквото ще да става. Ще събдваме невъзможното. Точно както звучи посмъртното откровение на Ата-тюрк: Превърнах Анкара в столица, защото исках да покажа турската воля пред света, да превърна в реалност нереалното. Малкото, кално, забравено в пустошта на Азия, градче Ангора става бляскавата азиатска столица на новата европейска държава. Възкръсналата Атлантида, както я нарича една голяма почитателка на Ата-тюрк, която разбира от хубави мъже и бляскави столици. Нашата Багряна.

И така: багажите са стегнати – книги, армагани, карти, билети, валута... Любимият ме поглежда луциферски: „На

времето хората на заточение са отивали по тези места, вие днес – по Еразъм... Както искате.“ Е, заточенията са малко по-южна дестинация – Диарбекир; ние отиваме в древната Анатолия, като предварително сме начертали маршрута в свободните дни: Юргюп и Гьореме, в сърцето на древна Кападокия. Това се предвижда да стане точно за именния ден на Свети Георги Кападокийски. Възнамеряваме да му отидем на гости за празника. Живот и здраве, Инш Аллах, както се казва.

Литваме. Варна ни изпраща сантиментално, със сълзи. Завалява, има и облаци, и турбуленция за десерт, но тревогите ни разсейва широко усмихната русолява стюардеса с лош английски, но очевидно добро сърце. Поемаме дъх и докато литваме... кацаме. След четирийсет минути попадаме на едно от най-големите летища „Ататюрк“. Истанбул ни посреща с променливо настроение, слънце, облаци и мъгла. С Орхан Памуковски хюзюн, вметва моята спътничка. Но е твърде топло, в сравнение с нашите намръщени географски ширини. Летище „Ататюрк“ е вълнуващо място, на което си струва да попаднеш: свят широк, многоброен и пъстър, и добре че е многолюдната тълпа която буквално те повлича към мястото, за което си тръгнал, но не знаеш кое е. Азиатци, англичани..., нищо повече от англичани, тръгнали като че ли отново да превземат света на Изтока, но вече в почтената беловласа възраст, с карти, фотоапарати, раници, джинси и джипиеси. Застарява белият свят. Застарява. Не знам защо под белия задължително разбираме западния? Тръгнали сме обаче към Турция, една земя, на ръба на Изтока и Запада (по думите на Орхан Памук), и вече знам, че ни предстои да се нагледаме и наслаждаваме на много млади хора. Изтокът е млад.

Вървим в бързо, задъхано темпо, вече почти час, за да открием нашия терминал на Вътрешни линии и попадаме в група стюарди, стюардеси и летци, тръгнали на работа. Красавци и красавици: Нефертити-та и Клеопатри, Марк Антониевци, Сюлеймановци и Александровци (и Сципион е тук)

достоплепно крачат в униформи, влачейки кюфари на колелца. Няма време – като че ни казва Изтокът – няма време и тук, на югоизточния бряг, където Европа свършва, и отатък прелестния проток, където започва Азия.

Бързат летците и стюардесите, бързаме, почти бягаме и ние. Към Югоизтока. Сякаш ни гонят стършели. Възпроизвеждаме едно от бягствата на митичната Йо от похотливите попълзновения на Зевс Гръмовержеца. Всъщност Йо е моята спътничка, тя е специалист по ориенталската култура и словесност, учен, преводач, изследовател. Ще я наричам така, защото вярвам, че античният псевдоним, който я обвързва с нейната очарователна митична посестрима, не ѝ е съвсем чужд. Репресираната от похотливия Зевс, прекрасна Йо, жертва на своята нравственост. Моята Йо е в чудната Мопасанова възраст някъде между трийсетте и смъртта, авантюристка, преводачка и поетеса (в свободното си от чужди книги време), емоционална, умна, много знае за Турция и за света, със съвършен турски език. Това последното ме държи в кондиция и запазвам спокойствие пред неизвестното, което предстои. И тъй, двете с нея, жаби-пътешественички, крачим в стюардската компания и си мислим, колко е за завиждане тази професия, която не те заковава пред компютъра или учебната банка. А ти позволява да управляваш времето и превземаш глобуса буквално в рамките на денонощие и съвсем по Аристотеловски да разполагаш със слънцестоенето. Да режисираш драматургичното действие на собствения си живот. Днес си тук, утре там – на сцената на целия свят. Нарездаме се (думата е потъваме) в брауновото движение на пасс-контрола, в безкрайната оградена серпентина от многолюдно гъмжило туристи, студенти, алпинисти, кучета, бебета, колички, раници, късопанталонести девойчета и жени с бурки. Бели, тюркоазени, черни – тепърва ще се дивя от фешън-въображението в модния жанр бурки и чадори. Всички бързат да влязат официално в Града на световите. Любими

Истанбул, този път съм за кратко, само до летището. Другият път ще те видя специално и отново. За шести път. Обещавам, още през лятото.

Пием тръпчив съживителен чай преди полета в едно съвсем по френски стъкмено стилно кафене с изглед към пистата. И вече сме пред нашия гейт. Или капъ на турски. Нашата Анкарска капия си има Пазителка, главата ѝ е обвита с черен тюрбан (сигурно така трябва), а гласът ѝ пронизително, с рязка циркумфлексна интонация, обявява отворения пропуск за самолета. Влизаме в търбуха на нашата бяла метална птица, която е с най-широките и изящни криле, които досега съм виждала. Винаги мястото ми е до крилото. Посреща ни Смуглата лейди от Шекспировите сонети и мога да се закълна, че стюардесите в турските авиолинии са прецизно избирани в конкурс по красота, при това концептуална красота с органична съзнателно търсена етновизия. Етно е и медитативната тиха музика, която звучи в пътническия салон. Закъсняваме с трийсет минути, чакаме ред за излитане. По-късно ще разбера, че закъснението е естественият почерк на турските авиолинии – ами за къде ли пък толкова сме се разбързали. Като че целият свят вкупом е тръгнал за някъде и излита именно от тук.

Най-сетне и нашата птица се откъсва от ятото и отлепяме от пистата. Протягам врат и наблюдавам през илюминатора сумрачния Истанбул, наметнат с воал от сивкав шифон през който вече проблясват пайетите на вечерния трафик. Там, долу той е чудовищен, тук – дискретно загатнат. Мисля, че зърнах гръбнака на Моста Галата. Мръква и пред нас се издига дискът на огромната кръгла луна, все пак сме в свят, който безкрайно я тачи и издига в култ. Издига ли казах? Не, точно обратното, в момента е в краката ни, после слиза още по-надолу, а нашето най-дълго крило на света нежно ѝ появява. Къде изчезна луната? Как ли изглежда Анкара осветена отгоре? Нощният Лондон напомняше на златен скорпион, Лион

бе безкрайно поле, осеяно с разноцветни свещи, като нощно градинско увеселение. Анкара ми прилича на съзвездието Голямата мечка. Кацаме в турската столица след петдесет минути полет. Четирийсет плюс петдесет, спестили сме повече от тридесет и четири часа път на колела. Никои не ръкопляска на пилота, в Европа сме свикнали другояче, но тук явно така е прието. Сещам се за думите на Вера Мутафчиева: източният човек не се бои от смъртта, защото няма какво да губи, всичко, което той притежава на този свят, носи в ума и сърцето си. Ако и да е богобоязлив. А ние сме си просто боязливи. Ами как иначе, като напоследък планетите са се наредили така, че самолетите падат като зрели круши. Е, нас грижливо ни откъснаха и поставиха в кошницата. Хош гелдинис! Есенбоа Хавалиманъ. Въздушното пристанище на турската столица ви приветства.

Анкара, ден/нощ първа. Посреща ни Хюс, приятел и колега от университета-домакин. Той е учен, преподавател и поет, пише книги и е влюбен в българската литература. Странно ми е някой в днешно време да е чак толкова влюбен и отдаден на нашата литература. Познаваме се от нета, ще се разпознаем по снимки, но Йо го е виждала и на живо. Пред мен се изправя високо усмихнато момче с буйна коса, което много ми прилича на някого. На моя скъп приятел от детството Дидо, който е диригент и живее от много години във Филадельфия. Ето ти и двойник на Дидо на другия край на света. Ето ти го мотивът за двойничеството. Тя и лекцията ми върху Вера Мутафчиева ще тълкува темата за двойничеството и припознаванията в културите на Изтока и Запада. Оставам с усещането, че съм дошла на гости на много стар приятел, а само след няколко дена Хюс вече ще е точно такъв и с непоколебимата мъдрост на източния (макар и роден балкански) човек ще твърди, че няма случайни неща.

Пътуваме от летището към хотела повече от час, в един от специалните общински автобуси, а край нас прелитат лъс-

кави квартали, обляни в червена-зелена-синя-жълта-бяла светлина. Панорамният път към града (летището Есенбоа е на трийсетина километра от центъра) показва нощния лик на една много модерна и лъскава, едновременно стилна и по източному неповторима Анкара. Която Йо не може изобщо да разпознае, а е живяла някога тук. Градът се е променил, тепърва ще се уверява в това. Мяркат се грациозни арки в стил а ла турка и арабски, високи осветени колони, стройни многоетажни здания, градини и... светлина, светлина. Разказват, че някога тук, от двете страни на пътя, са били бедняшките квартали и дивната мизерия, състояща се от купчини незаконни постройки от кирпич и ламарина. Не било за вярване, че тук живеят хора. Веднъж Кенан Еврен минал оттук с чуждестранна делегация и бил запитан какви са тези странни постройки. „Къщи за пчели, кошери са това“ – отговорил светкавично той. Брей, че гигантски пчели жужат из Азия! След което наредил да бъдат поголовно съборени. Същите „кошери“ си имат и друго име – гедже конду. Прозвище, което буквално означава израснали за една нощ. И кондисали някъде. Знаем тази дума от баба ми, която презрително наричаше кондисване стоенето без работа на непривично място или присъствие на неканен натрапник. Кондисвам се на гости, стоя с часове и кръстя ръце, т.е. не работя, не се занимавам с нищо, нямам дори ръкоделие – та това е непростимо мързелуване и губивреме. Грехота е. Настаняваме се в хотела, перпендикулярно поставен на метри от големия Анкарски булевард „Гази“, който обаче е по-малкият от своя съименник – гигантския булевард „Мустафа Кемал Ататюрк“. Тук, в града на Ататюрк, заспиваме с протяжно извисения за вечерна молитва едногласен вокал на мюезина от джамията. Твърде различно е от тържествената молитвена нощна полифония на Истанбул. Унасящо и странно е.

Анкара, ден втори. На следващата сутрин ги видяхме въпросните гедже конду, накацали по склоновете на градските

възвишения, които – разказва Хюс – Багряна при едно от пътуванията си някога оприличила на гърбици на гигантска камила, легнала в пустинята на Анадолската равнина. Да, равна и безкрайна шир е Анатолия, но специално Анкара е една от най-високо поставените над морското равнище столици (над осемстотин метра надморска височина). Стройна красавица с множество, оказа се, лица. В гедже конду кипи истинският живот на хората: там съхнат на припек килими и юргани, хлапета люпят семки, дядовци пият чай и тютюн, деца цвърчат като врабци и играят отдавна забравени от модерния свят игри. Олющени кирпичени къщи, боядисвани (някога) в бяло, синьо, лилаво и розово-червено; криви и тесни непавираны улички, дървени врати със старинни обкови, тъмни коридори към вътрешността на къщите, които излизат съвсем на улицата, миризма на пушек и... детството ми. Тук срещам и средновековието, но и собственото си минало. Старина и мизерия, които всъщност са... очарователни. Много по-очарователни, отколкото реставрираните за показ музейни експонати, каквито са къщите в османски, а всъщност в балканско-средиземноморски стил. Същите, каквито са и в Копривщица, и в Одрин, и на Тасос, и на Корфу, и в Чешме... В бедняшкото картие на Улус и в Крепостта виждаме и хлапета със смартфон, и такива, които просто се припичат на слънце и позират за снимка. Деца с топки и с тарамбуки и младежи, застинали в молитвена поза. Анцузи, дънки и шалвари. Застига ни дъжд и се скриваме на сушина под стряхата на Джамията на Алядин. Оглеждам се за вълшебната лампа, ужасно гладни сме, де да можехме (кешке... както казват турците) да си поръчаме вълшебна трапеза! Да, знам, че този Алядин не е нашият, но ми се иска... Вместо това, Йо изважда от чантата си (от бялата си чанта!) купичка гигантски мастилени черници, купени набързо от улична сергия, и неразумно посягаме към тях. Следите остават. На следващия ден на лекциите в

университета съм с безупречен маникюр и пръсти като след ритуала къна геджеси.

Минаваме през пазарите на Улус. Тук животът кипи с цялата му шарена прелест: килимчета и дрехи, рокли в неоосмански стил, сред които май разпознавам тоалетите на Хюррем Султан от „Великолепният век“. Меко казано е странно къде и по какъв повод човек би се облякъл в този реквизит на костюмна телевизионна драма? И още артикули – ядки, подправки, сирене, маслини, риба, лозови листа, пиявици. За всяка болка билка. Или животинка. Цените тук са по-ниски от българските, а всичко е прясно и истинско. Заставаме пред щанд на открито. Продават сирене на преференциални цени. „Снимай ме, абла“ (како) – усмихва се подканящо мургав хубавец и с готовност се нарежда до Йо. Тя го заговаря, той се разтапя от възторг и нежност. Оттук нататък тази картина ще се повтаря цели девет дена до безкрай: „Откъде знаеш така хубаво тюркче, ханъм?“, „Тюрколожка съм, с литература се занимавам, едебийат“..., „Вярно? Ама от Булгаристан ли си?“, „Евет“, „Чок гюзель, чок гюзель!!“, „Комшууу, чок севийорум!“. Обичат ни. Комшу и ходжам са двете вълшебни думички, те са нашите „Сезам, отвори се!“ пред турските сърца. Съседи сме, родни сме им. На това отгоре и учители, преподаваме. Ходжи сме – това в турските очи е голяма работа. Смеем се скептично, съвсем по български, но ни става и тъжно. За нас си. Въпрос на ценности. Снимаме се с младия сиренар, който гордо позира пред подредените калъпи стока. В съседство старец гордо ни вдига наздравица с филджан черен чай и броеница в ръка. „Какви сте, джанъм?“ „Ябанджъ“ (чужденки). Махва с ръка усмихнат, това обяснява всичко. И лекомислено пъстрите ни червени якета и коралови пуловери, и откритите ни из под джинсовите поли крака, и непокритите ни глави. „Снимай и него“ – примолва ми се старецът и сочи с очи срамежливо светлокосо-синеоко слабичко момче, което уплашено ме гледа през стъклената врата на магазина. Я,

сиренарите били двама! „Давай“ – махвам с ръка и насочвам фотоапарата, той с готовност застава до сиренето и като подаден знак показва два реда редки криви зъби в безотговорно-нефотогенична, но прелестна усмивка. Смятай, че вече си във Фейсбук, младежо, и всички моми са твои. Разделяме се със салтанати на благодарност и симпатия.

Вече се катерим към възвишенията, където е култовата за анкарци древна петвековна джамия „Хаджъ Вели Джамии“. И да искаме да влезем – няма как да стане. Опашката в ранния следобед е огромна, започват да се молят още на площада отвън. Ниската продълговата с червени зидове сграда на джамията е буквално залепена под остър ъгъл за римския храм от времето на император Август. Родил се е странен ансамбъл: храм до храм, почти прегърнати в триъгълник, се разхлаждат от водоскоци по протежение на цялата дължина на римските разкопки. Наоколо се намира импровизирана градинка с пейки, по които са насядали за одих двойки и семейства, някои хапват, други си приказват или просто съзерцават водата, а възрастни мъже отмерват времето с броеници. Отнякъде звучи съвсем дискретно суфистка музика. Музикални фонтани. Встрани, отникъде, изпод земята изниква зеленият гръб на ескалатор, който постоянно изстрелва към площада на джамията хора, а други потъват също като Алиса, тутакси в земята. Така изчезва пред очите ми огромна група ученички или колежанки с „униформи“: черна роба и яркозелена забрадка. Наоколо всичко е в сиво-черно-кафяви тонове, добре че са цветните забрадки и нашите яркочервено-коралови дрешки. Прекалено много текстил има навсякъде около нас. Ние пък сме ябанджии.

Оглеждаме се на площада – просторно е, но има странни творения на съвременния архитектурен вкус. Почеркът на екстериора принадлежи на, както го наричат, Лудия Мелих – вече четвъртвековният кмет на Анкара. Това, което вижда смаяният ни поглед е мимбер (амвон със стълби) и михраб

(олтар), направени от мрамор, които вишат ръст, почти колкото самата джамия, но стърчат на няколко метра разстояние от самата нея съвсем самостоятелно. Кому е нужно, питаме? На вярващите, отговаря Хюс, по празници тук се струпват толкова хора, че молитвата се провежда и вътре, и навън, под звездите. Малко кичозно, но иначе практично, съвсем в турски дух е помислено за хората. Да, тук в азиатските ширини човекът се оказва ценност – смея да твърдя по-значима, отколкото на Балканите. Поне на тия Балкани, от които идвам. Тук има една поговорка: Джаами гитмиш, ама михраб йеринде. Джамията си отива (може и да рухне), но михрабът остава. Това се отнася и за жените – дяволито се подсмивва Хюс. Я, интересно, това звучи дори еротично-провокативно, смеем се, явно максимата, че меракът умира последен е жива и безсмъртна. Въпреки модата на бурките.

До мраморния михраб гордо се извисява часовник. С Лудия Мелих си приличаме по страстта към часовниците. Аз обичам да ги съзерцавам в несвяст и да ги снимам – пусни ме в магазин или музей на часовници и не ме търси, почти магично ми въздейства тази вещ. Мелих пък ги е наслагал навсякъде из града – по кули, стълбове, стени, настърчали са на всяка крачка. Мemento мори, времето лети (имаше такъв турски сериал), животът е кратък и... цъка. Помнете, скъпи съграждани, че сте смъртни, затова побързайте да живеете. Разхождайте се, пазарувайте, почивайте, консумирайте – в молове, ресторанти, градини и пейки, по кафенета-сладкарници. И се молете, молете се, защото времето лети. Гледах реклама по една от турските телевизии, която ме удиви: телешоп продава странен уред, нещо като уоки-токи, което рецитира молитви на арабски. (Толкова се бориха за турския говорим език в богослужението – отбелязва ядосано Йо, а сега неосманистите като са рекли арабски, та арабски, дето никой не го разбира, ама, видите ли, бил свещеният език на Пророка.) Та, ако закупите въпросното уоки-токи срещу скром-

ната сума от 76 лири, към него получавате поне пет бонуса: слушалки, молитвено килимче, лента за коса под забрадката (за жените), молитвена шапка (за мъжете), броеница, молив за очи (все пак те се виждат, трябва да са изразителни) и... електронен часовник с аларма, която известява, че приближава часът за молитва. Часовниците... За тяхното магическо въздействие върху съзнанието на турчина разсъждава техният голям писател и поет Ахмед Хамди Танпънар. Четох неговия роман „Покой“ и страшно ме впечатли, „Институт за точно време“ обаче, признавам си, не го разбрах съвсем.

Изминаваме огромни разстояния, за да стигнем до следващия хълм, където се издигат две сгради почти близнаци: Художествената галерия и Етнографският музей. Тук, в мраморното фоайе е стоял саркофагът на Ататюрк до построяването на Анъткабир. Мавзолеят-монумент, който предстои да видим утре, се казва така. Ататюрк е погребан в земята, там е само символичният му саркофаг. И той, подобно на моя и Вера-Мутафчиевия Джем Султан, е странствал между света на живите и мъртвите, преследван от земната суета, независимо дали името ѝ е любов или омраза, докато намери покой в земята. На мястото тук, във фоайето на музея има бронзов барелеф и паметна плоча. Ататюрк продължава да бъде светиня, светска и обожествена икона. Много са музейните места в негова чест в Анкара – в стария и новия Меджлис, в Мавзолея, къде ли не. Шапките на Ататюрк, костюмите на Ататюрк, писалките, колите, книгите, заветите, колекция от писмата на децата до Ататюрк. Култът си е култ, независимо дали е светски или религиозен. Вдясно от някогашното вечно жилище на Бащата обаче извисява ръст поредната джамия. В Анкара джамиите не са много, затова всяка нова прави такова силно впечатление. Хюс разказва, че този строеж е скандален, защото никой не е бил предварително уведомен за това. Медииите реагирали много остро в началото на строежа, обществеността също. Медииите тук са много люти, всъщност точно както

трябва да се държат едни медии, но какво от това? Та и тази гигантска постройка във византийски (разбирай истанбулски) стил се извисява непосредствено до Турското огнище. Като че нарочно, за да смуцава покоя на Бащата на нацията.

От възвишението на Калéто Анкара се вижда като на длан. Твърде неравна, неспокойна длан и като архитектурна концепция, и като релеф. Мощни небостъргачи в далечината мерят ръст и преборват Анъткабир-а. Някога е имало закон, че не може да се вдига по-висока сграда от него. Днес, за да бъде забелязан отдалеч, трябва да се ориентираш по телевизионната кула или гигантския кран, който строи поредния мастодонт, точно над главата му. Типичната степно-анадолска архитектура, която разчита на червеникавите каменни блокове и плочи, островърхи капии със сводове, изрисувани с арабески, странно се композира върху стоманата, стъклото и бетона на модерните здания. Двугърбата камила сънно се протяга пред очите ни. А в далечината проблясва с отчаяна упоритост майското азиатско слънце – то иска да прогони тъмносивите оловни облаци от небето. След малко ще рукне проливен, но краткотраен дъжд, после ще ни изсуши, а слънцето отново ще ни съблече по къси ръкави. После температурите ще паднат под 15 градуса. И пак обратно нагоре. Преди седмица моя приятелка качи снимка във Фейсбук – в един от крайните квартали на Анкара е ваял сняг. Какво да се прави, Ангорски капризи. Също като нрава на едноименната тукашна маркова котка. От която засега няма и следа. Но приключението ни е едва започнало.

Анкара, ден трети. Усмивва ни се утринта на новата седмица, слънчева, днес няма да вали. Тук е пролет, даже ранно лято, за което в момента в България можем само да мечтаем. Температурите са над двайсет градуса, цъфтят само много късните лалета, а също и трендафили, акации и люляци. По улиците ухае на люляк и отдавна забравен аромат на ягоди. Заричаме се да си купим и поемаме пеш към Мемориала на

Ататюрк. Виждала съм го на снимка и в телевизионни кадри и винаги съм си представяла решение в стил Мавзолея в София – в центъра на града, като натрапена част от всекидневието, с която щещ не щещ трябва да се съобразяваш. Напористо втрещен в бита ни, безцеремонно загърбил Народния театър, но иначе с лице към бившия Дворец, той симптоматично напомняше кой е и какъв паметник е, на кръстопътя на историята, така да се каже. Простете за шаблона. Но за Анъткабир не може да се измисли шаблон. Разбира се, разколебават ни смесени чувства, дори при самата мисъл къде отиваме, (Йо – може би за петнайсети път, аз обаче за пръв). Но самият път до там е дълъг и имаме време да премислим и преживеем и тръпките вълнение, подобни на лек електрически удар, и усещането в стил дежа вю, и прокрадващата се съвсем лека досада. Стига вече паметници и мавзолеи. Минаваме рентгенов контрол в началото на дългата алея на специално построения за целта парк, влизаме в малка горичка и вървим, вървим около час нагоре към паметника. Всъщност Анъткабир означава мемориал, не мавзолей – това не е пирамида и няма никакви мумии тук. Успокоително е. Спомням си, че едно от най-зловещите преживявания в детството ми е посещението в мавзолея и мумията на Вожда и учителя. С какъв ум майка ми ме е вкарала вътре, била съм в пети клас. Ужасът, мракът, зауспокойната музика, гвардейците, лепкавата миризма на балсаматори, смърт и цветя, луминесцентната светлина, възсърнатата кожа на мъртвеца-кукла не мога да изтрия от паметта си. Истински хорър. Излязох разтреперана и разплакана, майка ми се разстрои, че ми е станало лошо. После през годините ми се наложи да свикна със смъртта. Тази бутафория на безсмъртието обаче ми идва винаги в повече и не мога да приема кокошите жалби по срутената българска пирамида. Е, днес на това място, заредено с толкова дяволска енергия има градинка – какво лошо?

Анъткабир обаче си е монумент – огромно, несравнимо с нищо друго от богатия ми вече опит гигантско тържествено пространство. Напомня на античен театър и хеликоптерна площадка, така си представям и в такъв цвят египетските пирамиди и древни храмове. Подобно вълнение ми е носил единствено видът на мемориала на принц Албърт, величествено обърнат към венеца на меценатското му вдъхновение Роял Албърт Хол в Лондон. Това, твърдя със сигурност, е най-красивата сграда на света. Е, да, но тук. Изобщо не отива на моето поколение да се прехласва по мемориали. Но вече твърдя, че само видът на Хеопсовата пирамида би ме поразил толкова. Не съм сигурна дали повече. Пространството на монумента има просторна алея (в началото ѝ е вторият въоръжен пост), по протежението на която пазят каменни хетски лъвове. Има и цветя, много цветя. Вървим по тъмножълт камък, в далечината се издигат колоните на третото този път вече наистина гигантско пространство на вътрешния двор към монумента. По алеята се снимаме с лъвовете и три девойчета на по дванайсет-тринайсет години, които развяват турското знаме. Тръгнаха са самички на разходка, усмихнати, приказливи, щастливи. Правя им портрети – с червеното турско знаме всички снимки стават ярки и красиви, момичетата са с прелестни тъмни очи и къдрави коси. Разменяме позиции, ние грабваме байрака, момичетата ни снимат, приседнали в лапите на хетските аслани. Влизаме в двора на мемориала – тук се изгубваш. Следя непрестанно с очи Йо, която е не по-малко смаяна от мен (а идва тук за пореден път). Не, нищо не се е променило, как може, но всеки път, оказва се, е впечатляващо усещането, че си на такова място доброволно, и освен теб има множества. Японски туристи щракат с фотоапарати, официална делегация се появява отнякъде и носи традиционен венец във форма на тепсия, изплетен от бели и червени карамфили. Булка и младоженец са дошли за фотосесия и поклон в най-светлия ден в живота си. Ято дечица от

забавачницата, направо с чантите на гръб от училище, атакуват стълбите към входа с пронизителни викове „А-та-тюрк! А-та-тюрк!!!“. Това е искрен възторг – явно добре се работи тук по патриотичното възпитание. Групи от детски градини, предвождани от учителки с тюрбани и наметала също се готвят за снимка. Тук виждам доста забрадени жени. Това е много странно, защото е в разрез със заветите на Ататюрк. Но явно е искрена почитта, защото се вижда, че тези хора не идват тук под принуда и под строй. Просто рутинна семейна разходка в слънчев пролетен ден. Анъткабир се намира на възвишение, от което се вижда Анкара, самият той е изпълнен в неокласицистичен стил, с високи колони, сводове, изрисувани със стилизирани форми, които напомнят доста противоречиво едновременно и за един от седемте шрифта на арабицата, и за традиционна анадолска шевица, и за хетското писмо. Красиво е, направено е с вкус. Величествени блестящи традиционни мозайки обточват сводовете на входа и залата, където горят вечни жертвеници, едновременно е и тъмно, но и светло, тъй като пространствените обеми са огромни, а в източната част е разположен символичен гигантски каменен саркофаг, под който, в земята, е погребано тялото на Бащата на турците.

Вече сме разгледали музейната експозиция с портретите и осъществените фигури на Мустафа Кемал, с препарирания му лабрадор, с възстановките на битките при Галиполи и Сакария, маслените батални платна и портретите, фотосите, вещите – отново златни писалки и игли за вратовръзки, цигарета и пепелници, сервизи (Гази е бил страстен пушач и почитател на кафето), дрехи, макети на кораби, автомобил и мини-яхта дори, бюра, документи, библиотека и... часовници. Отново часовници. Всичко това е принадлежало на Ататюрк и приближените му, но и опонентите му. Гази е обичал лукса. Бил е висок и елегантен мъж. Светлокос, синеок красавец. Заковавам очи в портрета му – оттам ме гледат очите на родния ми дядо Радослав. В кататоничен унес повтарям

мотива за двойничеството. Фамилията на дядо ми беше Арменчев. Усмиввам се – за Ататюрк и арменците заедно тук не се говори. Обличал се е по английска мода, изискано и с вкус. Някои от дрехите му: калпак от каракул, бомбета и спортни каскети, костюми от туид, бридж за езда или голф, пижама от папийон, ризи от лен, шевиотени костюми – впрочем биха били актуални дори днес. Например моделът на неговия английски пуловер – в музея можеш да си закупиш същия. И имитации на неговите химикалки, пепелници, часовници. Турците обичат имитациите – това съм го чела в романите на Памук, но тук се уверявам с очите си – явно това е и комплекс, но и еманципаторски жест на споделената културна принадлежност. В срещуположния край на двора, на запад, е погребан Исмет Иньоню. В музея виждаме портрет на неговата сподвижничка, впоследствие яростна опонентка – писателката Халиде Едип Адъвар. Звучат записи с речите на Ататюрк – висок, изнесен, малко дрезгав и нервен тенор проповядва идеите си за бъдещето на възродена Турция. Точно в дванайсет е смяната на караула – захласнато снимам и не поглеждам часовника, но изведнъж гръмва тържествена музика и всички застиват прави и неподвижни. „Какво става, Йо“ – питам я и точно в този миг съм в гръб към Мемориала. „Тихо, химнът, остани на място, обърни се с лице и кротувай“ – ми шътка тя. Заставам мирно. Отдавна забравени привички – но ме удивява реакцията на хората. Връщаме се по същия път. Шосето пресича колона войници – това е следобедният караул. Доста са, млади, хубави, високи момчета маршируват като един и набиват крак на три. Тропотът се чува като единичен звук. Това, което се случва, очевидно е най-естественото нещо на този свят.

Следобед имаме среща с Хюс, който е приключил с лекциите и ни повежда към второто емблематично място на столицата – Коджатепе Джамии. От поне десетина години тя е новата емблема на града, заменила прословутото хетско

слънце, понесено на рогата на елен. Паметникът на елена е един от най-красивите, които въобще съм виждала. Но изборът на джамията е повече от тенденциозен. Сама по себе си тя е много величествен и красив храм, с чудно хубав кристален полилей и стенни рисунки. Наистина е прелестна, съчетава духа на Султан Ахмедовата джамия в Истанбул и на Сюлеймание-то в Одрин. Но има свой изглед, своя „марка“, свой облик. Слизаме отново към булевардите на града, пътят се отбиваме в няколко от големите книжарници и библиотеки, говорим си за литература, за преводи, за книги, за бъдещи проекти. Сядаме да отпочинем на чаша турско кафе, гарнирано със задължителния сладкиш. В страната на сладкарниците и сладките фантазии сме, но винаги избираме традиционен османски специалитет. Опитваме казан диби (буквално „дъното на казана“, леко карамелизиран и запечен млечно-яйчен крем, сервиран с топка сладолед) и тавук гююсу (буквално „пилешки гърди“) – екстравагантен сладкиш, крем на млечна основа, чиято специална съставка е сварено и ситно смляно бяло пилешко месо, придружено също от топка сладолед. Хм, вкусът е доста странен гребвам, но не бих повторила. Имам предразсъдъци явно към смесването на белтъчините (какво ли правят тук диетолозите и адептите на разделното хранене?). В романа „Музей на невинността“ на Памук влюбените далечни братовчеди Фюсюн и Кемал дълго се ухажват по сладкарниците на Нишанташъ и Бейоглу и ядат това нещо. Сигурно е своеобразен афродизиак, знам ли? Ядат и профитерол (кръгли еклери с истински млечен крем обилно поляти с разтопен шоколад), но него вече съм го опитвала. Литературният ми интерес ме провокира да бъда смела – но не за дълго. Аз си поръчвам друго – екмек кадаиф (нещо като реване, богато сиропирано, с каймачено покритие от три вида пълномаслени млека) и за ужас на Хюс го изяждам. „Това е страшно тежко, сега до сряда въобще не бива да те търсим за храна“, възкликва той. Не можеш ме уплаши със сладкиши. Е,

освен с онова гъйсу... Разделяме се с нашия Вергилий и бавно поемаме към хотела. По пътя си купуваме от онези благоухани ягоди и гъсто каймачено кисело мляко, което е турско и истинско. Без палмово масло. И без онзи тебеширен вкус в устата, който оставят повечето български млека, с който вече толкова сме свикнали, че отдавна сме безразлични и снизходителни към Хайтовия стаен ужас пред цивилизацията и изкуствения живот. (Имам предвид етюда със стареца и майонезата от разказа „Дърво без корен“). Решаваме, че вечерята ни ще е ягоди с мляко и захар и... глътка уиски. Със задължителната доза чай преди заспиване. Смрачава се.

Анкара, ден четвърти. Днес са ни лекциите – целият ден посвещаваме на университета. От ранни зори сме там – имаме срещи с колегите от катедрата по български език и литература, всички са ведри и гостоприемни, слънчеви и усмихнати като времето навън. Днес е празнично и го усещаме по оживлението и гръмката музика, която се носи от двора на факултета. Музиката обаче е ... а ла турка. Децибелите прехвърлят всички граници. Виждаме картина на празнуващи в самозабрава. Влизаме в, както впоследствие се оказа, един от двата отделени един от друг вътрешни двора на сградата на факултета и сме смаяни – поне двайсетина униформени полицаи са завардили входовете и изходите, кафенетата и пейките. Има ги и по коридорите. „Какво става?“ – споглеждаме се с Йо – какво прави тук полицията. „Днес е празникът на турците, пети май“ – обяснява ни спокойно докторант с прекрасен български език – „на репресираните в годините на военните режими“. Нима днес турците празнуват свободата си? Хм, защо си мислех, че този празник е през ноември, в деня на кончината на Гази? А защо не празнуват всички, тогава? И какво правим тук ние днес, с нашите лекции. Да се включваме в общия празник тогава? Оказва се, че общ празник няма. Студентите са в междучасие – левите са в своя си северен двор, десните – в южния. „Често има стълкновения, стига се

и до бой, затова днес има толкова полиция.“ – продължава момчето. Празникът е политически, на ултранационалистите, пък и приближават избори – много важни избори, които ще определят пътя на Турция. Нейният избор е твърде сложен, той не е дори между леви и десни, не е дори и само между светската и верската държава. Леви назовават комунистите. Те не се свенят да говорят за класова борба и социална справедливост. На нас тези неща ни звучат смешно, антикварно и поизтъркано. Яли сме им вече попарицата на „нашите леви“... Затова ни е и безкрайно интересно. Но не влизаме в хлъзгави политически теми, защото и без друго сме обречени да се чувстваме като в Шекспировата „Комедия от грешки“. Суперстранно ни се струва, че политическата агитация не е забранена в университетите. Но сме гости и решаваме, че просто трябва да бъдем усмихнати. И толкова.

Левите студенти са по дънки, с обеци и пиърсинги, пушат цигари и пият кафета и кока-коли, насядали са по маси, пейки, стълби, слушат гръмка рок и пънк музика, която се опитва да заглуши пронизителните децибели на а ла турка-та. Момичета (не виждам нито една покрита глава) и момчета оживено дебатират. Разпространяват агитационни вестници и листовки, призовават да се гласува за кандидата на лявата партия, която ще защити ценностите на джумхуриета (републиката) и вестернизацията. Левите са прогресивните. О, ние отдавна сме забравили това. Нашите угоени партийни социалистически мандарини нямат нищо общо с турските представи за ляво. Тук левите са красивите, младите, интелегентните, модерно облечените, прозападните, волните духове. Те свирят, пеят, рисуват по стените, агитират за концерта на Баба Зула (който пее за левицата) и за феминистката лекция на тема „Жените и съвременната класова борба“. Прием по едно кафе с левите (ха-ха – моето обаче е а ла турка) и прескачаме в източното крило – при десните. А там изборният купон е във вихъра си. Разкъсваме кордона от полицаи

и се включваме с танците. Йо предлага да се хванем на нещо като хоро, но аз отказвам. Снимам. Но си имам едно наум – като че ли не е твърде редно. Дворът представлява огромно спортно игрище с пейки отстрани, където чинно са насядали по двама момичета и момчета. Седят отделно, момичетата са в деветдесет процента забрадени, с поли до земята. Има и по дънки, има и с открити коси, но са изключение. Започва традиционен зейбек-танц и на плаца остават само момчета. Танцуват в кръг. Момичетата пляскат отстрани, твърде далеч от танцуващите. Гъмжилото е твърде чинно подредено. Отново започва хоро – музиката е пронизителна, не издържаме, не е и нужно, и тръгваме. Усмивват ни се но... Минаваме отново през полицейския кордон, над главите ни се веят огромни транспаранти с турското знаме, с ликовете на десния претендент и на... Ататюрк. Който тъжно гледа случващото се, попаднал в (не)случайната сянка, която хвърля дървото и тялото на университетския корпус. Жега е, слънцето спряло сърдито пече...

Лекциите минават добре, с въпросителни, с някои недомумения, изясняваме казуси, отговаряме на въпроси. Темата за анатомията на времето в текстовете на съвременните български и турски поети и постмодернисти си има и своето традиционно очарование, и днешните си провокации. Онур Берхамоглу и Гьокченур, Данчо Ефтимов, Тома Марков, Елена Алексиева... (Като знам колко трудно говорим за постмодернизъм и лирика с моите студенти, признавам, страхувах се от чуждите реакции. Йо обаче е по-смела от мен, може би защото е поетеса?) Какво ни носи времето, кои са неговите капани, как да го разбираме и мъдро преживяваме, какъв избор да направим, къде грешим... Четете ли поезия, колеги? Стиховете са за младите. Едва тогава, когато се поуморим и натрупаме житейска – не, не мъдрост – а повечко суета и скептицизъм, тръгваме по утъпканите пътеки на белетризма. Мълчат и се усмивват, записват си нещо, загадъчни са. Си-

гурно имат много какво да ни кажат. Но е нужно време. И тишина. О, тази музика, която нахлува през плътно затворените прозорци! Денят е празничен, малшанс за поезията, която е сестра на тишината!

Другата тема – другост и двойничество в културите на Изтока и Запада – се оказва не по-малък Рубикон. Не че ѝ трябват фанфари. Но записите ми на автентична суфистка и венецианска музика от 15 век бяха осъдени на провал пред мощните децибели на момента. Вера Мутафчиева и Орхан Памук. Кой именно е „Изтокът“? Самото споменаване на името Орхан Памук веднага ражда обструкции. Докога? И защо? Настоявам колко трябва да се гордеят, че имат такъв автор нобелист, а те – „Турският език на Орхан Памук е много лош. Вие знаете ли ние какви автори имаме, какви стилисти... Какво толкова му харесвате вие, западните хора?“ О, времена, о нрави. Как какво? И какви западни хора можем да бъдем ние? Съвсем объркваме посоките на света, времената и техните пост- или пред-модерни пластове, течения, ветрове... А и как да обясня цялата българска сага на несъбднатия блян по български нобелист, как да разкажа за комплексите на една малка литература, която мечтае да има поне един световен български писател? Всепризнат. И нужно ли е изобщо? Турците са очевидно безразлични към показното признание и нобелистките салтанати в литературата. А Памук наистина е голям, „въпреки“ езика му. Моята задача обаче става двойно по-трудна: да обясня колко голяма и значима е Вера Мутафчиева в задочен диалог с неговите романи. Разказвам за Джем султан, за интригите на папския двор и Европа, за козните на Баязид, за живота на невъзможната съдбовна двойка Джем и Саади. За двойничеството и сходството на душите и идеите. Опитвам се да обобщавам, да говоря за близостта на културите, за проблематичната трудна любов на Изтока и Запада. Дали ме разбират? Не, не българския, който говоря бавно и отчетливо, с паузи, акценти и обяснения. Дали разбират и при-

емат това, което всъщност искам да им кажа – на този толкова труден и екзотичен за тях, родените турци, език? И кой въобще има нужда от подобни послания? Това са млади хора, чието мотивация да изучават езика ни и културата ни, е твърде голям лукс. „Защо учите тази специалност?“ „Ами интересно ми е, харесва ми, но езикът ви е много много труден. А литературата ви – много драматична, сюжетите ѝ – доста страшни и тъжни.“ Е, и вашите сериали не лъжат в това отношение. Десетки очи се вперват въпросително в мен, и сияйни усмивки-забравих да кажа. Започвам да изреждам: „Япрак дьокюмю (Листопад), Фатмагюл юн сучу не (Виновна ли е Фатмагюл), Ашк ъ мемну (Забраненият плод), Гюмюш (Перла), Кузей Гюней (Север Юг)...“ Възторжени възклицания – ааа, евет, евет; поправят интонацията и произношението ми (говорят страшно дървено, колко ли смешна им изглеждам?); „Ама вие откъде..., ама наистина ли сте ги гледали?“ И още как! Всичките, по няколко пъти. Че и книга съм написала за тях. И продължавам, без да прекалявам: „Карадайъл (Справедливостта на Кара), Ойле бир геджер заман ки (Времето лети – най-гледааният след Листопад), Курт Сеит ве Шура“ – „ама и него ли, та той е нов, олеле, колко интересен беше, напоследък нямаме хубави сериали...“. „Бинбир гедже (1001 ноци)“ – „еее, че той е най-хубавият!“. Говорим си за актьори, режисьори, сценаристи, сценарийни ефекти и литературни творби. Започваме голяма тема – кино и литература – а времето напредва. Лети. Смеем се, но това си е сериозна тема – рецепцията, социалните и естетически ефекти на тази масова телемания у нас, в Украйна и Русия, на Балканите. Следващият път, когато (а не ако!) дойда, обещавам лекция за сериалите! И да изгледам поне още толкова! Смеем се, ръкостискаме се, прегръщаме се. Разделяме се с университета. Отново снимам – младите филоложки са истински красавици. Момчетата говорят доста добър български. Момиче с огромни черни очи, забрадено и дългополо се присъединява към общата снимка. Първокурс-

ничка. Интересен свят. Разменяме имейли и фейсбук-профили, идеи, заглавия, библиография, обещаваме си нови срещи.

Тръгваме отново по улиците на Анкара, купувам си цигари и запалка с лика на Ататюрк – не съм пушачка, но усещам, че това, което ми е липсвало в тези няколко дни е цигареният дим, е, бих предпочела наргиле, но няма време. Отправляме се към хотела, където вече ни чакат две очарователни колежки от университета Атълъм. Пънар и Айденур – дизайнерка и архитектка, които ни водят на вечеря в техния свят. Квартал Юмиткьой е поредното различно лице на столицата, лъскаво по лондонски, ярко осветено, луксозно, просторно и оживено. Тук явно кипи динамичен нощен живот. Пътуваме повече от час от нашия Тандоан към Юмиткьой по луксозна автострада, минаваме покрай огромни възвишения, съзнателно и методично залесявани с дървета и борчета – тук след време се очаква да израснат гори. И Анкара да стане още по-зелена. Минаваме край огромни кооперации и високи жилищни блокове, отдалече зърваме затворените луксозни комплекси с причудливи пирамидални архитектурни решения. Впечатляват ме най-невероятните хрумвания за балкони, перила, елипсовидни тераси, извити външни стълби, странно изкривени силуети на зданията и покривите. И прозорците, през които можеш да надникнеш в света на средната и заможната класа. В Турция тези класови светове и социални граници са нещо много видно, това е традиция, мнение, всеобща нагласа, на която много се държи. (С тѳга си представих за миг сивата, грозна панелка, в която живея... И това, че тя всѳщност е блок на университета ни.) Кристални полилеи осветяват холове и спални с размерите на концертни салони и бални зали. Явно хората живеят на широко – във всеки смисъл на думата. Тук обичайно апартаментите са големи, впрочем няма жилище под осемдесет квадрата, а тези които наблюдаваме са в пъти по-големи. И въпреки страстта на турците към пердетата и щорите, можеш да надникнеш в най-интимния

им свят. Стига да поискаш, като предварително се оперираш от предразсъдъците и комплексите си. Веднага си спомням вчерашната гледка на гедже конду. В света на контрастите и множествените лица сме. И на въпроса „как живеят турците“ отговарям – трудно е да се каже еднозначно как. Но фактите говорят: минималната работна заплата е осемстотин лири (излишно ли е да я сравнявам с възнагражденията на нашето брата ходжам), а цените на транспорта и хранителните стоки са поне колкото, ако не и понякога по-ниски от нашите. А обявите за фирми, търсещи работници са на всяка крачка. Има ли всъщност в Турция безработица? Не съм сигурна за нивата и цифрите, но в активното време на деня по кафенетата седяха само дядовци с броеници...

Ден пети. Заминаваме към Кападокия, Днес е Гергьовден, а ние се запътваме към родината на Свети Георги – Кападокия. Земята на красивите коне (в буквален превод от персийски); на скалните църкви и най-причудливите каменно-варовикови форми в света. И на въртящите се дервиши. Пътуваме в луксозен (според нашите представи и нормален – според турските) автобус, в който гладен и жаден и неинформиран (пред всеки пътник има телевизионно екранче със слушалки) няма да те оставят. Пътят е около пет часа, километрите – към шестотин. Какво си представяте, когато чуete за Анадола? Голи сипеи, скали и пуста жълтеникава степ? Нищо подобно. Пътуваме с часове през зелени тучни ливади, по които пасат огромни стада; нивите са прилежно обработени, изорани и засети. Снимките, макар и през стъклото стават прелестни, тъй като е много слънчево, а контрастите са ярки: розова пръст, яркозелени поляни, яркожълт синап, бели цъфнали дървета. Спомням си какво пише в пътния си бележник Чудомир за Бурса: Аз си представях, че камилски птици прескачат, пустини и рев на лъвовете... а то... тук-таме се мярка силуетът на нашенското магаре... Какво ли би казал за Анадола? Една мини-Аркадия. Твърде динамично се сме-

ният картините: нарядко пръснати селца с издигнати хубави дву- и три- катни къщи, дори лозя (!) и овощни градини. Тук се мярва джамийка. Там – огромен индустриален комплекс, като че захвърлен в нищото. Завод на Кнауф, например. В този рядко населен район кой ли въобще работи в него? Но за да го издигне немецът точно тук, значи има кой. И отново ливади, поляни, нивя. Облаци и кристално синьо небе.

Когато човек пътува, съзнава цялата мимолетност на човешкото съществуване, краткостта и празнотата на битието си, объркаността и безумието на ежедневието. И си мисля, че така, както никой не може да ти отнеме това, което си дал на другите, така и това, което видиш, обходиш, наснимаш, опознаеш, си е съкровено твое. Завинаги. Но е още по-ценно и интересно, когато е споделено. Пътувайки, живееш няколко животи. И като че ли да подкрепи мислите ми, внезапно пейзажът радикално се променя. Вода! Огромни количества вода! Да не би да сме свърнали към морето – стотици километри ни делят от него все пак. Разтварям картата – минаваме през второто по големина езеро в Турция и едно от най-големите солени езера в света Туз Гьолю. Няма да повярвате, но това езеро е розово. С кобалтово-синкави тонове, лилави нюанси и тъмно сиви пасажи, обшито с дантела от снежнобяла пяна, която се превръща в сол. В солна кора по земята. Странно ми е как съжителстват ниви и ливади със солено езеро – та нали солта убива всякаква растителност? Но това езеро е наистина огромно! Пътуваме с часове, все по брега му. Ту се отдалечава от шосето ни, ту приближава, ту изчезва съвсем, за да се появи отново зад поредния завой. Спираме за почивка – точно по средата на пътя до Невшехир сме. Спирката е мотел-ресторант-магазин. Селото е наблизо (според анадолските критерии за близо), а спирката е Йешил тепе, което в превод означава Зеленият хълм. Зелените хълмове на Анатолия. Доста пуста спирка. Слизаме за половинчасова почивка, горещо е, подухва суховеи. Въздухът трепти над асфалта. Поглеждам

отвѣд магистралата – там е езерото. Има-няма стотина метра до там. Само трябва да метнем четирите платна на шосето (няма мантинела за прескачане, слава на Аллах!). И хуквам, Йо ме следва малко колебливо. „Бягай – виквам – ако искаш да снимаме и да не ни оставят тук...“. Въпреки че няма страшно, няма да тръгнат без нас, проверяват ни поименно на всяко качване и слизане, а сме и единствените чужденци в автобуса. Стигаме задъхани до брега на езерото, ама че извънземно езеро. Красиво е. Наближаваме водата, под краката ни хруци солта, вървим по кристали, а водата се пени и осоява подметките ни. Водата е толкова топла, че човек би помислил, че извира от топъл минерален извор. Йо смъква с хазартен жест сандалите си, запретва дънки до коляно и смело нагазва. Аз снимам, няма време. Тя писука от радост, върви все понавътре, а водата едва достига прасеца ѝ. Нащрек съм. Като знам колко е луда и витална, току виж се цопнала да поплува с дрехите. Никой обаче не плува и тя пази приличие. Някъде в далечината на езерото е забит дървен виенски стол с облегалки, явно предназначен за водни процедури. Какво ли е наистина усещането да се съблече човек и заплува в тази розова сол? – се размечтава Йо и ме поглежда умолително. Не, идеята не е добра, първо бързаме, второ виж, никой не плува тук. Давам зор, почти ѝ се скарвам като на малко дете и тя излиза на брега, а дънките ѝ са целите в солни пръски. Хукваме обратно. Автобусът се стяга да продължи, мият го грижливо, само не разбирам от какво (турците са маниаци на тема чистота на всичко, но особено на автомобилите си) – имам чувството че всеки момент ще изпръхти доволно, ще изцвили или ще вдигне мощно хобот за поздрав. Дали да не бутна соленото Йо под струята? Измиваме се, прием по чай и си даваме сметка, че колкото и да се бави и заплесва, колкото и да се диви и съзерцава, човек тук не може да закъснее за никъде. Все едно сме влезли в машина на времето, в тета-зона, където времето се разтяга и режисираш мига според вкусовете и желанията

си. Трийсетте минути почивка стигнаха за всичко. Към нас се доближава автентичен анадолски старец – с таке, цигаре и броеница. Йо му се усмихва и му дава селям и... толкова му трябваше. „Откъде сте, къзъм?“ „Булгаристан.“ „Ами какво, що, накъде...“ Йо е словоохотлива. Ааа, евет, чок гюзель, ходжаам! И започва неговият монолог: „Ех, гюзель Булгаристан, някога бяхме една държава, силна, голяма, до Англия чак стигахме, всички трепереха от нас. После дойде Русия и ни раздели. Лошо стана, лошо, защото станяхме слаби. А сме слаби, защото останахме сами. И ние сме сами, и вие. И с арменците стана така. Прогонихме ги. А някога бяхме достлар (приятели). Шимди (сега), слушай, слушай, шимди казват на Ердоган: – Няма ли да идеш в столицата, в Ереван, на преговори?. А той – Ще изпратя посланика.“ Засмива се дяволито и завърта очи. Пауза. Пробва ли ни? Ние се смеем с глас. „Защо се делят хората? Защо враждуват? Ето ние, с един аркадаш (другар) отиваме веднъж в Анкара. На Къзълай вземаме автобуса. До нас седят двама негри, черни, ама катран. И другарят ми казва: – Абе, гледай ги тези какви са, те въобще, дали са хора, а, как мислиш? – Мълчи, думам, че е грехота, янлъш си! Тебе кой те създаде? Аллах. Е, и тях Аллах ги се създал. Затваряй си устата, че сигурно учат тук, говорят турски, ще те разберат какво говориш. Срамота!“ Клати глава и премята броеница от зеленикав опал. Насочвам фотоапарата, той обаче се оказва суетен, режисира позицията. Щраквам ги. После тримата се запечатваме за вечен спомен, препечени (и добре осолени) от косо падащото обедно анадолско слънце. Не ми харесва фотоапарата – внук му имал Канон, то е къде, къде... Е, знаем го от Георги Господинов: „Днес канонът е Канон!“ И продължава: „Турция беше много бедна държава. Но от десетина години вече сме добре, заприличахме на другите хора, на вас, европейците.“ Дискретно замълчаваме. „А ти откъде си?“ „От близкото село, от Шерефли Коч Хисар съм, Дорсун Кахведжи ми е името.“ Дорсун Кафеджията от Крепостта на овена. Дор-

сун ефенди от селото на честта? Или – на гордия коч, някак по-юнашки звучи. Йо се забавлява с моите волни интерпретации. Качваме се вкупом в автобуса и продължаваме. След секунди минаваме през селото на коча – оказва се малко спретнато градче, стройни триетажни нови къщи с пъстри стъкла и обшити от керамични шевици, които проблясват на слънцето. Оказа се, че това непретенциозно селище е снабдено с гигантска модерна болница и филиал на Аксарайския университет. В Турция има около двеста университета, като малка част от тях са държавни, а частните са с приоритет. На над осемдесет милионна Турция с младо население, над осемстотин хиляди абитуриенти всяка година, далú са ÿ много толкова университети? Не знам. Но веднага мисля в сравнителен план: България е седем милионна застаряваща страна с отрицателен прираст, а има петдесет университета.

Отново на път. Поля, поля, поля – да те заболят очите от зеленина, казваше братовчедката ми по повод на пейзажите в юнска Ирландия. Но тук, в Анадола? Завиваме от Аксарай на изток и се отклоняваме по второкласен път към Невшехир. (Това, че е второкласен разбираме от обозначението по картата и по двете платна на шосето. Не попаднахме на нито една дупка.) Невшехир е сърцето на Кападокия и е най-големият град в областта. На хоризонта се проектират гигантски заснежени планински върхове. Връх Ерджиес е почти четирихилядник и представлява кратер на угаснал вулкан. Красиво е, моите фотоконтрасти стават още по-прекрасни, защото заснеженият връх, зелените ливади и кафявата угар изведнъж се сдобиват с ярък акцент – червеното знаме на републиката, бучнато наред равнината. С подобна картина не сме свикнали. Наистина в тази страна знамената са навсякъде, особено пък пред избори, но това е в градовете. А тук? Над всяко кале или голяма скала отгук нататък ще се любиме на тази странна гледка, която като че ли ни шепне: „това тук е мое, тази хубост Аллах неслучайно тук я е сътворил, ние сме тук“.

Равнините започват да стават каменисти – огромни ръбести камъни, като че пръснати от нечия ръка, са разпилени из цялата зелена шир. Някъде си личи, че са ги влачили, премествали, преподреждали грижливо във формата на синори. Тук-там се виждат трактори. Релефът започва да става твърде причудлив: терасовидни плата, могили, изникващи отникъде, скални калета със забодения червен байрак с полумесец. Минаваме през Акгьол, Учхисар, крайпътни заведения, кервансарай, дори петзвезден хотел, извисен там, някъде, ин дъ мидъл ъф дъ ноуеър (както обича да повтаря Йо). Боже, къде сме тръгнали, по средата на нищото?! Забавлявам се като снимам крайпътни реклами: Хош гелденис, Кападокия ви очаква, добре дошли в Кьофтедокия, в Кафедокия! Изяжте я! Изпийте я! Обладайте я! Почувствайте я! Ваша е! Тя ще остане, ще има още от нея... Е, благодаря, не съм фенка на кьофтедокия, но кафедокия с удоволствие ще опита Евдокия!

Впервам поглед отново в нивите, почвата им напомня на едър морски пясък. Какво ли пък може да расте тук? Виждам овощки и лозя. Лозя, лозя... Какво ли трябва да означават, като се има предвид, че влизаме в цивилизация, която забранява алкохола? Ами, сигурно правят сладкиши и сиропи от гроздов сок. Както ще се уверим по-късно – дори туршия от десертно грозде (впрочем, много е хубаво). Но в самия център на градчето Юргюп, към което сме се запътили, на другия ден ще открием горд паметник на гроздобера. Явно наистина е лозарски район. Продължавам да се чудя. Сега минаваме край парцели с млади овощки (ябълки, доколкото виждам) грижливо оформени като оранжерии с подвижни стъкла. Пейзажът отново се сменя, следват червеникави камъни, сиво-жълта пясъчна почва, сипеи... Контрасти. Турция е страна на контрастите, тепърва ще го асимилирам.

Пристигахме в Юргюп следобед, настаняваме се в хотелче на Невшехирския университет, всички са любезни, радват ни се. „Булгаристан, комшу, ходжам!“ На хиляди километри

сме от Булгаристан, но все пак сме комшу. Тръгваме на вечерна разходка из Юргюп, водени от смесени чувства. Абе, Анадола си е Анадола. Струва ни се, че ни гледат втрънено-изпитателно. Питащо и очакващо. Сами, неприбулени жени, явно туристки. Туристи има доста, но са в големи групи, а ние тръгваме сами да катерим централното кале и скалните пещери. Разбира се, достъпните. Но сме твърде изморени за подобни приключения, при това вече на залез. Снимаме се с група възрастни кападокийки сладурани! Толкова са стари и автентични и до една с дълбоки шарени шалвари, елеци и чембери. Усмивват се свенливо, но приветливо. Нагласят се с готовност за снимката, а единствената гологлава моментално се прибулва. Коментират нещо – явно откритите ни крака и глави. Йо им заговаря на турски и те мигом светват в лъчезарни усмивки. И как не, тя има невероятната дарба да завързва контакти и да изслушва събеседника си. Усмивва се, буди доверие. И аз се усмихвам, но изглеждам някак студена – дори и усмихната, очите ми винаги изглеждат сериозни. Но тези жени са просто откритие! Моите моделки си имат естествен неповторим декор: каменна къща с кована врата и зелена полянка, насядали са направо на земята, а около тях са разпръснати три разкошни пиринчени ибрика. Гологлавата баба артистично се крие зад рамото на другарката си и надниква през чембера. Свърши ли вече процедурата? В ръката си държи десетлитрова пластмасова бутилка. Ама че досада, цивилизацията с уродливото си лице е стигнала до тук. Отново се сещам за Хайтовата майонеза и ми става блудкаво. Бърка ми композицията тази бутилка, но ме е срам да ѝ я конфискувам. И без това сме достатъчно нахални. Щрак и им вземаме душите. Хади бай! Гюле, гюле... размахват ръце старичите.

Изкачваме се навръх калето, където откриваме тюрбето на Кълъч Аслан, прочутият селджукски султан, описан в книгата „Петте града“ на Ахмед Хамди Танпънар. Йо току що я е превела и взема нещата много лично и присърце. Нима това

тюрбе е тук, ама този онзи ли е? Ох, да не стане с моите Аляадиновци – аз си мисля, че е онзи с вълшебната лампа, той бил седжукски султан... Стана тя! Попаднали сме на свещено място. Надникваме. Снимаме.

Минаваме край улични сергийки. Килими, керамика, бижута. „Гяль, гяль (влезте)“ – кани ни натрапчиво любезен продавач и ни гледа... думата е жадно. Откъде сте, как сте... Ааа, българки. Понеже сте комшулар, елате тук, вижте сребърните пръстени, камъните са вълшебни. От онези, които менят цвета си – ту са сини, ту зелени, виолетови, карминени, жълти. Тук добиваме този камък. Феноменал или още александрит, май така му казваха, в сребърен обков, сто и седемдесет, двеста и петдесет лири, на вас ще ви направя цена. Любезно отклоняваме офертата. Заглеждам се, на витрината на магазина му виси огромен плюшен копринен гоблен с Тайната вечеря. Виждаме и икони със Свети Георги, продават и кръстчета. Не е чудно, като се има предвид къде и кога сме. Настава време за нещо като гергьовска вечеря, изведнъж разбираме, че сме страшно гладни. Търсим с поглед подходящо заведение на открито, със смесен състав и тиха музика и... ето го. Непретенциозно бистро, разположено направо на улицата точно срещу входа на очевидно скъп тузарски ресторант. Група ирландци от няколко поколения и очевидно смесен семеен ирландско-турски състав шумно вечерят и изнервят с претенциите си сервитьорите. Деца цвърчат и се гонят, дамите не одобряват блюдата и ги връщат. Нужно е самообладание. То май е малко в повече на сервитьорите, които очевидно не бързат за никъде и разчитат на едната гола любезност. Плийз мадам, ъф корс, мадам ... Ние си поръчваме традиционна доматено-патладжанена салата и нервозни (какво нервозни, убийствено люти) агнешки кюфтенца по юргюпски, защото трябва да почетем закрилника на стадата. Йо си „виква“ и един леден „Ефес“. Наздраве! Шерефе! Всички народи вдигат наздравници за здраве. Само турците пият за честта (шерефе

означава чест). Имаме чест да бъдем днес тук, в земята на Свети Георги. Та той си е наш, ако и да е кападокиец. Бледоликата и рижа съдседна компания се държи твърде свойски и разбирам защо – един от зетъвете се оказва местен, черноок и мургав хубавец, до когото седи възрастна забулена жена, очевидно майка му. С нея той говори на турски, с невестата и роднините на ирландски. Шумната вавилония най-сетне си тръгва, плащаме и ние. Вече е почти тъмно. До нашата маса, която беше съвсем на улицата дълго стоя и гледа неприлично-настоятелно някакъв мъж. После се качи в таксито си и отпраши нанякъде. Докато ни броеше хапките се чувствахме неловко, но ето, сега ни е нужен, да ни хвърли към хотела. Въпреки че вече не ни се прибира.

Хлътваме в магазинче за куру йемиш (подправки, ядки, сушени плодове, чайове и кафета...), локум и халва. И попадаме право в ръцете на... Шехерезада. Двайсетина годишно вакло момиче с огромни черни очи и запленяваща усмивка чува, че Йо и проговаря на турски и... край. Очертава се да спим в магазинчето. Но първо ще получим диабетен удар. Говори малко провлачено, но затова пък много! Засмяна до уши, кима разбирашо и гледа някак от дълбоко, мъдро, не за годините си. „Опитай от това, ханбъм, да ти клъцна малко натурална халва; ходжаам, виж, виж, тия сушени ягоди колко са ароматни, ето и сливи, и фурми...“ Не, не мога повече, честно. Много е вкусно! Йо отново разказва историята ни, историята на нейната кариера, на нашето пътешествие. Говорят си за нещата от живота. Аз внимавам в какво се заглеждам, защото тутакси се набутва в устата ми. Ядки, семки, плодове, локум ... Ще разглеждам сапуните и чайовете. И кафето, шафрана, миризмите. Питам каква е тази шарена кутийка? „Виагра“, отговаря невъзмутимо Шехерезада и се залива от смях. „Не ви трябва“, добавя и подкупващо ни смига. Всъщност Шехерезада се казва Фатма, много ачигъоз момиче, ще те купи и продаде, както казват по нашенски. Виждам колко фамили-

арно е сложила ръка на рамото на Йо и я потупва съчувствено, обяснява, шегува се, хваща и двете ѝ ръце, свива рамене, нещо оживено дебатират. Няма мърдане. Изведнъж прихват в смях. „Казвам ѝ дай да те взема за снаха, толкова си хубава и умна“ – превежда Йо – „а тя е делова – колко е голям синът ти?“. „На на трийсет стана, живее в Лондон.“ „Аууу, гюзеелъ, ама машаллах, не ти личат никак годините, ходжам! Ами моята майка е толкова по-млада!“ Поглеждам към забрадената дългопола жена, която примирено се усмихва зад щанда и ни гледа с любопитство. Не искам да си помислям на колко е – със сигурност е много по-млада от самата мен. „Ех, женена съм, ходжам вече от две години, иначе окото ми не мига, стягам куфара и тръгвам към Лондра!“ Брей, че смела! От отсрещния тезгях с въпросителна усмивка следи разговора ни младо момче с брадичка, изглежда това да е щастливият съпруг. Добре, че не разбира какво дискутираме! Заговаряме се с нея за сериалите – тя е в час с медийната ситуация в България, знае, че това е рецептивен феномен, одобрява, кима, възкликва. Ние сме нейните цивилизационни открития. Но сама не знае всъщност какво откритие ни е тя. Смеем се, щрак, Фатмичке на портрет. Гюле, целувка, и... най-сетне тръгваме.

Взимаме такси до хотела ни, който е извън града. Веднага разбираме, че шофьорът ни не е като другите. Висок, снажен, мургав мъж в напреднала възраст, но със светли очи. О, за възраст вече не се наемам да говоря и да правя прогнози. Това е свят, в който времето може и да лети като хората (искам да кажа като в нашите светове), но е изключително относителна категория. Според която категорията яваш, яваш е сакрално заклинание. Спокойно трябва да е, разум трябва. Бавно и навреме. Шофьорът има петнайсетина минути път с нас, но естествено ни заговаря и ни разказва своята история: „Коренът ми е от Солун. Не ме гледайте, че съм висок и светлоок, така е щото ние сме от морето. Когато Ататюрк направи спогодбата за изселниците през двайсет и четвърта година,

нашите се вдигнали и дошли тук. Не по собствено желание, ама нали знаете вие как стават тия работи.“ Ние ли? Знаем и още как! „А селото в близост, Мустафа паша се казва сега, там всички били гърци. Тях пък заселили в нашите къщи и по нашите места. Те не искали, съпротивлявали се, ама кой ги слуша? Заминали за Солун. Мен ако питаш, те са си по-добре там, отколкото ние тука. Ама така... Сега в това село са останали много гръцки църкви, има и един древен кервансарай от петнайсети век, утре идете го вижте, комшу!“ Е, този е вече някак по-истински комшия. Разделяме се със солунчанина. Правим последни снимки на нощния Юргюп – там, от високото, е блеснал като коледна елха. Защо ли ми е такова коледно-великденско по това време в Анадола? Заспиваме.

Гьореме, Кападокия, ден шести. Напускаме Юргюп със смесени чувства, без да отидем до Кервансарая в Мустафаша. Що има кервансарай – наши са. Да, но се оказа, че повече няма да имаме време за такова удоволствие, така че не отлагай днешната гледка и дестинация за утре! Вече ще знам. Но си останахме без кервансарай.

Гьореме се оказа една малка приказка. Пътят е около трийсетина минути. Слизаме на центъра срещу голямата джамия и веднага попадаме в прегръдките на бай Мехмед. „Момичета, кои сте? И накъде?“ „Към Гаферли стон хаус – отговаряме питащо – къща за гости е, ние по Букинг...“. „О, при братовчедата Исмаил? Качвайте се!“ Впоследствие научаваме, че не са точно братовчеди, а Мехмед е бивш шеф на Исмаил. Ох, много е объркано, май дойдохме в земята на братовчедите. Пътят се вие рязко на серпентина, но затова пък е кратък. Гаферли се оказва в центъра. Мехмед ни носи тежките куфари, тук всички са кавалери. (Думата кавалер е чуждица и в прекия, и в преносния смисъл в българския език. Странно е, че сред богатата ни колекция от турцизми, нямаме аналог именно на тази?) Настаняваме се в Гаферли, което е самата къща на съдържателя, а той живее на втория етаж с цялото си семейство.

Срещу нас се издига едноименната джамийка, явно, че сутрин ще ни буди мюезин. Не се сбъднаха предчувствията ми, на заранта той пропя съвсем отбрано и тихичко – тук явно се служи така и всеки уважава личното и духовното пространство на другия. Направи ми впечатление, че от голямата джамия излизат само възрастни мъже. Условиата в хотела ни са повече от прилични, но малкото прозорче на стаята не може да се отваря. Е, как ще заспя аз? Може би на откритата врата? Но това интериорно решение е съвсем в духа на селището, просто трябва да запазя самообладание. Все пак ще спим в каменна къща, а ако беше направо на някоя скала? Всъщност именно това е атракцията, тук този тип хотели са от най-скъпите.

Исмаил е симпатичен млад човек (може би няма 40), жена му Мелек е бременна с третото им дете, а вечерта се появи и майка му, и сестричката му (абитуриентка). Фамилията на Исмаил е кюрдска, говорят някакъв език, който Йо почти не разбира. Но заради мен и ходжам Йо минават на турски. Исмаил говори и английски, бизнесмен е все пак. Имат компютър, интернет. Но в стаите няма телевизори, радио също не виждам, а и никъде не видях да продават вестници. Всъщност, няма как, не съм довидяла явно, защото градчето е курортно и оживено, има туристи от цял свят. Уговаряме се вечерята да е тук, а не навън, да ни демонстрират местни специалитети. Радват се искрено, че няколко дена ще живеем сред тях.

Хвърляме куфарите и вече начертаният в главите ни план за разглеждане е задействан. Тръгваме надолу по стръмните извити улички, около нас се издигат причудливи остри скални възвишения, докосваме ги – варовик, изсипан от Аллах в най-невероятни форми и линии. Много от тях са превърнати в луксозни хотели, а стаите са направо в скалите. Имат си естествени прозорчета, е, остъклени, разбира се. Но тези къщички са съвършените изолатори – зимата от студа, лятото от жегите. Тук, разказват местните, температурите скачат

над 40 градуса. И не стига, че скачат, ами се и задържат – през целия юли и август.

Поемаме курс към Оупън Еър Мюзийм. Огромно пространство от скали, каньони и грижливо реставрирани или просто консервирани и съхранени скални църкви и фрески със сцени от Стария и Новия завет от ранно християнско време. Всяка църква има своя пазител, с всеки се спираме и разговаряме. Още на първата спирка попадаме на почитател: „Булгаристан?“ и ни смига „чакайте да излязат тези германци и снимайте“. Излиза да пази навън. Вътре пази Свети Георги от туристите, навън пази нас и Свети Георги от чужденците? Ние сме свои. Разбира се без светкавица щрак – по веднъж. Удивителни червени бои, как са се запазили през вековете! Благодарим. Той прави недвусмислен жест с два пръста – „сигара вар?“. Йок, забравила съм ги в хотела, ама те са и турски, и женски, как не се сетихме да вземем няколко кутии български цигари, които са в пъти по-добри от местните! Подавам му 4 евро – с тези пари ще си купиш две кутии. Той ме гледа озадачено. Дали ни разбра? Май сбърках тук с валутата. Хората тук изпитват респект пред еврото, в столицата привидно равнодушно търгуват едновременно и в лири, и в евро, но тук, в Кападокия, парите на Аврупа се приемат радушно. Няма опасност да бъдеш излъган, непрестанно щракат електронни калкулатори – „толкова е по курса на деня, мадам, ето, виж“. Ако искаш може да платиш и в лири, толкова и толкова прави. Евет? Хаир? Грийн тур желаш – сто лири, ама включва всичко, и музеите, и пътя, и храната, цял ден. Сеанс с танцуващи дервиши предпочиташ? Двайсет евро, в 18 часа бъдете тук, връщане в 22 часа. Хората работят делово, учтиво, без да демонстрират печалбарска страст. В ежедневието наречие липсва онзи нашенски тарикатски, безкрайно противен фразеологизъм „да правя пари“. Какво ли да им правиш толкова на парите? Освен да ги издигаш в култ чрез езика. Пари не се правят, а печелят, при това с едничкия разумен смисъл

да бъдат инвестирани или за да бъдат похарчени разумно. И после пак така. Работя, за да „правя пари“ – колко тъжно и скучно звучи. Другото е... тарикатлък. Ама и това не е, защото тарикати по тукашному назовават дервишка секта, това са ислямски монаси-съзерцателни и духовни същества, дето имат само бялата клоширана роба на гърба си и каука, който символизира надгробния камък. Мemento мори. В тази памет място за пари няма...

На връщане от Еър Мюзийъм (трябва ти поне половин ден, за да го разгледаш целия) минаваме през няколко препятствия, които ту затвърждават, ту разколебават горните ми разсъждения. Минаваме през ателието-магазинче на грънчаря Кюршат – момче на около двајсетина години, което прави и продава прочутата анатолийска керамика. В работилничката-магазин има малко грънчарско колело, на което Йо сяда, за да опита таланта си. В свободното си време тя е приложничка, занимава се с бижута и фюзирани стъкла. Видимо развълнувана, тя поема топката глина в ръце и влиза в ролята на Твореца. Човек бе сътворен от кал... Кюршат ѝ обяснява нещо и завърта с крак колелото. Започва се. Толкова не въртят и моделират, обаче, колкото разговарят. Всички хора тук са много любопитни и това е едно прекрасно качество на човека, чиито сетива са отворени за света и другите. Източният човек въобще е такава направа – лаф олсун..., да върви приказката е важно, а докато тя върви, върви и светът, и животът. Върви и се върти също като това малко грънчарско колело. Не случайно Шехерезада се е родила именно тук. С нея вече ви срещнахме. Йо сътворява нещо като малка глинена вазичка. Кюршат я хвали – „нужни са поне 2 години чиракуване, мадам, за да се научи човек на вази, вазите са най-трудното!“ Купуваме си от неговите произведения – шарена писана керамика, която ти взема очите, чинии, чашки, поставки, гърненца... Още не знаем, че сме едва в предверието към Царството на чомлеците (на тур. – гърнетата). Излизаме от магазинчето на Кюршат

(колко струва сеансът на грънчарското колело ли, ами нищо, това е рекламна екстра, хайде със здраве, хаирлъсь олсун!) и се натъкваме на инсталация в стил Балкантурист. Три камили, въоръжени със самари, кротко преживят, опалени на най-страшното обедно слънце. Двайсет и осем градуса на сянка. До тях невъзмутимо пасе магаре (не е чудно, това е един от символите на Кападокия), чийто шарен самар и накити определено конкурират камилите. Насочвам фотоапарата и... няма щрак. В кадър изскача отнякъде Господарят на камилите – „но, но, мадам“ и настоятелно ръкомаха. Исква да ме качи на камила, бурно се съпротивлявам, защото виждам, че втората труженичка в редицата бавно се изправя, а на гърба ѝ, пиццейки, се клатушкат, вкопчени едно в друго две момичета. Едното забулено, другото отбулено, но реагират еднакво на ситуацията. И умира от смях. Не, на подобна грамада не се качвам в никакъв случай, освен това няма време за филмови кадри, просто искам незабравима снимка с красавиците. Господарят ме разбира и грабва фотоапарата ми, кадрира и... щрак, щрак. Две пози. Гуд бай, лейди, дължиш ми тен лира! Повдигам вежди – тен? Инстинктивно вадя пет – тен, тен, настоятелно пери пръстите на двете ръце камиларят. Брей да му се не види, тези камили какво, да не би да са от платен сайт за запознанства? Подавам му с неудоволствие десет лири и догонвам по пътя Йо, която отмина камилите с безразличие и предпочете сладолед на сянка. Скривам за цената на фото находките, ще ми се кара.

Пред нас е следващото изпитание – Големият храм на Свети Георги. Пазителят на храма обаче се оказа истинската находка, но... го пропускам. Наистина е впечатляващ, сериозен и делови. Напушва ме смях: пред нас стои гигант с гарваново черна коса и анадолски мустак, изпод който проблясват няколко златни предни зъба. Кафяв костюм, вратовръзка, синя риза и брошка с червеното знаме на джумхуриета, бучнато на бутониерата. Обилно напарфюмиран с гюлова вода.

Абсолютен двойник на герой на Костурица, като че току що излязъл от кадър на „Аризонска мечта“. Смигвам на Йо, тя с мъка задържа усмивката си. „Ето я, скъпа, твоята Анадолска мечта“. Тя обаче се взема в ръце и го заговаря на перфектния си турски, започва разговор за археология, изкуство, архитектура. „Отур, ханъм, седнете за момент, така се прави, стойте де, за къде бързате, храма от хиляди години си е тук“ – той настоятелно я докосва по рамото и гледа похотливо. Моментално отнякъде изникват две чаши чай, „починете, разхладете се“. (Тук се разхлаждат на сянка и с горещ чай – действа!) Тази църква датира от..., историята ѝ е..., фреските..., не се снима... Влизам и докато си говорят (оставила съм най-безотговорно Йо в ръцете на нейния Зевс) и той е омагьосан от нея, шраквам един път супертайно сърцето на храма. Удивително е! Вече е време за тръгване, Йо ме гледа въпросително: „Господинът ни предлага да ни заведе следобед до Роуз Лав Вали, Долината на влюбените, да снимаме залеза.“ Със собствената си кола? Не, бихме се включили в колективен тур, но така... Самички с хидалгото на Кустурица в Розовата долина на влюбените, не, не. „О, мадам, а след това имайте готовност да поемем на дълъг път – отиваме на истински средновековен хамам. Вземете си бански и хавлии, ще ви изкъпя и...“ А кога ще се приберем, упорствам аз. „Някъде към полунощ, предупредете в хотела да ви чакат.“ Смълчаваме се, той става още по-настоятелен и императивен: „В 18.30 бъдете тук, приключвам работа и потегляме.“ И колко ще ни струва, казахте, че пътят е дълъг? „Спокойно, ще го уредим“. Изнизваме се съвсем бавно на заден ход, кимайки учтиво, закачили най-нелепите усмивки на лицата си. Евет, евет, нека помислим, днес сме страшно ангажирани, може би друг път. „Няма какво да мислите, чакам ви“ – отсича той на анатолийски английски. Английският звучи някак по-авторитетно, явно на този език можеш да заповядаш истински на белите европейки. Ъф корс, сър, бай... почти хукваме към следващия обект. Беж, Лиске да

бягаме, ето ти и неприлично предложение в ранния следобед. „Йо, може и да размислим, имаме визитна картичка“, заливам се безотговорно от смях. Йо е напрегната. Не, за днес стига разходки повече в тази посока. Има толкова долини за разглеждане. Не ни е нужна компания.

Следващата атракция е поредното магазинче за керамика. Пред него народният гений на приложната декорация е издигнал две зловещи бели фигури на извънземни същества в естествен ръст – от онези същите, варово белите, с дръпнатите черни празни погледи. Приличат на гигантски бели скакалци, доста зловещо изглеждат на фона на скалите. Предполага се, че ръстът им е малко над човешкия, но кой знае, нали писаха в интернет, че според доловени звукове от космоса, извънземните говорели на турски, имало и записи. Може и ръстът им да е съобразен с тукашните мерки. Какво правят тези извънземни тук? На другия ден научаваме, че си има крушка опашка – тези места са любимо място за снимки на Джордж Лукас, а кадри от неговите „Междузвездни войни“ са правени именно тук. Разглеждаме, снимаме се с извънземните, после пред каруцата с гигантски кафяви делви, пред импровизирания плет с шарени червени и сини гърнета, пред дървото на желанията, цялото овързано с найлонки и книжки, с изписани по тях мераци и пред чудесното дърво с окачени по него сини стъклени „очички“ против уроки.

За следобедната си програма се доверяваме изцяло на бай Мехмед. „Качвайте се, ханъм, ще ви откарам до Аванос, там е много хубаво, ще се нагледате на чомлеци.“ Минаваме край прелестната Лав Вали, долината на влюбените я наричат, защото там се намират прословутите карстови образувания, които са се превърнали в запазената рекламна марка на цяла Кападокия. Високи, продълговати скали с почти еднообразен наклон стърчат в долината, на всяка от тях Аллах е поставил по един камък, който напомня калпаче, чалма или покрив на комин. Затова така ги и наричат евфемистично – Комините

на феите. Иначе си приличат на фалоси, откъдето и да ги погледнеш. А където има фалоси, предполага се, че има и влюбени. Тук залезът бил най-розов, най-блестящ и прелъстителен. Вероятно затова така върви и офертата в пакет, първо залез, феи, фалоси, после хамам-баня. Е, не успяхме да ги видим в цялото им величие, печеше ги яростното следобедно слънце, след това, на връщане ги видяхме отново, но пак през стъклото. На другия ден следобед заваля и... нямаше залез. Е, сами си отказахме романтиката, какво да се прави.

Стигаме в центъра на Аванос, Мехмед ни оставя на спокойствие и дискретно се оттегля под претекст, че е ангажиран: „ще се върнете с автобуса, ходжам, ето тука спира, на всеки кръгъл час.“ Ето, така се прави, клатим глави ние. „Колко да ти платим, Мехмед ефенди?“ Нищо. „Ама тази кола с вода ли върви, толкова е скъпо горивото в Турция“, съпротивляваме се ние. „Не всичко е пари на този свят, ходжам, има и други, по-важни неща в живота!“ Достлукът, например. И добрите нрави. „И да минете по въжения мост, да се возите и на гондола“ – провиква се бай Мехмед. Тук има огромна река Къзълърмак се казва, водно колело в средата на коритото ѝ разпръсква хлад към небето, плуват лебеди и гъски, а гигантските върби са се привели към яркосинята вода. Безброй ресторанчета са накацали по брега на реката, а когато се взреш под водната ѝ повърхност усещаш странното въртопно движение на водата, която течението влачи в противоположни посоки. В далечината наистина виждаме гондоли. Зад гърба ни джамия, пред очите ни гондоли, хм, интересен културен колаж се получава. Уличките, криви и тесни, очертани от каменни къщи (тук те са само от камък, няма нищо повече от камък тук), странно ми напомнят за Дубровник, за Корфу, за Средиземноморието. Все едно някога преди съм била тук. Дежа вю. И на Йо много ѝ харесва, щастливи сме. Разхождаме се по моста, снимаме, ядем дондурма. Дондурмата е сладолед, има обаче един по-особен вид – марашка дондурма (сладкарници МАДО

предлагат този вид МАраш ДОндурма, има ги в България), особен вид млечен сладолед, леко жилав, дотолкова, че може да се реже с ножица, съдържа сакъз или салеп – специална съставка, прах, който се стрива от корените на вид орхидея и действа благотворно на дихателните пътища. Нямаме време за сядане някъде, похапването е на крак, защото трябва да се разглежда. Минаваме отново през кривите улички и влизаме във всяка грънчарница, във всяко магазинче. Кобалтово синьо, зеленото на падишаха, яркожълто орхидейно, червен кармин, розово, пожарено червено – цветовете ни замайват. Тези чомлеци звънят при удар като камбани. Удивителни са. Навсякъде ни заговарят: „Булгаристан! Достлар, комшу, колко сте ни близки, ах, колко спомени..., аркадашлар!“ И всеки разказва историята си: „Моят корен е от Мадан... Знаете ли, че нашето градче е побратимено с Мадан, тук скоро идваха хора от тяхната община... А ние пък сме от Търговище. Вие сте ходжи? Ашколсун, Анкара университаси, от толкова далече сте дошли, чок гюзель!“ Черпят ни – за пореден път днес – с чай, с айран, локуми. Нищо не купуваме, не се сърдят, усмихват се. Хади, бай! В следващото магазинче се пълнят чаши с червено домашно вино. Вдигат се наздрависи, аз заемам удобна фотографска позиция и уж разсеяно, забравям чашата си на поличката. Чорбаджията обаче ме контролира „шерефе, ханъм!“. Не мога повече, стомахът ми се бърка от най-невероятни смесици и жидкости. Той обаче с готовност взема чашата ми и се настанява в кадъра плътно до Йо. Прегръдки, интимности в стил достлар, кавалерски допита чаша. Снимките са пред прелестни огромни чинии с изрисувани по тях с калиграфско майсторство сцени от османската история: царстването на Баязид, Сюлейман на кон в битка, в харема... Дворци и палати... Има и чиния с марката „Фенер Бахче“. И с образа на Ататюрк в цял ръст. С калпак, без калпак, в полуанфас, с поглед като на Кларк Гейбъл. „Имам два̀сет момичета-художнички, работят в цеха ми. Уча ги, организирам курсове, уъркшопи, а

вие ходжам, защо да не направим с вас един проект? Да дойдете тук със студенти и да поработим заедно. Да се понаучим един други на нещо? Имам и хотелче, ще спите при мен. Цените тук са по-ниски, не е като в Гьореме.“

Впечатлена съм от факта, че тук се пие вино, жените са пребрадени, но по-другояче и доста по-нарядко, само мъже излизат и влизат в джамиите, а във всяко магазинче, дюкянче, работилничка, бръснарница, кафене, като икона е инсталиран портрет на Ататюрк. Е, и тук се веят оранжеви, червени и сини флагчета по улиците (изборите приближават), но личното почитание към Мустафа Кемал е очевидно демонстрирано. Оказва се, че тук хората са алевити, при тях неоосманизмът „не пее“, а са до един републиканци и не крият това. Джумхуриетът, прогресът и свободата са над всичко. Аврупа е идеал. Мисля си за тази страна и нейните контрасти. За нейното общество, чиито действия, настроения, движения, много напомнят пътя точно на тази буйна и пълноводна, но противоречива река. Как в сърцето на Анкара, града на Ататюрк, броди забулена маса поклонници, как се строи нова гигантска джамия, как дори в Анъткабира забрадките са повече правило отколкото изключение? Колко невъзмутимо, като пирамидата и сфинкса се издигат мощно осветените сараи на Ердоган (наричат ги Йени Топкапъ, новият султански дворец)? А в сърцето на Анадола делото на Бащата на нацията не е забравено. Значи какво? Може би все пак има шанс за Турция?

Прибираме се със сетни сили в хотела привечер. Нямаме сили за повече разходки и впечатления. Там ни чака душ, вечеря и бърбрене на сладки приказки с домакините и другите гости. Събираме се шарена компания – ние, двете българки, момче и момиче китайци, тръгнали да пътешестват, и една възрастна англичанка – „Дис из Елън. Ши'з гърлфренд ъф май казън Мустафа.“ (Пак братовчеди.) Оооо?! Елън може да му бъде грени. Пълна, светлоока и дебела, с безупречен ма-

никюр и зле боядисана руса коса, усмихва се глуповато-надменно и в устата ѝ лъсва поредица от дребни хищни зъбки, обрамчени от два вампирски оригинала. Със сигурност е тръгнала на секс туризъм да пие кръв. Мустафа е строен симпатяга с бляскави черни очи, може да мине дори за красавец, и той говори английски, важно разцъква смартфон и ни гледа дяволито. Много свободни нрави витаят тук. Елън е официално представена за „приятелката“, те седят на отделна маса, хванати за ръце и изолирани от шарената ни компания. Тя не продума нито дума за всичките дни, в които бяхме там. С Мустафа се разбират с очи и едносрични думи. Исмаил твърди, че е от месец при тях и не възнамерява да си ходи. Превърнали са я в част от интериора, в неизменно присъствие, в част от фамилията. Точно над главата ѝ е спуснат червеният флаг на джумхуриета със сърпа на луната и звездата. Хаха – Елън конквистадорката. Похитителката на кюрдски сърца. Йо ме поглежда многозначително, тази не е бягала твърде дълго от Зевс похитителя. Но комент. Елън и Мустафа.

Вечеряме. Мелек, съпругата на домакина, се суети около нас. Сервира ни млечна оризова супа, после варен фасул с бели пилешки късчета (мен ако питате, отново не е в рамките на разумното, но повече там им е мястото, отколкото в крема и сладкишите) и...вездесъщия пиляф. Всъщност, достатъчно неправилно съчетаване на белтъчини с мазнини и въглехидрати, но не толкова, както в прословутия Адана кебап – със запечено телешко, сметаново гъсто кисело мляко и вряло краве масло. Треперете, диетолози! Искам да съзерцая за миг физиономията на фамозната доктор Емилова пред подобна чиния. А е толкова безумно вкусно! Всичко, което ядем в момента, е гарнирано с туршия от десертно грозде (хубаво е, опитайте), зелена салата (това пък тук къде ли расте) и за десерт тахан петмез. Това е домашна тахан халва на основата на гроздов петмез (силно сгъстен гроздов сок, познах за употребата на гроздето, нали), растително масло и леко караме-

лен вкус. Никой не предлага алкохол. Вкусно е, нахвалваме стопанката и вече почти на издихание... светлината угасва и сестричката на Исмаил (слабоватото лъчезарно девойче с шарени шалвари и домашно плетен елек, с дълга маслиновочерна плитка), заедно с Корай, големият син, внасят торта със забучена свещ. Пеят „Иики додоо, Исмаил...“. Честит рожден ден! Трябваше да се досетя, че е Телец по приветливата усмивка, невероятното спокойствие и благ характер, които излъчва. Преди вечеря ни показва гордо цялата къща – сами с баща му я строили, обзавеждали... Показва и снимки „преди и след“ Гаферли стон хаус. Радва се на труда и е горд от себе си – какво по-важно на тоя свят? С Йо се споглеждаме, изведнъж се озовахме на рожден ден, а нямаме подарък! Как не се сетихме да вземем от България няколко кутии цигари поне, тюхкам се за пореден път аз! В куфара на Йо обаче се мъдри едва наченат „Балантайнс“ (бутилчица, почти пълна, както казва Пух) и я донасяме. За наздраве, да се почерпим всички за рожденика – тържествено обявява Йо. Всички се спогледват, следват озадачени погледи и усмивки. Децата започват да шушукат и да се хихикат. Сякаш ще правим много опасен цирков фокус. Мехмед поклаща укоризнено глава. Мелек, сестрата и майката свиват рамене. Китайците – те са съвършено непроницаеми. Раздават чаши ... само на нас двете. Поне на Елън сипнете! Не, тя ни е обърнала мощен гръб, пълен с презрение. Я стига англосаксонско лицемерие! Нали ви видях на „Ататюрк“, беловласа английска армия, тръгнала да превзема света. Е, някои вече са стигнали. И за тях времето лети... по-бавно. Не обичаш уиски, а? А кръв си пийваш. Само след малко ще забиеш хищните си вампирски теслички под лявото ухо на Мехмед и – гъл, гъл, гъл... Исмаил юнашки грабва стъклена чаена чаша с дръжка и пълни три пръста от уискито. След което, за наш ужас, я допълва догоре с газирана вода. Нееее. Ние си капваме едва. Йо иска лед – отново недоумение. „За какво ти е, ходжам?“ Тя махва с ръка и произнася прочувствена на-

здравица. Всички са доволни, чукваме се тримата и докато отпивам, усещам десетина двойки очи, които пропълзват по устните и гърлото ми. „Глътна го!“ Публиката ликува, но аз не повтарям. Йо обаче е по-смела и си долива. Време е за сън. Исмаил срамежливо ни връща бутилката, ние не приемаме. Остава на кухненския плот като паметник на нашия позор. Утре вечер ще повторим. Но без мене.

Кападокия, ден седми. На седмия ден... Господ седнал да си почине. Господ затова е Господ, защото може да си позволи лукса да си почива. Ние нямаме време. Освен това трябва да избираме: дали да поемем отново към Аванос, към археологическите разкопки и Джамията Дерейманлъ (стара християнска църква от 4 век в предвизантийски стил, изрисувана с гръцки, малтийски и латински кръстове), а привечер да го съчетаем с посещение на Сарухан кервансарай и да гледаме дервишкия танц сема. Или да поемем по туристически маршрут – Грийн или Блу тур. Аз съм изкушена от дервишите, но Йо е по-разумна – Аванос вече го видяхме, дервиши можеш винаги да гледаш, дори в Истанбул. Да, ама не е същото, упорствам аз. „Ще идем на Грийн тур, такова нещо повече сигурно няма да ни се случи.“ Май че е права. Натикваме се в един долмуш (малко маршрутно автобусче) и заемаме последните две свободни места. Потегляме. Групата е шарена. Японци и японки, които дремят през целия път и почти не слизат да разглеждат обектите, явно са имали тежка вечер, дано не им е приляло от въртенето на дервишите или от горещите температури в хамама. Надали са купонясвали в дискотека, не видяхме такова чудо тук. Двама корейци (южняци, естествено) мъж и жена, много приветливи и разговорливи, с добър английски и висока туристическа компетентност, оживено коментират и се възхищават на всичко. И още: млад наснован, почти двуметров англичанин и видимо доста по-възрастен от него мъж по маратонки, спортни три четвърти панталони и каубойска шапка (по-късно се оказа, че е протес-

тантски пастор канадец); надменен руснак с две млади рускини, доста безцеремонни в коментарите си, които мислят, че никой не ги разбира, които за ужас на домакините си поръчват на обед червено вино; млада широко усмихната филипинка учителка Коко, от Манила, тръгнала сам-самичка да превзема света и двама сладури, студенти от Перу – Валдес и Игнасио, на по 19 години максимум, волни като птици, се реят със същата цел. Личи си обаче, че твърде добре го познават: „я виж, в България не сме идвали, но защо не, какво може да се види във вашата страна?“ Йо, която допреди малко е обяснявала какво всъщност е кебап, чомлек, нишан и каква е разликата между тешекюр и кешекюрлер, гюнайдън и саяям алейкум... мигом превключва от „протурска“ на патриотическа вълна: как какво, имаме си море, високи планини със ски туризъм, уникални природни резервати, Мадара, Странджа, а пък Долината на тракийските царе, нали чухте за изложбата в Лувъра, а пък културата ни, книгите ни, ами че и ний сме дали нещо на света... (Като си представя как яростно лаят по нея националистите в България и ме напушва смях.) „О, йес, йес, из амейзинг...“. Освен това се идва лесно до нас от другия край на света – Истанбул-Варна е само 40 минути със самолет. „Риъли?!“ Решено. Валдес и Игнасио пристигат на лято. Сега обаче ни предстои да превземем Кападокия.

Първа спирка е Ъндърграунд таун, подземен град в селцето Каймъкълъ. Нарездаме се на огромна опашка, една по една групите потъват в земята, а никой не излиза от изхода. Защо така упорито в главата ми се върти сюжетът „Алиса“? Нарездам се и аз, мы с группой не делимся..., нищо подобно, само след 15 минути ще изхвърча като тапа навън, разтиквайки насрещно цялото това движение от хора. Какъв ужас! Тук са живеели първите християни и са се криели от римските войници. Изкарвали са с месеци под земята – там готвят и перат, къпят се (не се къпят), раждат се и умират... А горе е смъртта. Добре, тях ги разбирам, ама ние какво чиним там в

този слънчев ден? Усещам, че ме обхваща паника, искам да крещя, пълна смрад и тъма е, на всичкото отгоре следващата група вече ни подпира, тясно, ниско и пренаселено, клаустрофобично, от малка дупчица се процежда светлина, а има и изкуствена... „Много ли още има“, питам екскурзовода. „О, мадам, още сме на първо ниво, а те са седем, ако мислите че няма да издържите, излизайте докато е време, защото когато напреднем в галериите, няма връщане през изхода, ще трябва да останете до края. (О, това „до края“ звучи драматично.) А ще се провираме през ей такива сводове“ – и показва коляното си. А е поне с глава по-нисък от мен. Коляното му е опасно ниско до земята. Абсурд! „Бай, тенкс“ – махвам с ръка, правя обратен завой, дори не се обаждам на Йо, тя е сред първите, и разбутвам група японци – „сори, сори“. Сърцето ми се пръска, излизам навън и мижа като къртица на ярката обедна светлина. Ето тук, на изхода, групата ни ще се появи след малко. Но никой не излиза. Самотен продавач на сок от нар стои там, хванал с готовност ръчката на уреда: „ориндж джус, плийз, портокал, нар, портонар...“. Зад него продават тишгъртки и шапки, пътеводители и сувенири с марката Кападокия. Цените са... каймачени. В Каймакль. Джус, плийз, фреш джусс, елате да ви изстискам всички до кора... Но никой не излиза от мрака. Решавам да не чакам тук групата, а да се разходя. Ето го истинският Анадол. Пребрадени, шарени шалвари, кирпичени къщи, изоставена, видимо изтърбушена църква. Пред нея седи просяк. Минава сляп старец с молитвена шапка на главата и броеница в ръце, води го малко дете. Селянки с шарени шалвари плетат и нашиват текстилни кукли в традиционни местни носии, насядали са направо на улицата. Ту лира, мадам, фйф лира (по-големите). Прекрасни са. Не си купувам, щракам. После съжалявам, бяха красиви. Минават повече от четирисет минути, от нашата група няма следа. Дали не трябва вече да ги прежаля? Йо не си е взела мобилния, да ѝ звънна, пък дори и да беше, долу със сигурност няма

покритие. Започвам да се тревожа. Господи, сам-самичка съм тук, не знам дори да се върна в хотела. (Човек естествено мисли първо за себе си. Първо джан, после джанан, както казват мъдрите турци.) Далече сме от Гьореме. Дали пък не са ме забравили тук и да са потеглили, без да ги видя? Дали са живи? Не, човек със сигурност не би оживял толкова време без светлина и въздух. И в този момент ги виждам как един по един се измъкват от дупката, зашеметени, учудени, мижат срещу слънцето, но щастливи. „Сутринта си забравих хапчето за кръвно – тюхка се Йо – без малко да ми прилошее по едно време, но голям емоушън, доволна съм, беше страшно!“ Да, бе, да. Слава богу, живи сте. Качваме се в автобуса. „Как се казва тази църква отсреща“ – питам екскурзовода. „Ортодокс“ – отговаря небрежно той и свива рамене. „Изоставена е, ама явно е голяма светиня, защото всяка година по Великден тук идват гърци за венчавки, женят се тук, представяте ли си, от толкова далече“ – махва с ръка и пренебрежително се смее. Гръцка им работа. „И ние двете сме ортодокс“ – настоявам аз – руснаците също и това ни интересува“. (Е, тях, както виждам, не чак толкова, защото в този момент руснакът ухажда едновременно и двете, гонят се, крият се, щипотят се, много странна конфигурация са.) Окей, окей – изведнъж става сериозен нашият водач. Но нека продължим!

Тръгваме към осемъгълното тюрбе и скалите на Селиме Султан. Удивително място! Неслучайно е привлякло самия Джордж Лукас, тук са снимани „Междузвездни войни“. Катерим и оглеждаме отгоре долината, разполагаме се в „одаите“ на султанката, снимаме. Долу на паркинга ни застига пясъчна буря. Завихрят се миниатюрни торнада от пясък, скърца между зъбите ни и се скриваме в долмуша ни. Мирише на Азия и на приближаващ дъжд с гръмотевици. Тръгваме обаче на път и избягваме временно от бурята. Успяла съм да снимам в прахоляка, сред безвкусните сувенири, сокове, нарове и джунджури, три уникални сандъка, наредени ей така, съв-

сем на шосето, очевидно антикварни реликви. Розово дърво, обковано в медни ламарини, изписани калиграфски, шарени и красиви са. Огромни са. Кой ли турист би си купил такова нещо и би го отнесъл далече у дома? Зад гърба си чувам протестните викове на гневната млада продавачка – домогнала съм се до нейните сандъци и съм отнела образа им. През това време е говорила по мобилния с някого и ме е пропуснала. Облечена е с яркорозов анцуг, косата ѝ е разрошена от вятъра и пепелака... Хуква да ме гони, крия се в автобуса. О, я стига. Дъждът след малко ще навали скъпоценните ѝ сандъци, пясъкът немилостиво ги засипва. Но тя ги пази ревниво от очите и обектива на неплатежоспособни клиенти. Тръгвам си с ясното съзнание, че съм си откраднала образ.

Отново на път. Минаваме край интересна масивна сграда, оградена с... бодлива тел, с двор, вишка и двама въоръжени. Какво е това – макар че се досещаме. „Затвор“, отговаря спокойно водачът ни, в тази част на Турция престъпността е на неестествено ниски нива, почти никой не лежи в този затвор, хората са с добър стандарт, има поминък и рядко някой си позволява да открадне. За други престъпления не става и дума. Интересно, не си представях така анадолските затвори. Спираме за обяд (вече е почти три следобед) в селцето, което се пада в самото начало на каньона Ъхлъра вадъсъ. Него тепърва предстои да пребродим. Под краката ни шуми реката, а от Ъхлъра до Селимие де що има обекти, наши са. Посреща ни голям месингов бюст на Ататюрк, стърчи минаре на джамия, вее се червеният байрак с полумесеца – стандартен анадолски пейзаж. Над каменния насип на реката обаче, точно под огромния каменен мост съзирам нещо, което ме вкаменява. Гигантски цветен каменен барелеф на приведен мъж в цял ръст, с генералска униформа, бридж, ботуши и черен астраганен калпак на главата. Полупрофил-полуанфас, подобен на египетски фараон, той като че ли... току що е нагазил в реката и крачи с едри крачки. Самият Ататюрк! Все едно тутакси ще

налови пъстърва за туристите от ресторантчето. Това и ядохме – пъстърва на керемида, ама истинска пъстърва, дребничка, от реката, не от развъдник и хранена с гранули. На съвсем истинска керемида. Гарнитура? Пиляф, естествено, съпроводен с ужасно вкусни и нечовешки лютививи гъби. Йо решава да угаси пламъка с... бяло вино. Аз – с газирана вода. Влизам в ресторантчето вътре и снимам. Винаги ме просъпзават ковърчета с лебеди, но когато са изрисувани по стените, това вече е прекалено. Шаренията надминава и най-смелите ми очаквания. Шедьовърът обаче е тухлена печка с тръби (дядо ми Радослав, онзи, дето прилича на Ататюрк, някога ги проектираше и изковаваше същите), и пиринчени огромни кани и ибрици поставени отгоре ѝ. Късен анадолски сецесион. Улавям периферно недоброжелателни погледи – тази пък сега защо снима? Сервитюрка в цикламени атлазени шалвари се суети около две маси само с мъже. Навън са туристите, тук местните. Явно не съм желана тук, извхърчам навън. Няма да престане да ме учудва тази страна. Перуанците са нечовешки гладни, предлагам им и своята порция – „помагайте, момчета, континентите трябва да се подкрепяме.“ Смеят се. Хлябът свършва. Но аз имам халвички в чантата и в автобуса раздавам подкрепления. „Уат из дис? Халва. Гуд, вери гуд, дилишъс!“ От туризма се огладнява.

Започва най-приятната част от нашия сървайвър – обиколка на каньона по поречието на реката. И... руква проливен дъжд, спасяваме се под едни разлистени дървета, скални навеси и отново пещери. Тук са прословутите скални църкви със стенописи – Пророк Даниил с лъвовете, Дева Мария и Архангел Гавраил, Благовещение, Рождество Христово, Даровете на Влъхвите, Бягството в Египет. Дълго разглеждаме, навън плющи дъждът. Канадецът се залива от смях – „платили сме си, трябва да вървим!“ Странен протестантски оптимизъм и жизнелюбие? Може би е прав Вебер – практическият им разум е в основата на всичко. Будистките чеда също стоиче-

ски приемат ситуацията. Шинтоистите (корейци два броя) са несломими. Имам чувство, че даже апаратите им съхнат в движение. То бива дисциплина, бива виталност, ама чак пък толкова... Само ние, ортодокс, сме тъжни. Като наваляни (думата е друга) мушката. На руснака му е все по-смешно (виното май му дойде в повече), рускините са гневни. Обяснимо – с толкова къси минижупи са тръгнали, че голите им крака са вир вода. А белите чорапки – в окаяно състояние. Червилата размазани. „Туризм, ето занимание праздних“ – беше излюблял Бродски на времето. Не споделям неговата максима, но дали пък да не разведря братушките? Като ги гледам са от новыe русские, едва ли ще ме разберат. Трябва да обяснявам кой е Бродски, дълга и широка... Сещам се обаче за шопската шега с изядения въпреки всичко сапун – „море, пениш се, не пениш, ке те ядем...“. Обаче се спирам, защото няма шанс да бъде разбрана от корейци, перуанци, филипинка, англичанин (снажното момче, което героически пролази подземния град в Каймъкъл, няма някаква си буря да сломи! Англичаните, Санчо...). Канадецът ли? Пасторът се оказа невероятно витален и с чувство за хумор. Пихме дружно турско кафе, пребрадох се като Селиме султан, правихме си снимки за спомен. А той за миг не свали каубойската шапка. Перуанците обаче решиха, че всичко е купон, че съдбата им поднася хубави сюрпризи, макар че са мокри до кости (и все още много леко гладни) и се наредиха и те в снимката. Жестовете с ръце са симптоматични – всичко е хеви метъл, бейби, рок! Туризмът ни кара съмсем мъничко все пак да изглупяваме...

Тръгваме по течението на реката, над главите ни вишат снаги страховити скали и пещери, дъждът отдавна е спрял, мирише упоително на незнайни треви и цъфнали дървесни видове. Както и на изсъхнали дървета, заели най-причудливи форми. На отсрещния бряг виждаме чудно красив кафяв кон с бяла опашка кротко да пасе. Филипинката цвили от възторг – „Оу, дъ хорс, хоооорс“. Ами да, думам ѝ, нали сме в

Земята на красивите коне. Риъли?! Аха, със сигурност! Ка-па-до-кия. На персийски.

Пешеходният преход свършва и, надишани на кислород и озон (някои определено имаха нужда), отново сме в дормуша. Последна дестинация ни е долината на гълъбите в Юргюп. Охоо, май че се завръщаме? Ние вече бяхме тук. Оказва се, че голяма част от групата ни всъщност е отседнала именно тук! От Гьореме сме само четирима – ние и перуанците. Гледай ти! Скалите пред нас имат най-невероятните качулати плавно извити форми. Долината прилича на развълнувано море. Скали в яркожълто, сиво до розово, на пластове, се простират пред очите ни, докдето поглед стига. Виждаме и въпросните гълъби, накацали по тях, а нашият водач вече е започнал разказа си за Троицата: Бога, Сина и Светия дух, като многозначително кима с поглед към нас. Взел си е бележка, значи. „Ортодокс“. От време на време се обръща към нас и пита „така ли беше по Евангелието“. Да, да. Евет.

Една най-последна спирка ни зове – ювелирният център в Юргюп, където попадаме наистина в пещерата на Аладин. След двете едноименни джамии в Анкара и Аванос, време беше и за пещерата. Оникси, аквамарини, хризолити, ясписи, диаманти, нефрити, тюркоази в сребърен и златен обков. Майстори са тези турци, много му разбират на ювелирното изкуство. А на какво ли пък не разбират? Кулинария, сладкарство, търговия, грънчарство... Тук ни се замая умът. Към нас се приближава момиче с дръпнати очета и права коса и заговаря на развален руски: „Вы болгары, ох какая радость, из Казахстан съм аз, учила съм руски в училище, вие българки, прекрасно, о, как щастлива съм, когато мога да разговоря на свой език със свои... Женена в Юргюп, с две деца, муж, он тюрк, тук скучнатия безкрайна за млад човек... ама, на, кадер! Судьба.“ Хайде пак открихме братя и сестри. Изпраща ни почти просълзена... Трогателна е. Последно сбогом с долината на гълъбите си вземаме в магазина за локуми и ядки... Оп-

итваш от всичко, докато ти прилошее от сладости, аромати, вкусове... Поемаме към дома. Евдокия бе в Кападокия, време е за сбогуване. Гьореме е вече за нас у дома. В далечината просветва слънцето зад облак и осветява гърлото на заснежения вулкан Ерджиес.

У дома, в Гаферли хаус ни очаква поредната мелодраматична ситуация. И тук сбогуване – утре заминаваме. Нашите домакини са устроили традиционна вечер с традиционно ястие, компания и саз. Ястието е специално, нарича се мантъ. Понеже, както стана ясно, съм специалистка по турските сериали, невъзможно е да не се възползвам от този шанс да попълня празнината в общата си култура. Ще опитам мантъ. Защото по филмите в напрегнати романтични сцени обикновено девойката казва на възлюбения си: „Омесила съм ти мантъ“ или „Ще си дойдеш навреме, нали, тази вечер, ще готвя мантъ“. И той примира в сладостно очакване. Дори и да са скарани, дори да има неразбории, ревност, приготвянето на мантъ е знак, че нещата се оправят. И енд-ът върви към хепи. Та, мантъ, видите ли е някаква тържествена манджа. Нещо като пиле с ориз по нашеско, баба ми навремето така тържествено посрещаше скъпи гости и зетьове (боя се че последните не бяха от най-скъпите...). Ако е зима – пиле с ориз и дафинов лист (всъщност пилаф) или кокошка, паркирана в сарми с кисело зеле. Ако е лято – гювеч с бамя и патладжани или долма, т.е. пълнени пиперки с ориз и кайма (какво беше учудването ми след много години, когато разбрах, че турците така наричат прелестните зелени баклавички с шамфъстък). Или мусака (тя е гръцко ястие, турците я правят с патладжани и не я наричат така, абе не се обичат и това си е). Тук обаче става дума за мантъ. Голям жест е, когато малките тестени квадратчета собственооръчно са разточени и формувани от домакинята. Тези, гьореманските, бяха големи колкото едри череша, хапчици тесто, в които е увита миниатюрна плънка от телешко месо. Понеже са наистина дребни и месото не се

усеща, нашата Мелек ги беше сварила и обилно поляла с киселомлечно-сметанов сос, а най-отгоре небрежно разхвърляни доста на брой късчета запържена телешка кайма и задушени нахут. Интересно ястие, но моята средиземноморска душа възроптава още на второ гребване. Това е твърде тежко, още повече, че задължително трябва да се отгризва и стрък пресен лук, което придава доста несвойствен вкус на ястието. Освен това всичко е в преобилие, след прелестната доматиена супа с керевиз (същата, бабината ми), която бе напълно достатъчна вечеря. Изпитанието, наречено мантъ, не успях да преодоля и домакините останаха леко разочаровани, въпреки настояванията ми, че ол из дилишъс, бът... итс туу мач, но моор... Абе, голям мор е това ядене, имам нужда да постоя малко гладна, тук, в Кападокия няма шансове за подобно нещо! И пак сладкиши, и пак уиски, че и песни (без танци). В един момент старата майка и сестричката на Исмаил изчезват някъде. Къде отидоха, пита Йо. В комшиите, да правят разтривки, съседът бил болен нещо, че... Ще си дойдат, няма страшно. От някъде се връща и Корай – голямото момче на семейството, тийнейджърът, който работи по доставките на хотела. Малкият син пък подскача наоколо и задава въпроси, Мелек тихо му прави забележка и той сяда. Добри и възпитани деца. Като всички деца в Турция – възпитавани строго на труд, но очевидно с много любов. Деца, имунизирани от болестите на модерния свят – хиперактивност, детско насилие, алкохолизъм, наркотици (е, нямам данни и цифри). Истината е, обаче, че край колкото училищни дворове съм минавала, на колкото влакове, автобуси, кораби и ферибооти съм се качвала, никъде не чух и не видях някой местен човек да се скара на детето си или не дай боже да го удари; или пък деца да се сдърпат и бият. Не видях пияни и дрогирани младежи по улиците. На сутринта, когато от хотела се изнасяха китайците, видяхме малкия петгодишен син, въоръжен с прахосмукачката да по-

чиства освободената стая. А после подгони да завърне кокошката от стопанството, която е тръгнала да кълве в дъжда...

Пристига цялата родà на Мелек – е, преувеличавам малко, но освен нас и фамилията на Исмаил, и майка му, и сестра му, надойдоха: сестрата и зетят на Мелек с майка им и малкото им момиченце. Да не забравяме братовчеда Мустафа уит хиз гърлфренд Елѝн... Елѝн се усмихва безстрастно с вид на пираня. Малко студено става, времето се развали явно, но иначе е страшно задушечно. Всички вечерят, после чиниите се прибират от жените, всички насядат като в театрална зала, един до друг и разсипват чая. Сазът се настройва дълго, правя снимка на Йо, въоръжена със саз и чаша уиски, после запяват. Мистична е тази музика, от саза се процеждат стонове и вопли. Тъжни са песните им, но хората са лъчезарни и усмихнати. Сестрата на Мелек – Сабиха, видима възраст около 30-те (както се оказва по-късно вече с три деца) прилича на интелектуалка-технократка от Лондонското сити: прозирно бяла кожа (а Мелек е мургава), с очила, стройна, достойна осанка, на токчета, в панталон, с яркочервено червило и... забрадка. Косата ѝ е хваната точно както трябва – със специалната лента, с твърдия държач на кока, който дава вид за прекомерно издължаване на силуета на тила. Артистично-предизвикателно позира с ръка на кръста (по-точно там, където трябва да се намира талията изпод черния шлифер). Малката Сибел ни гледа като екзотични екземпляри през цялото време, в един момент става, идва към нас, гушва се в мен и е готова за снимка. Трогвам се, милвам я по косите, фотографираме се. Групова снимка, като на хора, които винаги са били заедно, но им предстои раздяла и имат нужда от спомени. От снимки, които ще показват на децата си. След живата музика минаваме на запис, аз си поръчвам Зюлфю Ливанели, отново приемам възторзи и респект, пием по още един чай. (За днес ми е вече петнайсети...) Никой не пуши, освен Исмаил. Той е патриархът, той е босът, все пак. Главата на фамилията и обществото

тук. Турците имат невероятно непробиваем усет за йерархия и чиновопчитание на възрастите и половете. Изключено е някой „низшестоящ“ да скърши хатъра на друго: жена да противоречи на съпруга си, деца да прекословят родителите, млад да не се подчинява на стария. Чувството за приличие и ред стои над всичко – на практика то управлява обществото и осигурява спокойствието му. А спокойствието е от първостепенна важност тук. По някое време само Сабиха се скрива в ъгъла зад колоната на коридора и виждам, че тайно пали цигара. Тайно от кого? От съпруга, от майка си, от детето, от племенниците? Доспива ни се, вече е късно, но гостите не бързат да си ходят. Забравям, че гостите сме всъщност ние. Сбогуваме се. Топли и сърдечни хора с достойнство, с гордост, която е скрита в ъгълчетата на очите им, в ъглите на искрените им усмивки, зад проблясващите стъкла на очилата.

Гьореме, ден осми. Отиваме си в Анкара. В другото удома. Сутринта е мрачна, вали, багажите са стегнати, а от кухнята се носи упоителна миризма на гьозлеми. Чай с гьозлеми и други работи, обилна, както винаги, закуска, която аз смятам да поразтъпча преди тръгване. Оставям Йо да се суети около огромния си куфар и поемам към върха на скалите. Оттам вчера снимахме балоните. Ставането тогава беше изпитание – в 05.30, преди изгрева, за да се хване слънцето. Горе изобщо не бяхме първите, отдавна бяха заели позиции истинските фотографи с триножниците, с големите обективи. Първите балони вече се рееха, а точно над главата ни запалиха поредния и успях да снимам и пламъка, и излитането, в едър план. Иначе трябва да си вътре, в кошницата, за да снимаш толкова отблизо. Извънземно е, а и самият пейзаж е извънземен. Има някакво съзерцателно спокойствие в техния летеж (чувала съм и съм чела, че пребиваването в тях повече от час обаче съвсем не е толкова съзерцателно безметежно – особено кацането, а за цената от 120 евро за билет не ми се обсъжда.) Е, добре де, балони, красива атракция. И въпреки че тази

атракция датира относително отскоро – от средата на 90-те години – вече отдавна се е възприела като чисто Кападокийска. Нашият домакин Исмаил също работи основно това. Като го попитахме къде отива, той каза: „В Юргюп, работя на балоните“. С гордост. С достойнство. Шереф, нали така беше. И тостът за здраве, но и философията на живота са просмукани от шереф. Започвам да ги разбирам, турците. И домашните им наредби, та било с всичката им претрупаност, но и удобство. И прагматизма на стопанското им устройство (на всяка къща има закачен по един слънчев панел.) И бавното им напредване във времето при всякакви обстоятелства, в пълно самообладание. Дори овцете и козите спокойно пасяха в дъжда, дори невероятно пухкавите снежнобели кокошки – явно тези са, които снасят онези гигантски яйца с портокалово-оранжев жълтък – кълват спокойно под дъжда. И гордостта, с която хората мислят и говорят за историята си така, както говорят и за всекидневието си: „Правя чомлеци, имам 20 художнички в цеха“; „Тази къща с баща ми и тези две ръце съм направил, сам самичък всичко – планове, материали...“, „тези килими са ги изтъкали тези четири жени, които виждате тук, а нишките са от истинска коприна – и нея изпридаме тук, ето ги бубените пашкули, така става коприната...“; „Сега кандидатствам за университета, стискай палци, ходжам, да ме приемат в Анкара, ама повече искам даже Истанбул, че да гледам морето“, „Корай ни е отличник – първи по успех е в класа“, „Учим българска филология защото ни е интересно, харесва ни езика ви, ама е доста труден“ и т.н. Започвам да проумявам една реплика от романа „Музей на невинността“ на Орхан Памук. Проумявам я едва сега, защото тя е толкова банална и очевидна, че не е необходимо дори да се изрича. А Памук слага като поанта на своя роман, героят му – като венец на собствения си живот. Сега си давам сметка, че тя е всъщност е откритието ми за образа на турците: „Най-важното нещо на този свят, Орхан бей, е човек да бъде щастлив.“

Това казва героят Кемал, малко преди да почине, останал сам и непостигнал живота си с любимата си Фюсюн. Тя си остава до края фикция и блян за него. Но е превърнал целия си живот в почитание към Фюсюн, в музей на миналото си щастие и това самò по себе си го прави щастлив. Щастието осмисля битието. Щастието турците дължат на подредения си, осмислен от дребните радости живот – дребни, а всъщност обемащи времето, което живеем, те са в състояние да осмислят екзистенцията. (Анатомия на времето, темата на Йо се оказа невероятно провиденческа!) Това е работата, гордостта от труда, от попрището жизнено. Това са пълнотата и радостта, които дават семейството, общуването между поколенията, децата, брака. Радост от самия живот. Направи ми впечатление, че най-голямата гордост на Фелиз беше не бюрото ѝ в катедрата в университета, не кариерата, която ѝ предстои или изборът на тема за дисертация, а сватбената ѝ снимка. Тя като красива булка, прекрасният ѝ съпруг, щастието им. Мутлулук. И дребните радости на всекидневието: дългите разходки в природата, по улиците и в магазините, сладкарниците и кафенетата, обилната вкусна храна, свободното време, просторните удобни жилища, природните красоти, които ги заобикалят. Безкрайните филми, музика и сериали, които обливат души и сърца с емоции на тъга и радост. Способността да изпитваш емоции сама по себе си е щастие. Там, във филмите и сериалите, може да се наплачеш на воля – пълен релакс, тотална групова и масова психотерапия. Между тези емоции пък може да разпуснеш с нещо сладичко или наргиле.

В груповата психоза на щастието за миг се гмурнахме и ние. И станахме част от пъстротата на белия свят. Нали си спомняте от физиката – целият спектър на дъгата при съответната динамика и интензитет в крайна сметка започва да свети с ... бяла светлина. Една последна мазка с четката към нашата Кападокийска палитра: стоим на автогарата и изчакваме автобуса си за Анкара. Гигантско бяло куче се сгуш-

ва до мен на пейката, гледам го с недоверие, но то мен – с безкрайна любов. Разтварям роман, Йори също отваря един литературен алманах. Четем. По някое време усещам, че още някой чете моята книга, надничайки през рамото ми. Вдигам поглед и очите ми срещат две изкрящи черни цепки, поставени върху пергаментово сбръчкано, опалено от слънцето лице. Остър черен перчем се спуща на челото. Широка усмивка: „Яя, какво четете? Аз тези букви ги познавам. Това са руските букви. Учил съм ги някога, дори и аз мога...“ – и засричва – „А-уу-топ-сия-на... Зла-то-струй... Вот из диз? Не разбирам много, но чета.“ И продължава – аз съм от уйгурите, роден съм в някогашния Съветски съюз, в училище учехме руски, помня Пушкин, Толстой. После заживяхме със семейството ми в Китай. После дойдох тук. Сега съм тук в командировка, но дойдох за няколко дена, за да видя Кападокия. Вие рускини ли сте? Не? Българки!!! Та ние сме роднини! Ама не са ли руски тези букви? Ето как човек може да срещне миналото си на най-неочаквано място.

Напускаме нашия Ноев кораб (тук срещнахме всякакви човешки етно-, културни, био- и други видове) и поемаме обратния път към дома. Четири дни в Гьореме проживяхме без медии – в стаята ни нямаше телевизор, а и никои не гледаше телевизия, без радио, вестници не видяхме къде въобще продават, без интернет (токът спря веднъж, интернетът дойде също веднъж в хотела ни, а обяснението бе в „метеорологичните условия“). И може би тоталните, втрещяващи контрасти са част от груповата психотерапия, която толерантно подканя – гледайте телевизия, там има за всекиго по нещо. Рекламата на молитвени килимчета и уоки-токи с молитви на арабски следва след дръзка, разголена еротична реклама и подходящия към нея видеоклип. Двама в леглото – тя и той. След това сам в леглото, грижливо епилиран, метро-, транс-или хомосексуален красавец-певец. Следва целувка между мъже. СТрастна целувка между красавец и красавица. Татуи-

ровки и пиърсинг, голи пъпове и... бурки. В университета – в левия двор гърми рок, в десния – а ла турка. За всекиго по нещо има и в масовата, и в социалната, и в битовата култура. Полумесец и звезда, поставени редом до сърпа и чука, звездата на Израел, звездите от Европейското (или Американското) знаме... Влизайки в различни социални роли „персоната ти“ (т.е. индивидуалната ти маска) се сменя, наложена върху много и различни лица: професионални, семейно-съпругески, родителски, политически, хедонични, приятелски. Психотерапия вероятно е и скриването на жената под була и наметала. В това общество, което издига жената в култ, няма по-свято от майката, недопустимо е колега да се сдърпа с колежка и да ѝ държи тон – това го стигматизира като „грубиянин“ веднъж завинаги и е компрометиран. Същевременно обаче цифрата на броя изнасилвания ежегодно надминава и най-богатата фантазия, нивата на жертвите от престъпленията, наречени кръвно отмъщение също.

Завръщаме се в Анкара в ранния следобед и отново поемаме с Хюс по центъра на града. Уморени сме, но... неуморими. Наивно (все още) си въобразяваме, че утре, в деветия ден само ще летим и там, във въздуха, ще си почиваме... Минаваме отново през сърцето Къзълрай, през Гювен Парк с паметника на свободата и водоскоците. Попадаме в пъстрия водовъртеж на митинг на комунистите, които раздават листовки (позиви), оживено убеждават минавачите защо трябва да гласуват за техния кандидат и гърмят революционни турски песни (съвсем в тоналността на Интернационалът, Катюша и Вставай, страта огромная...). И... отново много рок! Тук рокът е музиката на протеста, левите – са млади, интелигентни, нахъсени, симпатични, добре облечени, будни, образовани и прогресивни. Отново ми става видимо и безпощадно ясно – не, не е като у нас... В ушите ни гърмят лозунги, пред очите ни се развяват рекламни политически слогани: Да на Джумхуриета, не на мракобесието! Ключова е ролята на жените в класовата

борба! Ще постигнем социалното равенство – да на комунизма, да на прогреса! Занули! (Свали от власт АКП и Ердоган. – един сюжет с дълга медийна предистория за чудовищни финансови злоупотреби, клиентелизъм и лицемерие.) Ето и някои от противниковия лагер: АК Партиси е прогресът! Въздушните пътища станаха народни! Вече не плащам такса за университета! Другите говорят – АКП действа! Аз избрах консервативната десница – партията на ценностите!

Поемаме към Чанкая – легендарния дипломатически квартал, в който някога е живял самият Ататюрк. „Къде искате да ви заведе“ – пита ни нашия Вергилий. Не знаем, но на толкова много места още... „Волиш ти него, та него/ но своя воля ти нямаш/ на живота ти аз съм господар“ – театрално рецитира „Изворът на Белоногата“ той (ех, тази литература!) и ни повежда към... нашето желание, парка в лебедите. Кратък одих, прием традиционната анкарска боза, сервирана с купичка печена леблебия. Бозата е кисело-тръпчива и гъста, не е яркочълта като одринската, напомняща на крем карамел. А леблебията трябва да се накисне в чашата, аз я изпивам преди да науча това. Хюс се смее, не се пие така! И е малко тъжен – „утре вече няма да ви има...“ Говорим за литература, за последните си довършени книги, за новите, едва започнати. Вървим по улиците и снимаме – слънцето е на залез, като по поръчка. Не, като в роман на Решат Нури („На залез слънце“). Едната сграда е в стомана и синьо огледално стъкло, до нея е бяло здание, после зелено дърво. Бялата сграда излиза на обектива златна. Прелест. Започва да става все по-люксово – бутици, ресторанти, магазини. Устремно се свечерява, светлините светват, вървим обаче неотменно по Туналъ стрийт (джадеси, но така ми дойде, стрийт, защото все повече ми напомня всичко това улиците на Белгрейвия в Лондон). До Куулу парк и езерото с лебедите – бели и черни – вече сме по тъмно. Днес е девети май, денят на Европа. Единствено тук този празник е означен. Буквално, със

знамена. Наоколо е пълно с млади хора, с възрастни, излезли на разходка хора, с всякакви хора. Минаваме през заведение направо на улицата, където дори се вдигат халби бира. Край нас профучава мотор с млад моторист и мотористка по къси бели панталонки. „Чок гюзееееель“ – вика щастлива тя. Това е съвсем другата Турция, „моята Анкара е тук“, възторгва се Йо. На Чанкая трябваше да отделим повече време. Но кога и как? Следващият път. Купуваме в крачка подаръци и почерпки – каймачен локум, локум с нар, шоколадено пишмание, кафе с кардамон. Баклавите решаваме, че ще ги напазаруваме на летището, имаме престой утре от близо два часа на „Ататюрк“! Що е време, пред нас е! Разделяме се с Хюс, ще се видим скоро, може би още на есен, за поредния Еразъм, но вече у дома. „Очакваме те и предложението продължава да виси пред теб със страшна сила“ – шегувам се сериозно и литературно не съвсем уместно пък аз. Прибираме се в хотела по тъмно.

Ден девети. Отлитаме. Денят ни започва повече от прекрасно – с Идил. Момичето с име на река (Идил на тур. озн. Волга река), с огромни черни очи и гъсти дълги коси, почти глава по-висока от мен (а аз съм 1,70) ни натоварва с куфарите на колата си и стигаме до огромната автогара, откъдето потеглихме за Кападокия. Изпраща ни на автобуса за летището, Автобус Анкара Белидиеси, спирка ащи (последна), летище Есенбоа. Какво означава Есенбоа (чета го Есенбоджа, но е неправилно) – питам Йо. Не знам, есен е вятър, боа е бик, но вятърния бик? Няма смисъл? Може би е някакво име? (Боец от армията на Тимор, спомня си Йо, казах ви, че е факир в тази източна история, бие се при Анкара през 1402 година!) Ами че това е твоят Зевс, който те преследва – упорствам аз и се смея... А ти си жертва на своето целомъдрие, успя да се изплъзнеш и на музейния гигант, и на пастора, смея се аз безотговорно. И понятие си нямаме още какъв номер ще ни спретне Вятърничавият бик. (Нека се казва така това летище, моля ви!) Ето какъв. Самолетът ни излита с 35 минути закъс-

нение. Лекомислено се успокояваме, че ще навакса разликата и ще успеем да хванем връзката от Истанбул за Варна. Кацаме, слънчево е, но не слизаме от самолета още 20 минути. Вратите са затворени и въпреки негодуванията си – Айм лужинг май кънекшъгън... – никой не слиза по стълбицата. Все пак тръгваме като отприщен поток, всеки бърза за някъде, обещават да ни съдействат за осъществяването на кънекшъгъните. Вятър. Без мъгла. Хукваме като луди и... се нареждаме на две дълги опашки. Първа паспортна проверка, втора паспортна проверка. Губим още време. На втората опашка завързваме разговор с красива пълна туркиня над средна възраст, която приветливо ни се усмихва. „За къде сте, къзъм?“ „За Варна и вече сме закъснели, а Тюркиш еърлайнс никак не обичат да презаверяват билети.“ „Ами, да, смениха им ръководството и проблемите започнаха. Тук сменят всичко, нали знаете“ – и съзаклятнически ни смига. Знаем, политикъл коректнес се нарича. „Ама вие не се притеснявайте, летецът за Варна ми е аркадаш, ало, ало Осман бей, гюнайджън, чок севим, чок севим, а, евет, евет, тук едни прекрасни дами ще летят с теб, а закъсняват, ще ги изчакаш ли?“ „Аха, добре, ще бързат – евет каза, спокойно!“ – махва безгрижно с ръка, работата уредена, човекът ще чака (като нищо може да ни метне на крилото на самолета, като във филм с Харисън Форд), заливаме се от смях, ситуацията е нервно-напрегната, абсурдна и ... хедонистично безотговорна. Последното действие на нашия пътуващ театър Карагъоз свършва. Поне така си мислим.

Минахме. И хукнахме. През глава, все едно ни гонят онези стършели от мита за Йо. Бягаме двете с Йо. И трябва да пробягаме 22 гейта на летище Ататюрк, само този, който някога е кацал там може да ме разбере. Бягам и държа над главата си червените паспорти, Йо е несъвсем плътно зад мен. Блъскам се в хора и предмети, срещу нас и зад нас превозват закъснели пътници с малки колички, нещо като влакчета, като електрочари. Ние бягаме... Нас главите ни проблясват електронни

табла: „Варна, последно повикване 222 капъ“. Тичаме към пустата капия, следвайки стрелките – ту вдясно, ту вляво. Като в една електронна игра от моето късно детство – „Супер Марио преследва огнедишащата ламя...“. Стоп, стигнахме, успяхме! Нарездаме се за бордни карти отново на неправилната опашка. Нисък мъжки глас просъсква зад гърба ни на български – „съседното гише е за Варна, не виждате ли“. Не, вече нищо не виждаме. Но благодарим в духа на добрия тон.

Зачервени, запъхтяни влизаме в нашия самолет. Успяхме! Отправляме се към местата си с култовата цифра 13 – А и В. На място С седи ... самият Кевин Костнър. Не, мога да се закълна, че е той. Или със сигурност неговия двойник! Изправя се, разтваря ръце и широко се усмихва „Джанъм, чок севим, чок севим...“ и Йо се хвърля на врата му! Аз онемявам! Йо, жертва на своята нравственост, преодоля всички Зевсове и най-сетне е в капана на желанието. „Кой е този хубав мъж, бе Йо“ – шептя аз, когато страстите се поуспокояват и вече сме вързани по седалките. (Добре че ни вързаха, иначе тези двамата щяха да продължат да се целуват!) „Един колега и стар приятел, е, имаше и нещо романтично, някога“ – подсмивва се палаво тя. „Не съм го виждала от двайсет години, а сега съдбата ни среща точно в този момент, през две милионни столици, кажи сега има ли случайности на този свят? Аллах наистина си прави шеги с мен! Първо фотоапаратът ми колко чудодейно се намери в Юргюп, сега Юмер!“ Ех, всяко нещо все някога си намира мястото. И майстора. Колегата е светило по османска история, здрависваме се, разменяме координати. Кевин Костнър се оказа всъщност Индиана Джоунс – вчера кацнал от Еквадор, преспал в Анкара и ето го в друг самолет. „Днес сутринта от Анкара излетяхме, даже закъснение имаше“ – разказва той... Стига бе, пътували сме в един и същи самолет, Йо, попитай го откъде е минал в летището, ама че спринтьор, та той беше отдавна преди нас в самолета. „Ами в автобусите щяха да ни ориентират за връзката, ама аз зная кой е пре-

кият път...“ . Гледай ти, а ние бягаме като луди... митични героини. „А накъде си тръгнал“ – продължава да любопитства Йо. „Аа, по работа, естествено, на историческа конференция в Кюстенджа.“ Моля? Кюстенджа е турското име на Констанца, Йо, скъпа, ние в какъв самолет се качихме, боже, нали сме с бордни карти, и през колко капии преминахме, да питаме стюардите?! Ама той, самолетът първо спирал в Кюстенджа, а накрая, последна спирка е Варна. Сигурни ли сте? Евет.

Полетът закъснява с още 20 минути – нямаме път да се включим в пистата за излитане. Самолети, самолети... Разминават се и изпреварват един друг – все едно сме на автогара. Толкова естествено нещо е да се лети. В Истанбул. Издигаме се, помахвам за сбогом, морето искри под нас. Извиваме рязко и летим нас морето. Кара Дениз искри. Със сигурност виждам под нас красиво извитите лагуни на прочутите плажове Килъос и Шиле, описани в романите на Памук. Толкова съм чела за тях, толкова ги търсихме през 2010 година, когато бродихме из Истанбул по нашия проект „Литературен пътеводител“, стигнахме обаче само до Белград орманъ. Те са наистина много далеч. Трябвало да ги видя от самолета.

Летим към дома. Добре, ама започва ужасна турбуленция, съпроводена от равномерно силно тракане, като че по корпуса на самолета. Заболяват ме внезапно уши и гърло както никога друг път. Тракането се усилва и чувам само него, Йо ми говори нещо, но виждам само мърдане на устни. Пред мен жена се превива на седалката от болка в главата. Нещо става. По едно време дори Йо се разтревожва: „ужасно ме болят ушите, какво става“. Не те чувам въобще, но някога, (когато можех) съм чувала, че така му става на човек, когато има проблем с херметизацията на самолетния салон. „Чуваш ли тракането“ – ужасена е Йо. „Да – опитвам се да се шегувам – нали си спомняш вчерашната телевизионна новина? Самолет на Тюркиш еърлайнс аварира, поради сблъсък с ято птици, които влезли в турбината. Няма жертви, дващсет от

пътниците са леко или по-сериозно наранени... Йо, това са нашите птици, кълват с клюновете си самолетчето ни... Или пък птицата е само една? Онази митична птица с хищния клюн от езерото Ван...“ (Това го бях чела някъде в романите на Ливанели. „Щастие“? И филм имаше такъв. Мутлук.) Сбогом, живот. Прощавай, мутлук. Започваме да се снишаваме и пред очите ми се открива една от най-красивите гледки, които някога съм виждала отвисоко: Констанца, лагуната, морския бряг, розови, зелени и жълти, разкроени като пачуърк земи, опасват града отвсякъде. Тук е много, много слънчево. Кацаме, пътниците слизат, сбогуваме се с нашия професор. След още двацет минути самолетът ни прави „кръгом“ и отново полита. Болката в ушите изчезва. Тракането също. След 15 минути сме във Варна.

Кацаме. И тук започва моят абсурден епилог, защото нещата се подреждат а ла Джером Джером. Куфарите ни изчезват, да, тази история вече сте я чели у Елиф Батюман, в есето ѝ за конференцията за Толстой в Ясна Поляна, където се събрали русисти от цял свят, а тя, без дрехи и четка за зъби, изкарала всички дни по спортен екип, с шампоан на заем... Е, не е чак толкова драматично при нас, по-страшно е куфарът ти да изчезне на отиване. А ние вече сме си у дома, а тук и вратите имат уши –исках да кажа, че и стените помагат. Добре, че не ни остана време (какво време, то дъх не ни остана) да накупим баклави в Чанкая. Защото вече отдавна щяха да са напоили всичко в куфарите. Обаче не ни остана да ги купим от летище Ататюрк. Какво, сега с празни ръце ли се прибираме? А куфарите? Опишете ги. Това е нещо обичайно за Истанбулски полет. Може и да пристигнат, може и да не пристигнат. Може да ги познаят по описание, какво има вътре? Ето, пишете декларации. Отварям ужасена дамската си чанта. Вътре са документите от Еразъм, билети, паспорти, фотоапарат и смартфон. Останалото е в главата ми. Съзнавам, че почти целият ми пролетен гардероб и бельо е в този куфар

(имам малко дрехи, напоследък нещо не обичам да си купувам дрехи, а това е грешка). Винаги съм подценявала ръчния багаж по самолет. Грешка. О, още нещичко, спасено в чантата ми – романът на Виктор Пасков „Аутопсия на една любов“, взет и така и непрепрочетен в Турция. С автограф „На Евдокия от Виктор с огромна симпатия“. Достатъчно. Останалото е изгубено, не, то е нишан (знак), че ще се завърнем отново някога в Анкара.

И така, следва равносметката. Аутопсията на моята любов към Турция показва следното:

- 1) над хиляда прелестни фотокадри; 2) няколко незабравими приятелства, сред което най-важното – Хюс!; 3) почти двудневно главоболие след страшния полет; 4) багаж, който се завръща на петия ден след мен, изведнъж се обличаш в дрехи, пристигнали по своя воля у дома, преставаш да вярваш в тленното, купуваш си веднага най-необходимото, боже мой, та утре съм на лекции; 5) с багажа пристигат три включени анкарски симида във вид на артефакти, пишмание на сол, локумите са цели; 6) една изгубена стихосбирка (поезията на Хюс, заедно с моята презентация и няколко феминистки вестника изчезват от хотела – ама че предмети за изчезване, какво имаше в торбичката, ханъм, ами моля ви се, кой ще пази стари вестници?!); 7) дребни сувенири, керамика и гривнички, за всички от сърце; 8) две мои неизпълнени анадолски мечти (да гледам дервишки танц на живо и да си купя ангорска котка); 9) планове за нови пътешествия из Анадола (да се готви Коня, Памуккале, Ефес и Троя).

И един прекалено дълъг пътепис. Но преди да го започнете – нека ви пригадая на турско кафе. С кардамон е.

Издавам сърдечна благодарност за съветите и редакторската намеса в този пътепис на проф. Хюсеин Мевсим и доц.

Йорданка Бибина.

Анкара-Юргюп-Гьореме-Анкара-Варна-Шумен-Варна

24 май, 2015

Евдокия Борисова е родена през 1968 г. Завършила е Българска филология в Шуменския университет. Доцент по журналистика в Шуменския университет. Чете лекции по медийни жанрове, новинарство, публицистика, специализирани печатни медии, нова българска литература. Доктор по теория и история на литературата. Автор на книгите „Жанр и норма в българската драма от началото на XX век“ (2001), „Жанрове в медиите“ (2007), „Паралитературата. Текстология, социология, медиатори“ (в съавторство с П. Шуликов и Я. Милчаков, 2009), „На ръба на Изтока и Запада. Романите на Орхан Памук“ (2011), „Мелодрамата в телевизионния сериал“ (2014).

Сценични майки

Автор(и): Елиф Батюман

В един следобед в 2000 г. училищният директор в Асланкьой, селце в планинската верига Тавър в южна Турция, е посетен неочаквано от синеока селянка на средна възраст със забрадка на главата. Със сведени очи и прикривайки уста докато говори, тя се представя като Юмие Коджак и го моли да ѝ помогне при създаването на женски театър в селцето. „Представете си само“, пише по-късно директорът Хюсеин Асланкоолу. „Тя е напуснала нивите и овощните градини, и изведнъж се появява тук! ...Театър, казва тя!“ Той ѝ казва да дойде отново когато е събрала достатъчно участнички и след като жените са поискали разрешение от съпрузите си.

Юмие Коджак, селянка на 44 години с начално образование, е прихванала театралния вирус от училищна пиеса, която директорът е поставил предната година. В нея е била представяна ролята на селцето в турската Война за независимост от 1919, когато военно подразделение, съставено от местни хора, отправя първите изстрели срещу окупационната френска армия. В почит към тяхната смелост Кемал Ататюрк, първият президент на Турция, дава на селото сегашното му наименование, което означава „лъвско село“. Юмие не е виждала театър никога преди това и преживяването завладява мислите ѝ. В продължение на дълго време тя размисля върху поло-

жението на селските жени – множеството роли, които те трябва да играят. На полето те работят като мъже; във вилите на богатите стават икономки; вкъщи са съпруги и майки. „Това не преставаше да се върти из главата ми, как успявам да свърша всички тези неща“, припомня си тя по-късно. „А след това видях театъра на Хюсеин. И тогава реших, че нещото, което се е въртяло из главата ми, е било театърът“.

На следващия ден след срещата с директора Юмие се завръща, придружена от няколко други селянки. Някои от тях едва могат да четат. Повечето са на около четиридесет и имат по няколко деца. По-късно тя ми каза, че не е било лесно да ги придума: те настоявали, че не знаят как да играят на сцената. Но Юмие ги убедила, че те вече играят роли, всеки ден – че театърът ги заобикаля от всички страни, независимо дали това им харесва или не. Директорът ги предупредил, че театралните амбиции ще ги изложат на клюки и присмех. Но Юмие смята, че може да намали клюките като изключи мъжко участие в групата: жените ще играят всички мъжки роли сами, със саморъчно направени мустаци от козя кожа.

Женската театрална група от Асланкьой започва ежедневни срещи в училището, след като жените са работили по десет или дванадесет часа по полята. Първата им постановка, съвременна турска пиеса на име „Каменни бадеми“, е разпродадена напълно в театъра на местната провинциална столица Мерсин и за него се пише в националната преса. Жените са поканени в Истанбул, за представяне по телевизията. Никоя от тях дори не се е качвала на междуградски автобус преди това. На една от спирките Юмие за първи път се сблъсква с въртяща врата. В продължение на дълго време тя остава отвън, по едно време дори се отчайва, че никога няма да стигне до отсрещната страна.

Постепенно се зареждат други постановки, други успехи. През 2003 г. жените участват в съвместна постановка на име „Женски тегоби“, основаваща се на собствения им тежък жи-

тейски опит, който включва неща като отвличания, насилствени женитби и домашно насилие. Изпълняват пиесата в Асланкьой, пред собствените си съпрузи и селските първенци. През 2006 г. „Пиесата“, документален филм за „Женски тебоби“, се превръща в международен успех и печели награди в Триест и на фестивалите Трибека. Юмие пътува за пръв път в чужбина, като посещава гала-представления в Испания. Започва да мечтае да постави Шекспир и да направи собствен филм. През 2009 тя играе главната роля в собствена адаптация на „Хамлет“. През пролетта на 2012 приключва снимките по първия си сценарий – историята на отрудени майка и дъщеря, които гледат кози в тавърските планини.

Може би е малко трудно да се осъзнае веднага колко забележителни са тези постижения. През 1920-те и 30-те, гражданските реформи на Ататюрк поставят Турция в авангарда на феминизма. Турските жени получават право да гласуват още през 1934, преди Италия и Франция. Дъщерята на Ататюрк е боен пилот. Но в провинциална Турция новата гражданска конституция няма почти никакъв ефект върху старата патриархална култура и животите на жените продължават да текат до голяма степен както винаги. В наши дни някои турски жени са шефове на големи компании, писателки на бестселъри, олимпийски златни медалистки и съдийки във Върховния съд. Други турски жени – стотици хиляди от тях – са жертви на изнасилвания или стават булки на малолетна възраст. Жените съставят само тридесет и седем процента от платената работна сила в Турция. Около тридесет процента от жените в селска Турция не завършват средно образование, а четиридесет и седем процента са били бити или изнасилвани от съпрузите си.

Ислямската партия, ръководена от Реджеп Таип Ердоган, който е турски премиер-министър от 2003 г. насам, подписа харта, осъждаща женитбите на малолетни. Правителството му прокара закони, които криминализират вътрешно-семе-

ното изнасилване и наказват убийствата на честта с доживотен затвор, а също организира курсове за професионално обучение за полицаи, в които те се учат как да действат в случаи на семейно насилие. И въпреки това през първите седем години от управлението на Ердоган, броят на убийствата на жени нарасна четиринадесет пъти. Законовите мерки не означават почти нищо когато премиер-министърът открито насърчава патриархалните нрави, които ги правят необходими на първо място. Ердоган често е заявявал, че всяка омъжена жена в Турция трябва да роди поне три деца. А веднъж покачи бройката до пет. Той смята, че цезаревите сечения намаляват плодовитостта на жените и окачествява както тях, така и абортите, като коварен заговор за намаляване растежа на Турция. Броят на молбите, попълнени от родители с цел женитби на малолетни дъщери, се е покачил през последната година, а четиринадесет процента от женитбите днес включват момичета на малолетна възраст.

Юмие произхожда от свят, в който жените не четат книги, не контролират собствените си финанси, нито пък излизат от къщи вечерно време. Те пазят тайните на мъжете, защото ако не го правят, не могат да разчитат на закрила или подкрепа от страна на полицията. В повечето документиранни случаи полицията е изпращала обратно въщи пребитите от роднините си жени. Поне на три жени, потърсили закрила от държавата, е било наредено да се помирят със съпрузите си, след което са били убити от тях. Миналата година, в окървавената ръчна чанта на жена, простреляна осем пъти от партньора си на оживена улица, беше открито оплакване срещу него, подадено два дни преди това в полицията.

Когато пристигнах в Асланкьой в един облачен майски следобед, то изглеждаше като типично турско село с единствена главна улица, джамия, кафене, хлебарница, месарница и бакалия. В магазина се продава Кола, но не и диетична. Селото има 2,500 жители, повечето от които са потомци на

юруците, номадски народ, за който се смята, че се е пренесъл в тавърските планини от Централна Азия през единадесети век. Може би поради юрушкото влияние, ислямът се спазва по-малко стриктно в Асланкьой, отколкото в някои други юго-източни турски села. Жените тук са известни с твърдостта си. Те могат да цепят дърва и да работят по строежи. По време на войната за независимост те са носили на гърбовете си амуниции за войниците. През 1946 няколко жени от Асланкьой, някои от тях бременни, се противопоставили на полицията, вместо да оставят изборната урна в ръцете на корумпиран местен водач. Много от тях били застреляни или хвърлени в затвора, включително и някоя си баба Халиме, която се хвърлила върху урната с думите „Гласуването е нашата чест – няма да предадем честта си“.

Срещнах се с Юмие в дома ѝ, малко по-настрана от главната улица, на един горист склон. Беше облечена в широки шалвари, забрадка и яркосини гумени цървули, обичайни за анадолските селски жени. Вече по средата на петдесетте, тя излъчва по-малко усещане за сила, отколкото за упоритост. Гласът ѝ е много характерен – мек и почти момичешки, но с пронизителна нотка. Една от десет деца, тя е била единственото от момичетата, получило училищно образование. Когато била на осем години, една нова държавна инициатива изисквала семействата да изпращат поне по една дъщеря в начално училище. Една от по-малките ѝ сестри била на шест, по-подходяща за училище възраст, но тя била много срамежлива. Юмие отишла вместо нея. Умирала от желание да се научи да чете. В селото ѝ, доста отдалечено от Асланкьой, нямало библиотека, но тя успявала да уговори някои от хората да ѝ заемат книгите си. Първата книга която заела, от един учител, била „Майка“ на Максим Горки. Тя ѝ показала, че по принцип хората са еднакви навсякъде. „Той пише за хора като нас тук на село“, разказва ми тя. „Печката им е печка като нашата, треперенето им е треперене“.

Когато навлязла в ранните си младежки години, Юмие започнала сама да пише разкази. В първия от тях, „Козата-красавица“, се разказвало за бездетна жена, която се моли на Бога, „Моля те, дай ми дъщеря, дори и ако се превръща в коза през нощта“. И Бог ѝ дава точно такава дъщеря, която пораства толкова красива, че за жена я поисква синът на богат човек. „Ах, щерко, ти не можеш да се омъжиш за никого“, казва майката. „Помисли си само: та ти се превръщаш в коза през нощта“. Но семейството на богатия човек покрива девойката с накити и златни часовници, и майката започва да се моли отново: „Или я направи момиче завинаги, или си я вземи обратно“. На сутринта тя отива при леглото на дъщеря си и я намира мъртва.

Юмие описва собствената си майка като млада, необразована и невинна: тя събирала книжки за цигари по улиците и, понеже по тях имало арабски знаци, които ѝ изглеждали като писмо от Корана, ги целувала и ги събирала на високо място, както подобава за думите на Бога. Преди няколко години един репортер запитал Юмие дали знае значението на собственото си име. Тя не го знаела и не ѝ било приятно да разбере, че на арабски *ÿm*ti означава „неграмотен“. (Това е едно от прозвищата на Мохамед, за когото се говори, че е бил неграмотен по времето, в което е получил пророчествата). Но освен това *ÿm* е и арабската дума за „майка“, така че двете главни теми на драматичната работа на Юмие – образованието и майките – са били предписани в името ѝ.

Като едно от малкото образовани момичета в селото, Юмие пишела любовни писма за по-големите момичета. Когато братята ѝ били в армията, тя им пишела писма от името на семейството. Обичала да слуша и да знае всичко за всекиго. Казва, че не ѝ се е налагало да измисля нищо в пиесите, които пише. Когато я запитях как се възприемат пиесите от хората, за които тя пише, отговорът беше, че те обикновено не се разпознават. Напуснала е училище на дванадесетгодишна възраст. На деветнадесет се омъжила за мъж от Асланкьой, в

предварително уговорен брак. Има двама синове и една дъщеря, която играе в театъра и помага при поддържането му.

През 2006 Юмие е написала автобиографична пиеса на име „Цветята на копнежа“, в която описва собствената си философия на театъра. В първото действие става дума за жена на име Хатидже, чиято дъщеря Елиф иска да се учи, но съпругът настоява Елиф да работи на нивите, за да финансира пианските му навици; той вече я е обещал за жена на един от съседяните си. Когато Хатидже възразява, той я бие, с което причинява аборт на петото им дете. В отчаянието си тя решава да се отрови. Елиф едва успява да я спре и ѝ казва, че всички майки са „цветя на копнежа“. Второто действие не е продължение на първото, а разказва нова история, този път за жена, която създава свой собствен театър. Името ѝ е Хасрет, което означава „копнеж“. Заглавието „Цветята на копнежа“, има двойно значение: пиесата представя творческото израстване на жена на име Копнеж, но заедно с това тя представя и артистичната трансформация на копнежа на Хатидже.

Юмие поддържа архив на театъра си в една взета под наем сграда в предградията на Месрин. Един следобед тя ме покани там на гости, заедно с още няколко участнички в театъра. Седяхме на одеяло в един циментов двор, близо до малка градина от кайсиеви, смокинови и лимонови дръвчета. По кактусите тъкмо се зачервяваха първите бодливи плодове. Юмие и дъщеря ѝ Дуйгю донесха домати, краставици и джоджен, които жените започнаха да режат за табуле¹. Съпругът на Юмие също излезе от къщата. Благ и с малко раздърпана външност, той не изглежда като човек, склонен към насилие. Юмие го изпрати обратно в кухнята да донесе вряла вода за булгура.

Дуйгю се задава с части от архива: купища пластмасови папки, машинописни страници и рекламни годишни календари, които Юмие използва като тетрадки. Започвам да пре-

1 Ориенталско ястие от булгур и зеленчуци. Бел. пр.

листвам множество изрезки от вестници, описващи деветгодишната история на театъра. Едно от заглавията – „С тесто по ръцете тя ще снима филм“ – намеква за една от идиоматичните фрази на турския патриархат: „Който има тесто по ръцете, не трябва да се меси в мъжки работи“. Има и много статии за „Женски тегоби“, постановката от 2003 година, основаваща се на житейския опит на участничките в театъра.

Сюжетът се основава най-вече на историите на две от жените: Зейнеп и Юммю. В документалния филм за постановката Зейнеп описва как, когато е била в напреднала бременност и страдаща от спазми, съпругът ѝ, който я биел когато се напие, ѝ дал пари за еднопосочен автобус, с който да заведе болното им малко дете на лекар. Докторът само я погледнал и веднага казал, че тя е на път да ражда. Сама, без пари, тя родила детето, в резултат на което получила седем шева. По-късно, докато събирала дърва за къпане на бебето, тя се питала защо Бог не я е оставил да умре при родилните мъки. Историята на Юммю е за това как тя е искала да стане учителка: даже успяла да стигне до втори гимназиален клас, когато по-големият ѝ брат отвлякъл тринадесетгодишно момиче, за да се ожени за него. Родителите ѝ, изправени пред перспективата за кърваво отмъщение, настояли тя да се омъжи за брата на момичето. Заключили я в една стая и не я пуснали навън в продължение на три дни, докато тя най-после се предала от умора и плач. Два месеца по-късно Юммю избягала, но нямало къде да отиде. По-късно я оженили отново, този път за един мързелив пияница.

[...]

В документалния филм се виждат множество селяни, събрали се, за да гледат премиерата на „Женски тегоби“. Много от жените сред публиката са напълно заплениени от представлението, с блеснали очи и отворени уста. Реакциите на мъжете са по-сложни. Повечето от тях изглеждат ту развеселени, ту смутени, ту горди. Поне двама от тях са дошли тук, за да под-

крепят жените си. Изглежда не са лоши хора. Една от жените казва, че мъжът ѝ похвалил начина, по който тя представлява мъжа-насилник. „Докарахте го съвсем като мен“, казвал той. „Беше съвсем истински“.

След „Женски тегоби“ Юмие решила да започне сама да пише и поставя пиеси, с нова група актьори от областта Мерсин. (Училищният директор продължава да пише за първоначалната група, днес известна под името „Палатков женски театър от Асланкьой“). Докато пишела, Юмие спяла, подобно на Наполеон, само по три или четири часа в денонощие. Всяка сутрин ставала малко след два часа, за да подготви печивата за деня. В три идвал камион, който я откарвал до една овощна градина на два часа път, където беряла портокали и лимони в продължение на до дванадесет часа. После, след като наготвела вечеря за семейството, тя пишела в продължение на два часа, преди да си легне. Юмие е написала десет пиеси, в повече от които се разглеждат отношенията между майки и дъщери. Новата група включва и две жени със средно образование. Едната от тях, Зехер, се е омъжила на шестнадесет и е завършила училище вече като възрастна. Тя е на четиридесет и шест, и има двама внуци. Лицето ѝ е голямо и изразително, с широко разположени очи – и тя е в състояние да играе почти всякакви роли, от водещи главни до комични характери. Другата, Айфер, която е на четиридесет и една, е започнала да играе в театъра още на тийнейджърска възраст. Отказала се след женитбата и се присъединила към групата на Юмие едва след развода си. Тя се специализира в мъжки роли, особено такива на злодеи. Мъжките роли подхождат добре на стегнатата ѝ фигура и тя обича особено много да играе на сцената с камшик. Живее заедно с шестнадесетгодишната си дъщеря и работи като търговска представителка на продукти от типа алое-вера, но също и чистачка, а и от време на време пътува до Истанбул, където играе в някои сапунени опери.

Докато се ровех из купа ръкописи в архива, открих копие от преработката на „Хамлет“, направена от Юмие, и го отворих напосоки.

„Мой бедни Йорик!“, прочетох на глас.

„Познавах го“, продължава веднага Юмие. „Беше човек с неизчерпаема духовитост, с блестяща фантазия!“. После изведнъж става сериозна. „Знаеш ли“. Казва тя, „има нещо, което искам да те питам за тази сцена. Когато Хамлет казва, „Колко пъти съм го целувал по устните, този Йорик“. Е да, ама Йорик е мъж. А Хамлет също е мъж.“ Тя пита дали имам някакво обяснение за това, и аз признавам, че нямам, като отбелязвам, че по онова време Хамлет още е бил малко момче. „Разбира се, така е“, съгласява се Юмие. „И все пак изглежда странно. У нас в Турция малките момчета не целуват зрели мъже по устните.“

Всички са съгласни, че това е странно. „Хамлет е бил хомосексуален“, казва тихо Зехер, без да откъсва очи от домата, който реже, и тази теория се дискутира в продължение на няколко минути. Юмие не може да я приеме, защото, казва тя, нали смисълът на всичко е в това, че той е влюбен в майка си?

В собствената ѝ адаптация Юмие е сменила много от имената с такива, които ще звучат по-близо за турската публика. Хамлет е станал Хамит, Хорацио – Хуршит, а Полониус – Шахин, което означава „ястреб“, може би защото Хамит е в състояние да го различи от сойка¹. Само името на Шекспир не могло да бъде променено – за нещастие, тъй като жените не били в състояние да го произнесат. Юмие написала турската транскрипция на името, Şekspir, по ръцете им, за да могат да го гледат докато работят на полето.

1 (Изящна) алузия за оригинала, в който Хамлет казва „Аз съм побъркан само при северо-северозападен вятър, но щом духа откъм юг, различавам сокол от сойка“ (в английския оригинал „I am but mad north-north-west. When the wind is southerly, I know a hawk from a handsaw.“ (Hamlet: Act 2, Scene 2).

„Хамит“ е бил представен в няколко турски града и е привличал значителна публика. В един момент актрисата, играеща Гертруда, стигнала до осмия месец на бременността си и вече не била в състояние да падам мъртва на пода, така че Юмие написала алтернативен завършек, в който никой не умира, само Хамит полудява наистина.

По време на първата ни среща попитах Юмие дали е било трудно да полудее истински. Тя каза, че притежава нервен темперамент, поради което нещата са се получавали естествено. „Просто правех ей това“, казва тя и, повдигайки очи към тавана, започва да крещи и пищи по най-ужасяващ начин. „Боже, боже, боже, какво става, ти си убиец!“ Намирахме се в дома ѝ в Асланкьой и съседката надникна през вратата, за да види кого убиват. „Няма нищо, просто репетираме ‚Хамлет‘“, каза Юмие. „Ако само това тяло можеше да се разложи, да се превърне в капка роса. Или ако Бог не беше забранил самоубийството!“ Съседката се оттегля безмълвно.

Успехът на „Хамлет“ в Асланкьой говори за универсалността на Шекспир. От друга страна, той може и да е свидетелство за определени прилики между света на Шекспир и анадолското село от 21-ви век. Провинциална Турция е място, където убийствата за отмъщение или поругана чест, както и кръвните вражди, са нещо реално. Въпросът дали е по-добре да си жив или мъртъв е напълно реален за селските жени, много от които са имали множество поводи да се питат най-буквално „дали е по-достойно за душата...“ Често в „Хамлет“ съдбата на селянина е нарицателна за безсмислието на живота. Репликите, които Юмие рецитира, за тялото ѝ, което се превръща в капчица роса, са от първия монолог, „О, ако можеше таз тежка плът да се стопи“, в който живота се описва като „изтощителен, износен, плосък и безсмислен...“ – редове, които вероятно намират силен отзвук у всеки, който върши много работа по плевене. В своята представа за сцената от гробищата – онази за тайното братство между „градинари и гробоко-

пачи“ – Юмие изразява метафората спретнато, използвайки тикви вместо черепи.

Постановката ѝ започва с появата на духа на бащата, изпълняван от жена, наметната с бял чаршаф с дупки за очите. Това е смешно, тъй като изглежда малко като **Чарли Браун**, очакващ Голямата Тиква¹, но заедно с това е и страшно, защото онова, което е под чаршафа, е нещо, от което жените са страдали реално, независимо дали ще го наречете традиция, икономика, патриархат или съдба. „Хамлет“ и „Женски тегоби“ задават множество подобни едни на други въпроси. Кой е този човек, който ми заповядва да напусна училище и да се върна къщи, да умра в селото, в което съм родена: реален баща или фиктивен демон? Животът ми мой ли е или принадлежи на родителите ми? Това благословия ли е или проклятие?

Когато Юмие казала за пръв на училищния директор, че в нейния театър няма да участват мъже, той бил удивен и я попитал дали е феминистка. Това е дума, която тя никога преди това не била чувала, но липсата на мъже е мощна част от нейния театър. Тя отразява една определена реалност в селата, където емоционалните животи на жените се концентрират върху децата, животните и други жени, а мъжете винаги са някъде другаде – заети с безделие, пиене, хазарт, работа или просто мъртви. В пиесите на Юмие мъжете са заден фон, също като времето: те или причиняват проблеми, или не. Жените са онези, които изпълняват действията, които вземат решения и се променят като хора. Казано най-общо, Юмие е далеч по-малко загрижена за това да реформира мъжете, отколкото да възпитава жените. Щом само образозате жените, казва тя, те ще възпитат синовете и дъщерите си като равни, и тогава вече мъжете ще бъдат по-добри от само себе си.

1 Батюман вероятно има пред вид анимационния филм *It's the Great Pumpkin, Charlie Brown* (1966), с който сигурно е израснала. Бел. пр.

Един ден аз придружих Юмие и групата ѝ до далечно село, по-малко и по-бедно от Асланкьой, където те трябваше да вземат участие в програма за подпомагане на жените, осъществявана от Фондацията за човешки ресурси в Турция. След презентациите на специалисти по здравно образование и психология трябваше да се направи представление на „Безплатна клиника“, пиеса, която Юмие е написала въз основа на историята на жена, която познава, и която не би отишла на доктор дори и ако това би било безплатно.

Селцето се намира в планините, на около час път от Мерсин. Минахме покрай фабрика за бутилиране на Кока-Кола, после лозя, гробища. Забелязах селце на име Далакдереси – Тъжно дърво – както и ред огромни ризи, които се развяваха на простор за сушене. В началото на срещата около двадесет от жените получиха анкетни листове, съдържащи въпроси за брака и бременността. Няколко от тях, неспособни да четат и пишат, диктуваха отговорите си. Жените изглеждаха физически различни от членовете на групата на Юмие – лицата им по-загорели, отношението им към мебелировката някак по-предпазливо. Много от тях имаха златни, или просто липсващи, зъби. Въпреки откритите им лица и готови усмивки, нещастieto им се чувстваше като предмет в помещението – нещо с което човек трябва да се бори и да се справи възможно най-добре. Всички знаеха, че това е причината, поради която ние сме тук.

Здравната лекторка започна разговора с темите за рака на маточната шийка, противозачатъчните средства и страничните ефекти от влагането на спирали. С помощта на гигантска диаграма на женската полова система, прожектирана на стената, тя посочи клитора и обясни, че това е източникът на женското сексуално удоволствие, и че той може да бъде разбран като малък пенис. Психоложката говори за щастието и ендорфините, и обясни как по време на секс човек произвежда ендорфини. „Знам, че всички сте научени да го правите само

когато съпругът ви желае“, каза тя. „Знам, че всички си мислите, Защо да си създавам допълнителна работа през нощта, когато просто бих могла да спя?“ Те трябва да преодоляват такива мисли, обясни им тя, защото да изпитват удоволствие от секса е тяхно право. Жените избухнаха в смях.

Психоложката им каза да се приберат вкъщи тази вечер и да обяснят на мъжете си какви късметлии са, че имат такива фантастични съпруги. Тя им каза, че трябва да обичат самите себе си, защото човек не може да нахрани някой друг, когато сам е гладен; а също и че може да се достигне всеки, ако само човек успее да намери верния език. Ако все още не сте ги достигнали, то значи не сте намерили правилния език. За мъжете ставаше дума във всяко изречение, но по такъв теоретичен начин, че те започнаха да изглеждат като Бог, или може би като терористи – все неща, които ви засягат, но с които вероятно никога няма да се срещнете лице в лице.

Накрая стана време и за „Безплатна клиника“: историята на един доктор, който отваря безплатна клиника и бива посещаван от множество пациенти със смехотворни оплаквания, които не могат да бъдат премахнати от съвременната медицина. Тридесетгодишна „стара мома“ идва при доктора с оплакването, че не може да се ожени. „И какво да направя за това?“, пита докторът. В началото жените, които никога преди това не бяха виждали театър, гледаха към изпълнителките с невярващи изражения. Постепенно те започнаха да се смеят на шегите и да отговарят на реторичните въпроси. Педагогическото съдържание на пиесата се състои в историята на една пациентка, която има реално медицинско оплакване: болки в гърдите. Противопоставяйки се на съпруга си, който смята това за срамно, тя отива при доктора, който открива сериозна болест: ако би отлагала още малко, тя вероятно би умряла. След кратко мълчание местните жени изглежда разпознаха това като щастлив край и започнаха бурно да ръкопляскаат.

До двадесети век турските жени не са участвали в сценични представления. Женските роли са били изпълнявани от мъже или от не-мюсюлмански жени, най-вече арменки. Трагичната съдба на Афифе Жале, първата жена-мюсюлманка, която се противопоставя на тази традиция, е все още добре известна. Когато младата Афифе се появява на сцената на тийнейджърска възраст, през 1919, за да замести една липсваща арменка, баща ѝ я нарича курва и се отказва от нея. Полицията разтурва всички следващи представления и Министерството на вътрешните работи издава формална заповед, забраняваща на мюсюлмански жени да участват в сценични представления. Ататюрк отменя забраната през 1923, но Афифе вече е изпаднала в различни стадии на унижение, мигрена и зависимост от морфин. Тя умира в нищета, в заведение за душевноболни, през 1941. В наши дни наградите „Афифе“ са сред най-високите почести на турската театрална сцена. Иронично е, че, макар „Женски тегоби“ да е била спомената по време на церемонията за присъждане на наградите „Афифе“ през 2007, там било цитирано единствено името на училищния директор и на нито една от жените. Юмие плакала горчиво. Афифе Жале винаги е била вдъхновение за нея – тя мислела непрекъснато за своята героиня, докато създавала театъра си.

В турския театър комедията е по-стара от трагедията и мелодрамата, които стават известни едва през деветнадесети век, чрез западни примери. Преди това основната драматична форма е бил театърът на сенките, който печели популярност през късния шестнадесети век. Този вид театър съдържа две главни и постоянно използвани фигури: селянина-грубиян Карагюз и неговия изтънчен приятел Хадживат, появяващи се в поредица от сатирични диалози и скечове. Главният „сюжет“, поставен като пиеса в пиесата, обикновено представлява средство за създаване на контакт между двамата главни герои и поредица от човешки типове: Карагюз и Хадживат

участват в поетически конкурс и Карагъоз печели, като опердашва всички останали поети; двамата отварят канцелария като писари и Каргъоз пише откачени писма; или пък Хадживат праща Карагъоз в заведение за душевноболни, след което съжالياва.

Във времето, което прекарах заедно с трупата на Юмие, те обикаляха училищата в Месрин с пиеса на име „На цената на два вола“, изпълнявайки я до пет пъти дневно. Гледах тази пиеса много пъти и тя често ми напомняше за пиесите на сенките, които бях гледала по телевизията като малка. Централното действие, разказващо за баща, който решава да продаде дъщеря си, на училищна възраст, за цената на два вола, се представя като пиеса в пиесата. В един от скечовете жена от града идва в Асланкьой, опитвайки да продаде на селските жени билети за собствения им театър, което води до размяна на реплики в стил Карагъоз и Хадживат. В друг скеч три участнички в готварски конкурс стигат до бой по въпроса чие село прави най-доброто *лепе* (доматена яхния с булгур и картофи). Последната сцена, разказваща за продаденото момиче, ако и по-сериозна, е представена сравнително леко, с комични интерлюдии и щастлив край.

[...]

Най-близкото до Асланкьой летище е в Адана, родния град на баща ми. По пътя обратно към Истанбул аз се отбих в стария апартамент на дядо и баба, където днес живее леля ми. Малката ѝ дъщеря Юмут беше също на гости от Караманмараш, където учи бизнес-администрация (специалност, която не ѝ е по сърце). Както обикновено, леля ми започна да се оплаква от факта, че по-голямата ѝ дъщеря, както и аз, живеем сами и прекарваме цялото си време в работа. Юмут, както винаги настроена миролюбиво, обеща, че ще има десет деца, за да компенсира и за нас двете. Тя вече имаше и имена за тях. „Абдулхатиф, Абдурахим, Селухатин, Фейзула...“, започна тя да напява.

„Ами момичетата?“, попитах аз.

„Няма да имам момичета“, отговори тя сериозно.

Разговорът се обърна към речта против абортите, която премиер-министърът беше държал предната седмица. „Всеки аборт е едно Улудере“, обяви той, позовавайки се на една неудачна въздушна атака от миналата година, при която бяха загинали повече от тридесет цивилни кюрди, близо до източния град Улудере. Той не можел да разбере защо хората са загрижени повече за убитите кюрди, отколкото за убитите зародиши.

Обратно в Истанбул аз продължавах да мисля за положението на жените в Турция. Започнах да обръщам повече внимание на турските вестници – на сензационните заглавия, които преди това винаги бях отбягвала. През септември погледът ми беше уловен от „Цената на изнасилването: пет овце, една крава и една булка“. Историята звучеше като смесица от „Женски тегоби“ и „На цената на два вола“. Е. Д., тринадесетгодишно селско момиче от Ерзурум, е била принудена да се ожени за свой роднина, който я изнасилвал и измъчвал; в замяна родителите на роднината дали на бащата на Е. Д. пет овце и една крава, а тринадесетгодишната им дъщеря била принудена да се омъжи за брата на Е. Д. (Насилникът беше арестуван по-късно). Един месец по-късно, като ехо от „Цветята на копнежа“, една петнадесетгодишна отвлечена булка от градче близо до Адана се обеси на решетките на прозореца си, след като съпругът ѝ я ритнал в стомаха и причинил спонтанен аборт.

В момента Юмие работи върху сценарий на име „Без крака, на собствените си крака“. В него се разказва историята на момиче с увреждане, чиято петдесетгодишна майка я кара на училище всеки ден в ръчна количка. В един момент тя печели национален конкурс по рисуване със супер-реалистична рисунка на самата себе си в ръчната количка. С парите от наградата тя си купува истинска количка за хора с уврежда-

ния. Също като театъра от Асланкьой, рисунката на момичето използва артистични средства, за да промени представяната реалност. Рисувайки истинска картина на унижителната ръчна количка, тя я превръща в по-достойно инвалидно кресло – също както театърът, показвайки несправедливостта в живота на селските жени, би могъл да направи този живот малко по-справедлив. Веднъж Набоков е казал, че вдъхновението за написването на „Лолита“ е дошло от картина, нарисувана от маймуна в парижката Ботаническа градина: в нея се виждали решетките на клетката ѝ. Това е добра метафора за естеството на артистичната продукция. Какво друго рисуваме всички ние, ако не решетките на собствените ни клетки, или ръчните колички, в които са ни пренасяли като деца с увреждания? Как другояче да се разрушат клетките? Как другояче бихме могли да се изправим на собствените си крака?

Елиф Батюман (р. 1977 г.) е американска писателка, преподавателка и журналистка от турски произход. Родена е в Ню Йорк, израснала е в Ню Джърси, в момента живее в Сан Франсиско. Завършва Harvard College, а след това защитава докторат по сравнителна литература към Stanford University. Най-известната ѝ книга, „Изстъпления. Приключения с руските книги и хората, които ги четат“, е преведена на български език (изд. „Сиела“, 2013).

Политическият спектрален кръг

Автор(и): Кая Гендж

В детските години зеленият цвят ми изглеждаше ужасно опасен. Страхувах се от него както се страхувах от срещите с призраци в изоставени къщи. Зеленото беше, в края на краищата, цветът на Шериата и, като носещ сако¹ гражданин на светска република, аз бях страстно уверен в мрачните значения на този най-ужасяващ от всички цветове. Саудитска Арабия го имаше на знамето си, съпровождан от странна сабя и дори още по-странни думи на арабско писмо. Цветовете на частното училище, което посещавах, бяха зелено и жълто, което означаваше, че когато влизах в по-големи магазини със зелената си униформа, неведнъж бях спиран от охранителите, които ме питаха: „Ти да ни си за Шериата, момче? Веднага да събличаш тая униформа!“ В училище ме предупреждаваха да се пазя от арабите и никога да не се доверявам на мъже-с-автомати-и-дълги-бради-развяващи-зелени-знамена-по-улиците. Знаех, че сбърканото покрай тия въображаеми мъже бяха не брадите или автоматите им, а зеленият цвят на знамената им.

Така че, когато кметът на Истанбул започна да боядисва тротоарите в зелено през 1995, не се учудих да видя раз-

1 Тоест облечен светски, а не традиционно. Бел. пр.

ширяваща се паника сред озападнените квартали на града. „Шериатът идва!“, крещяха хората по улиците, сякаш на някоя съседна улица се бяха материализирали марсианци или самият Годзила, и се приближаваха със зелени стъпки, разплисквайки отвратителния си цвят върху всеки, когото срещнат по пътя.

„Винаги се започва с тротоарите, а след това се разпространява и до вътрешностите на домовете ни“, шепнеше леля ми. Беше готова да се заключи вкъщи, само и само да не позволи на цвета да проникне в душите ни. „Така се случи в Техеран; сега ще се случи и в Истанбул“, предупреждаваха ме. По телевизията коментаторите изказваха страхове от възхода на така наречените „зелени капиталисти“ – анадолски индустриалци, които не разполагаха с връзки към управляващия елит в Истанбул, но които се идентифицираха и с американския долар, и с исляма. Глави на големи компании, някои от тези хора бяха образовани в САЩ или изпращаха децата си да учат там (хората предполагаха, че това е начина, по който те са се запознали с похватите на американския капитализъм), и със сигурност подкрепяха боядисването на тротоарите. В резултат на това левичарските вестници пускаха статии за симпатизиращи на Шериата зелени зони, наложени от каубоите от Вашингтон, които боготворели този цвят в свободното си време.

Всичко това беше последвано от призови за деполитизация на градските пространства. Да измием зелените тротоари, пишеха колумнистите. Пък и кой ли би желал да се разхожда по зелени тротоари? Да върнем проклетия цвят обратно на брадатите терористи! Изправен пред изключителен натиск от все по-увеличаващата се коалиция от зелени скептици, кметът на Истанбул Реджеп Таип Ердоган се предаде. Тротоарите бяха спасени от злокобния цвят, а след това пребоядисани в жълто. Сега вече всички изглеждаха щастливи;

жълтите тротоари светеха като слънца и хората бяха радостни да забравят зеленото.

Почти двадесет години след като Цветните войни за тротоарите уж най-после бяха приключили, една нова политическа единица, Зелените и Лявата партия на бъдещето, върна обратно зеления цвят по нов начин. Партията изглежда е реална алтернатива на правителството на Ердоган, което иначе няма приемлива опозиция в политическата сфера (опонентите му включват най-вече расисти, милитаристи и ксенофоби). В противоположност на техните зеленофобски, ултра-секуларистки предци, новите зелени същества от турската политика възстановяват отново малтретирания цвят и го карат да представлява антинационалистическата, хуманистка реторика на хора като Рабиндранат Тагор. Те възприемат една нова интерпретация на лявото – основаваща се не на култове към водачи или идеи за модернизация и озападняване. Те се борят да спасят околната среда на страната от някои ужасяващи екологични последствия от новите развойни проекти, осъществявани от правителството. Усилията им засега са популярни и влиятелни. Ако бях политически специалист, бих казал, че бъдещето на турската политика може да бъде разделено между ислямисти и еколози: борба между различни отсенки на зеленото. Но не съм политически специалист.

Все по-очевидните признаци за популярността на зеленото не могат да бъдат игнорирани, въпреки това. Някои го приемат като цвета на османското знаме. Други го обясняват чрез любовта си към Грийнпийс. Да, зеленото още никога не е било толкова популярно в тази страна. В едно скорошно телевизионно интервю, самият турски министър-председател Ердоган обяви любовта си към него. „Обичам зеленото“, каза той, „просто не мога другояче“. Това звучеше странно, като се има пред вид едно от предишните му изказвания, че никога през живота си не бил се влюбвал. Но тъй като изказа ония думи

на любов в екологически контекст, аз реших, че това е нещо хубаво.

Но какво да кажем за другите цветове? Позволете ми да ги оценя един след друг, и да ви просветя относно настоящото положение на турската култура.

Това резюме трябва да започне с червения цвят, който обозначава идеите на страстния национализъм. Множество комунисти, които в миналото гордо носеха червени дрехи, днес се отказаха от него и преминаха към зеления лагер – предполагам, че защитата на околната среда е изглеждала като някак по-лесно достижима цел от установяването на политически единици по съветски образец в анадолските села.

Сивото, стандартният цвят на всички стени и подове в турските държавни училища и бюрократични институции, е много uncool. Да се каже, че се възхищавам от сивото се различава само малко от това да се каже, че се възхищавам от статуквото, от държавния апарат и от всички скучни неща в живота.

Що се отнася до черното, достатъчно е да кажа, че то се разглежда като много опасен символ. Защо? Защото сатанистите, феновете на Металика, както и новата „чапуджу“-банда¹ („грабителите“, според министър-председателя), го харесват. По време на последната учебна седмица миналия юни, студентите бяха облечени изцяло в черно, за да изразят поддръжката си за активистите от парка Гези, където привържениците на екологическото движение се бореха срещу отсичането на дървета. Този избор на цвят направи нещата по-лесни за жандармерията. Днес, където и да видят група облечени в черно младежи, те усещат, че се подклажда някаква бяла и вече приготвят капсулите със сълзотворен газ.

1 Тоест привържениците на най-новите протести в Турция (означава „грабители“ и това е била думата, с която е нарекъл протестиращите министър-председателят Ердоган). Бел. пр.

Членовете на турската ултра-секуларна, ултра-модернизационна фракция, междувременно, често са наричани „бели“ турци. Те споделят едно подобно отвращение към срещуположния им цвят, и то не само поради асоциацията между този цвят и фереджето. Освен това черното представлява двусмислените, ирационални, анти-просветителски идеи (можете да категоризирате обичащите черно турци като местните романтици). Въпреки това, във финансовите центрове на Истанбул (по места като Леванта и Гайретепе, където е по-лесно да откриете някой пингвин, отколкото човек, който не е облечен в черен костюм), този цвят е по традиция изключително популярен.

Всичко това ни води до жълтото и оранжевото – цветове, отдавна идентифицирани с типа ценности, силно поддържани от шотландския историк Найъл Фъргюсън: неща като свободно предприемачество и либерални пазари. През 1980-те жълтото се асоциираше с местната либерална партия, чието лого представляваше масивна пчела, предлагаща вкусен мед на всички клетки в Турция, при това с доста щастлив вид. Днес управляващата, клоняща към ислямизъм партия на прогреса, използва в логото си едно малко по-тъмно, оранжево жълто, сред което се вижда електрическа крушка, разпространяваща осем лъча във всички посоки.

* * *

Баща ми е далтонист. И въпреки това, още от ранна възраст той не пропускаше да ме предупреди за опасните цветове комбинации, от които трябвало да се пазя. „Ако видиш някой, облечен в жълти, червени и зелени цветове, не говори с този човек“, каза ми той веднъж. Бяхме в колата му, очаквайки сигнала на светофара, на който се виждаше точно същата цветова комбинация. Беше много странно, като се има пред вид, че турската държава беше инсталирала десетки хиляди от онези неща дори и в най-отдалечените ъгълчета на страната.

Как може да се забрани един цвят или цвetoва комбинация, като същевременно сами я инсталирате по всяка улица?

Малко изследователска работа ми показа, че комбинацията представлява кюрдската идентичност и се разглежда като подкрепа за кюрдския национализъм. В политически-параноичните дни от ранните 2000 години, една солница веднъж беше докарала неприятности на някакъв турски продавач на кебап, поради приликата си с Абдула Йоджалан, водача на въоръжената кюрдска съпротива в Турция. Ако този човек е могъл да бъде арестуван заради една солница, то значи не би имало нищо по-естествено от това някой да бъде хвърлен в съседната килия за носене на цветовете на нелегалната кауза. (След като бил отведен в полицията, бедният продавач на кебап казал, че купил солницата, защото „тя приличаше на готвача“. Хората обикновено защищаваха правото си да носят зелено-червено-жълти дрехи пред удивените служители на турската полиция, твърдейки, че са фенове на Боб Марли, а не на Йоджалан).

Днес вече е малко вероятно да бъдете арестуван за носене на тази специфична цвetoва комбинация, макар че настоятелно бих ви посъветвал да не я носите в близост до военни съоръжения. И все пак, симпатията към една по-широка коалиция на цветовете, един вид солидарност на дъгата, все още може да ви докара неприятности. Преди два месеца, по пътя за вкъщи от любимото ми кафе, бях изненадан да открия уличните стъпала между Финдикли и Джиангир боядисани в цветовете на дъгата. Стъпалата са 145 на брой и да видиш върху тях цветовете на дъгата, на публично място, беше вълнуващо преживяване. Макар и, взети поотделно, онези цвetoве да бяха представлявали за мен различни идеи, взети заедно сега те представляваха нещо ново. Приближих се до стъпалата и докато ги изследвах в доста шерлокова поза, срещнах една приятелка, която е притежателка на галерия. Като член на истанбулския артистичен свят тя не изглеждаше чак толкова

ва шокирана от този взрив на креативност на едно публично място. Заедно наблюдавахме една булка и младоженец, които се снемаша със забрадените си роднини. Попитах приятелката си дали има представа кой може да е боядисал стъпалата. Предполагахме, че зад акта вероятно стои енергичната истанбулска LGBT-общност¹.

На следващата сутрин, на път за кафето видях, че стъпалата са върнати обратно към сивото, като по магия. Изчезнала беше прелюбопитната комбинация от ислямистко-и-екологично зелено, либерално жълто-оранжево, националистическо червено и все-още-незаетото синьо. Сивото на статуквото и бюрокрацията беше постигнало окончателния триумф в Цветните войни 2.0.

Но дали това наистина е било работа на магьосник? Ахмет Мисба Демирджан, сивокосият кмет на квартала Бейоглу, беше наредил стъпалата да бъдат пребойдисани в сиво. В Туитър той обяви любовта си към цветовете на дъгата, но каза, че не може да позволи на хората да си боядисват където си поискат. Общественото пространство трябвало да бъде неутрално. След което реши, че трябва да постави въпроса на публично гласуване.

Междувременно медиите бяха открили човека, отговорен за боядисването на стъпалата в цветовете на дъгата. Един шестдесет и четири годишен лесничей беше наел двама бояджии и платил около хиляда долара за бояджийската работа. Казваше, че просто искал да накара останалите хора да се усмихват. Също като министър-председателя, човекът изглежда не можеше да направи нищо против любовта си към цветовете. А ние пък не можехме да не обичаме него.

Чувайки тъжната новина, хората започнаха да спорят дали посивяването на стъпалата не било доказателство за

1 Тоест общността на хомосексуалните хора, най-общо казано (Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender). Бел. пр.

турската „монохромна политика“. Междувременно кметът продължаваше да настоява върху любовта си към цветовете от дъгата. НЕ СТЕ МЕ РАЗБРАЛИ, АЗ ОБИЧАМ ВСИЧКИ ЦВЕТОВЕ ОТ ДЪГАТА, беше посланието му. Може би беше осъзнал, че за да се организира гласуване ще са нужни време и пари, така че изпрати хората си, пак по малките часове на деня, да пребоядисат стъпалата отново в цветовете на дъгата. Когато на следващата сутрин минах покрай тях, дъгата се беше върнала обратно.

Взех със себе си лупата и отново посетих мястото със стъпалата в цветовете на дъгата, за да извърша едно малко по-подробно разследване. Бързо осъзнах, че в новите цветове има нещо странно. Те изглеждаха, хм, малко сивички. Узнах, че множество други хора също не били доволни от тона на новите цветове. Оригиначните цветове на дъгата бяха ярки и свежи; онези, наложени от кметството, бяха мътни в сравнение с тях. Сега беше ред на поддръжниците на цветовете на дъгата да направят нещо. Във Фейсбук и Туитър те показиха хората да дойдат и пребоядисат стъпалата за трети път. Междувременно цветната лудост се разпространяваше и по други части от страната. В далечни анадолски градове хората също боядисваха стъпалата си в цветовете на дъгата и комай вече нямаше измъкване от вундерланда на тази обсебена от цветове страна.

Но само няколко дни по-късно стъпалата близо до офиса на Агос, един ежеседмичен арменски вестник, бяха пребоядисани във вишнево-червено и синьо от фенове на футболния клуб Трабзонспорт. Някои хора твърдяха, че тази специфична цветова комбинация носела със себе си особено зловещ подтон. Причината за тези твърдения беше проста: Хрант Динк, арменският издател на вестник Агос, беше убит през 2007, само на метри от онези стъпала, от седемнадесетгодишен младеж на име Огюн Самаст, родом от Трабзон. Бялата шапка, която младежът носел докато стрелял в гърба на Динк,

по-късно се превърна в символ на анти-арменските чувства и изразът „белокап фашист“ се превърна в нещо обичайно. Така че хората от арменската общност твърдяха, разбираемо, че вишневите и сини стъпала близо до офиса на Агос били обидни; това са цветовете на трабзонския футболен клуб и някой трябваше да ги преобядиса, за да премахне символите от онези стъпала.

По-късно същия ден ляво настроени жители на Трабзон посетиха стъпалата и организираха пресконференция. Те също изискваха промяна на цветовете и казаха, че гражданите на Трабзон били единни в опозицията си срещу фашизма, както и срещу подлото използване на техните цветове.

На следващия ден, хопала, хората се пробудиха, за да установят, че стъпалата са били преобядисани в цветовете на дъгата.

Така че борбата продължава...

Кая Гендж е романист и есеист от Истанбул. Негови работи са се появявали в *Paris Review Daily*, *the Guardian*, *the Financial Times*, *the London Review of Books blog*, *Salon*, *Sight & Sound*, *The Millions*, *the White Review*, *Index on Censorship* и др. Първият му роман, *L'Avventura* (Macera) се появи през 2008 г.

Музеят на Орхан Памук

Автор(и): Елиф Батюман

През 2010 г. се преместих от Калифорния, където бях живяла в продължение на 11 години, в Турция, където никога не бях стояла по-дълго от месец или два. Бяха ми предложили работа като гост-писател в един частен университет в гората от северната страна на Истанбул. Когато пристигнах там, открих, че университетът няма програма за гости-писатели. Нямахше дори програма по творческо писане. Имаше само мен. Двете живи същества, които виждах най-редовно, бяха един от пазаците на университетския кампус, който изглежда винаги стоеше в храстите когато излизах от жилището си, плюс един дебел едноок и черен котарак, който обикновено се промъкваше през прозореца на спалнята ми. Той имаше едно зелено око и празна очна вдлъбнатина, и щом само ме съзреше с единственото си око, тозчас започваше да бяга от стая в стая, издавайки пронизителни мяукания и блъскайки се в мебелите. Имам много мебели, които са част от апартамента.

Не след дълго узнах, че Орхан Памук е в града и строи музей. Говореше се, че музеят бил пълен с неща от вида, който „принадлежал“ на героите от последния му роман, *Музеят на невинността*. Ако почукате на вратата, той щял да ви отвори и да ви покаже старите обувки на героинята си. Не бях чела *Музеят на невинността*, пък и обичайното ми отношение към

музеите, базиращи се на романи, е онова на недоверието. Отдавам голяма важност на самостоятелността на печатната страница. Кафка отказвал да постави картинка на насекомо върху обложката на *Преображението*. Ето какво значи да вярваш в литературата.

И все пак, година и половина по-късно, аз се разхождах из кривите улици на Джиангир и Чукурджума, в търсене на Музея на невинността. Беше обявено откриването му за пресата, като програмата се простираше от 9.30 сутринта до 11 вечерта – 13 и половина часа невинност. Имам слабост към литературни събития, изискващи издръжливост. В деня преди откриването се отбих в книжарницата на кампуса и купих екземпляр от книгата, с намерение да прехвърля първите стотина страници. Стоях будна до след два. На следващия ден взех метрото до Таксим и поех надолу по булевард Сирасалвилер до Джиангир. Преди петнадесет години, когато Памук за пръв път купил тук къща, Джиангир още бил работнически квартал, изпъстрен с малки работилнички, специализирани в производството на пластмасови легени и детски футболни топки. Днес пролетарските чайни и бръснарници са вече надминати по брой от вегетарианските кафенета и изложбените помещения на все по-иронично настроени антиквари. На улица Чукурджума подминах една вана на крака и пейка, на която беше написано DIRE STRAITS. Близо до тях една котка се беше наместила в нещо като древна каменна урна – навън стърчеше само доволната ѝ глава.

Сутрешната пресконференция, в един ресторант близо до музея, беше толкова претъпкана, че не успях да вляза вътре. Изправена на пръсти пред залата за банкети, преброих десет телевизионни екипа. Един от операторите, як, подобен на рецидивист тип с бръсната глава, ми помаха. Промъкнах се в сенчестия коридор, където можех да гледам към някаква стара стена и да слушам Памук, който, между общите въпроси на

репортерите („Влюбеният мъж – той е малко болен, нали?“), разказваше историята на своя музей.

Вдъхновението за Музея на невинността дошло при Памук през 1982, докато вечерял с последния принц от Османската династия. Прогонен след създаването на Турската република, принцът попаднал в Александрия и в продължение на десетилетия работел в музея към двореца Антониадис, отначало като билетен контролър, а след това като директор. Сега, отново в Истанбул след петдесетгодишно изгнаничество, той се нуждаел от работа. Гостите обсъдили деликатната тема за търсенето на работа за притиснатия от обстоятелствата седемдесетгодишен принц на една несъществуваща империя. Някой казал, че [Дворецът Иламур](#) може би се нуждае от екскурзовод: а кой би бил по-добър за това от принца, който е живял там като дете?

Памук бил незабавно запленил от представата за човека, който е отживял времето си и се е превърнал в туристически гид на собствения си дом-музей. Той си представял как принцът ще поздравява посетителите – „Дами и господа! Преди седемдесет години, в тази стая, аз седях с личния си асистент и учех математика!“ – преди да прекрачи кадифеното въже, за да седне отново на детската си писалищна маса, демонстрирайки как е държал молива и линията.

Десет години по-късно Памук си намислил безумен план: да напише роман под формата на музеен каталог, като същевременно построи музея, за който става дума. Сюжетът на романа щял да бъде доста директен: в течение на много години един нещастен влюбен съумява да открадне множество предмети, принадлежащи на недостижимата му любима, след чиято преждевременна смърт той изкупува семейната ѝ къща и я превръща в музей.

Може би ще си помислите, че първата крачка на Памук, като писател, би била да започне да пише. В действителност първата му крачка била да се свърже с посредник на недвижи-

мо имущество. Трябвало да купи къща за бъдещата си героиня, Фюзун. През 1990-те Памук огледал стотици имоти, опитвайки се да си представи как Фюзун и родителите ѝ живеят в тях. Не разполагал със средствата, необходими да закупи цяла сграда в Нишанташи, богатия квартал, в който живеел Кемал, героят на романа. Можел да си позволи един етаж в каменна сграда в стария османски търговски център Галата, но пък в такъв случай прекрояването на историята щяло да се окаже трудно. Красивите овехтели дървени къщи близо до стените на стария град били на точната цена, но пък те се намирили в религиозни квартали, а това щяло да бъде роман за секуларната средна класа. Най-накрая, през 1998, Памук купил триетажна дървена къща в Чукурджума. Фюзун, капризната красавица, се оказала по такъв начин нито дама от висшето общество в Нишанташи, нито дъщеря на банкери от Галата, а амбициозна актриса, която живеела заедно с майка си – шивачка и баща си – учител. По такъв начин социално-икономическата позиция и голяма част от характера на героинята били определени от недвижимото имущество.

В течение на следващите десет години писането и пазаруването продължили в диалектическа взаимосвързаност. Памук купувал предмети, които привличали погледа му, а после изчаквал романът да ги „погълне“ – изисквайки, с времето, купуването на допълнителни предмети. От време на време някой от предметите отказвал да бъде погълнат, както се случило например с някакви фойтонджийски фенери и един стар газомер. Памук публикувал *Музеят на невинността* през 2008. Той приличал по-малко на музеен каталог, отколкото на аудио-гайд от 600 страници. Един билет, отпечатан на последната страница, давал право на безплатен вход в музея. По това време той вече бил изкупил почти всички лични вещи на Фюзун, така че на теория музеят можел да бъде отворен още на следващия ден. Но Памук се тревожел от примера на [Едуард Дюжарден](#), френския писател, комуто понякога се

приписва изобретяването на потока на съзнанието, в един до голяма степен забравен текст на име *Les Lauriers sont coupés*. Памук не искал да бъде Дюжарден. Той искал да бъде Джойс. Не било достатъчно просто да се построи първия в света комбиниран роман-музей. Музеят трябвало да бъде произведение на изкуството. Наел екип от артисти и куратори, и работил целодневно в музея в продължение на няколко месеца, почивайки в леглото на Кемал на тавана.

Напуснах пресконференцията в някак унесено състояние на духа и се упътих към едно от вегетарианските кафенета, за да изпия едно кафе и довърша *Музея на невинността*. Както често е отбелязвано, приятно е да се четат реалистични романи по оригиналните им места. Един от героите разказва за публичен дом в седеметажна сграда на Сирасалвилер, улицата, която бях взела от метрото до Джиангир. В романа полицията нахлува в дома и запечатва само един от етажите, принуждавайки момичетата там да вземат почитателите си на друг, който е обзаведен с точно същите мебели и огледала. Помислих си, че е много добра идея един бордей да има седем еднакви етажа.

Когато излязох от кафенето, един млад човек, който приличаше на вегетарианец, тъкмо се качваше на своята **Vespa**, съпроводен от малка сива маймунка. Маймунката имаше невероятно изразително, разтревожено малко лице. „Качвай се, Хасане!“, каза младият мъж, докато палеше мотора, и маймунката подскочи на кормилото. Двамата потеглиха. Върнах се обратно пеш до Чукурджума. Ваната все още беше там, но котката я нямаше. Завих зад един от ъглите и музеят се появи, тясната му дървена фасада боядисана в тъмночервено, като някой пред-революционен фес. Осемдесет и три изложбени композиции, повечето от тях зад стъклени витрини, съответстват на 83-те глави на романа. Много от експонатите изглеждат точно по начина, по който се казва в романа: ръката-протеза, принадлежаща на служителя на бащата на Кемал; белият

чорап и обувката за тенис, носени от Фюзун по време на срещата ѝ с Кемал в деня на годежа му с друга жена; стъргалото за дюли, което Кемал открадва от майката на Фюзун малко след преврата от 1980-та. По време на пресконференцията един журналист с френски акцент попита Памук защо романът не отделя повече страници за преврата от 1980-та. Памук отговори: „Изразих онова, което имах за казване относно преврата от 1980-та чрез стъргалото за дюли на майката на Фюзун, което се намира във витрина 66.“

Други витрини съдържаха материални интерпретации на неща, които в книгата не притежават материалност. В глава 29 Кемал всяка вечер си ляга с надеждата да забрави Фюзун, но винаги се събужда „със същата болка, сякаш някаква черна лампа гори вечно вътре в мен“. Витрина 29 съдържа *Машината на черната светлина*, комбинираща части от параходче-играчка, машина за макарони от 19 век и няколко часовници, чрез която се представя вечно горящата черна лампа на незабравимата любов.

Някои предмети, споменати в романа като части от колекцията на Кемал – мини-хладилник „Аляска“, термос за чай, чиния с лозови сарми – ви оставят да се чувствате несигурен дали си имате работа с недостоверен разказ, магически реализъм или може би някаква високо технологична система за охлаждане. Всички тези предмети се намират в музея, както и наполовина изядената фунийка със сладолед, която Фюзун захвърля на земята в *Истине*, възпроизведена от пластмаса, от експерти по производството на модели на храна, работещи за турските сериали. Докато разглеждах една чаша ракия с лед, направена от полимери, се питах дали за един музей може да се каже, че е магически реалист, или че разказва по недостоверен начин. Реших да попитам Памук: той отговори само, че е искал музеят да бъде „място, където времето е замръзнало“.

Най-подробно разработеното визуално представяне на замръзналото време е витрина 68, *4213 цигарени фасове*. Тя съ-

държа всички цигарени фасове, хвърлени от Фюзун и събрани от Кемал между 1976 и 1984, подредени в редици и колони в едно пано, заемащо стената от пода до тавана. От разстоянието изглежда като гигантско клинообразно писмо. Когато се приближите, можете да видите, че много от филтрите са изцапани с червило или вишнев сладолед, любимия на Фюзун. За да направят паното, асистентите на Памук са изпразнили няколко пакета „Самсун“ (марката на Фюзун), заменили тютюна с химически обработена хартия, запалили цигарите и ги поставили във вакуумна машина. „Вакуумът изпуши тези цигари, не ние“, казва Памук, подчертавайки, че никакви закони против пушенето не са били нарушени при конструкцията на паното, което всъщност е свидетелство за нездравословността на пушенето, както и принос към антропологията на изгубените жестове.

4213 цигарени фасове е създадено от Кюмет Дашан, истанбулска скулпторка и дизайнерка на бижута, която е създателка и на *Машината за черна светлина*. Кюмет се оказва приятелка на моя приятелка. А моята приятелка – концептуална артистка, чиито произведения-инсталации включват паметник на времето, направен от собствената ѝ коса – ни уреди среща, която в края на краищата се състоя на борда на един от босфорските фериботи. Попитах дали петната по фасовете са истински. „Да“, отговори Кюмет, с нисък глас, почти заглушаван от вятъра. „Изядох много сладолед.“ Освен това е трябвало да преправи шест- или седемстотин от фасовете, защото Памук казал, че тя употребява прекалено много червило, много повече, отколкото Фюзун. Памук прекарал последното лято в писане на надписи към всеки от фасовете, на ръка, с датата, на която той е бил прибран от Кемал. Под някои от тях той написал части от запазени разговори („Към часовника ли гледаш?“)

Макар и да не е технически толкова впечатляваща колкото витрина 68, аз бях поразена от витрина 1, *Най-щастливият момент в живота ми*. Тя съдържа една-единствена златна

обица във формата на пеперуда, окачена пред тюлена завеса, която трепти чрез някакви механически или магично-реалистични средства. Композицията представя онзи момент от кратката физическа връзка на двойката, когато една от обичите на Фюзун се откача и, „доколкото успяхме да разберем, увисна за миг във въздуха, преди да падне по собствена воля“. Трептящата обица изглежда позволява миг на надникване не само във времето на Ероса, но и в Ероса на времето – начина, по който то може да закръжи пред очите ви, златно и трептящо. Кемал прекарва следващите осем години в непрестанни опити да докара отново Фюзун до леглото. Музеят върши същото нещо: той работи усилено, за да възпроизведе, чрез хиляди и хиляди часове, прекарани в мачкане на цигари и разглобяване на часовници, един щастлив миг. Копия на обичата могат да бъдат купени в магазина на музея.

Логото на музея е пеперуда и, в сцената с пеперудената обица, Фюзун е на 19, а разказвачът – на 30. Обикновено не се вълнувам много от позовавания на Набоков и не съм луда по пеперуди, но намирам, че *Музеят на невинността* е една от най-добрите книги, които съм чела, които успешно напомнят за *Лолита*. Лолита трябва да бъде невъзможно млада, защото краткостта на младостта е метоним за краткостта на живота, а чудовищността на страстта на Хумберт е чудовищност на пластичните операции, или на гробницата на Ленин, или на [сватбената торта от Големите надежди](#). „Експонат номер две“, казва Хумберт в началото на *Лолита*, „е джобен дневник в обложка от изкуствена черна кожа, с гравирани в злато година, 1947, *en escalier*, в горния ляв ъгъл.“ И макар че *Лолита* се разказва от затвор, а не от музей, изобилието от кафези в Музея на невинността ви подсказва една фигуративна еквивалентност. Хумберт, Кемал и последният османски принц споделят една семейна прилика с маймуната, на която Набоков приписва вдъхновението за написването на *Лолита*: онази „от [Jardin des Plantes](#), която, след месеци на придумване от страна на

един учен, нарисувала първата в света рисунка, създадена от животно“, представяща решетките на клетката ѝ.

Разбира се има разлика между едно затворено животно и един детрониран паша. Хумберт е бомбастично разгневен от своя затвор, той презира обстановката, прави планове как да убие майката на Лолита, дрогира Лолита – по същество той тресе решетките на клетката си и хвърля мръсотии по посетителите. Кемал, напротив, мирно вечеря пред телевизора заедно с Фюзун и родителите ѝ в продължение на осем години. Когато Фюзун я няма, той седи сам с родителите ѝ, прави комплименти към пълнените тиквички на майката, разказва на бащата как звънят телефоните в Америка, нито веднъж не се опитва да подсипе някому приспивателно. „Изпитах удоволствия, каквито никога преди това не бях познавал“, пише той за 1593-те вечери, прекарани по този начин. За мен във всичко това има нещо дълбоко турско и развлекателно. Когато Кемал получава шанс да вземе Фюзун със себе си в Париж, до летището ги кара шофьорът на баща му (в Шевролета, модел 1956), а майката на Фюзун ги придружава.

За разлика от повечето романи, занимаващи се с темата за влюбените, разделяни от обществото, *Музеят на невинността* се разказва без гняв. Кемал изглежда харесва всички участници в историята – от тъпия съпруг на Фюзун до традиционно настроената ѝ майка. Вулгарното е така преплетено с възвишеното, че Кемал, за разлика от Хумберт, дори не помисля да раздели Фюзун от „предметите, които са я направили това, което е“. Вехториите, които изглеждат като един вид естетически разрыв във всекидневната на майката на Лолита – „звънци за врати, белоокото дървено, кажи-го-де, от мексикански търговски произход, както и баналната любимка на артистично настроената средна класа, *Арлезианката* на Ван Гог“ – изглежда смислено и подходящо в бюфета на майката на Фюзун: „никога неупотребяваните кафени чаши, стария часовник... малката стъклена ваза със спираловиден флора-

лен мотив, чиито подобия човек може да види във всеки бюфет на всяко семейство от средната класа в града“. Музеят на Памук възстановява специалността на предметите от масова продукция, превръщайки количеството в качество. Един фалшификат на средната класа е по-ценен от безценната картина, именно защото той е навсякъде по едно и също време.

По-късно в романа, независимо от това къде го довежда байронската му скръб, Кемал не може да престане да се среща със солницата на майката на Фюзун. Кайро, Барселона, Ню Делхи, Рим: „Да се наблюдава как тази солница беше се разпространила по най-далечните точки на земното кълбо, подсказваше наличието на някаква велика мистерия, толкова велика, колкото и начина, по който прелетните птици комуникират помежду си, повтаряйки едни и същи маршрути всяка година.“ Можете да си представите марксистката критика, възмущаваща се от замяната на птиците със солници, осъждаща глобализацията, която ви позволява да пропътувате половината свят, само за да откриете наред масата същата поставка за салфетки. Но можете да си представите и една друга марксистка критика, откриваща тук някаква версия на истината, за която [Фредрик Джеймсън](#) казва, че е по същество невъзможна за представяне в романа: „Още никога светът не е бил толкова хуманизиран, колкото в индустриалните времена; още никога такава голяма част от индивидуалната среда не е била резултат не от дейността на слепи природни сили, а на самата човешка история.“

На всеки няколко години, пише Памук, ни достига „друга вълна от солници“, заменяща старото поколение. Хората „забравят предметите, с които са живели толкова интимно, без никога да признаят емоционалната си връзка с тях“. За разлика от *Мона Лиза*, която е винаги и единствено в Лувъра, солниците са навсякъде за няколко години, а след това изчезват, измествайки измерението на редкостта откъм пространството към времето. Като рядкости, някои от тях биват спасени от

колекционерите. Памук вярва, че появата на колекционерите е една от неизбежните исторически степени на модернизацията. Но колекционерите са ексцентрични, капризни типове, склонни да съсредоточават цялото си внимание върху пощенски картички и капачки за бутилки, докато игнорират всякакви видове други неща – четки за зъби например. Памук е бил поразен от трудността да се намерят четки за зъби от 1970-те години: как е възможно всички те да са изчезнали от лицето на земята? След като споменал проблема в едно интервю, някакъв читател му изпратил голяма колекция от стари четки за зъби, която иначе би била изгубена за поколенията.

Вечерта след откриването Памук даде прием-коктейл за 385 души на терасата на един близък ресторант. Келнерите минаваха сред гостите, сервирайки запотени чаши с ракия, които изглеждаха точно като пластмасовите експонати в музея. Срегнах се с редакторката на Памук, която накара главата ми да експлодира като ми каза, че понеже не успял да напише романа във формата на музеен каталог, Памук решил наскоро да напише каталога като отделна книга. (Английският превод, *Невинността на предметите*, ще бъде публикуван по-късно тази година). Борхес би могъл да напише разказ от четири страници за лудия, който строи музей, докато пише роман за построяването на музея, но Памук написа романа, построи музея, а след това написа за него каталог с дължината на роман.

Самият Памук пристигна без да показва каквито и да е следи от умора от голямоформатните напрежения на творческия му процес. Редакторката му напомни да се обърне към гостите: „Кажете им за храната“, предложи тя. Памук взе микрофона. „Дами и господа!“, каза той. „Знам, че всички се тревожите за храната. Е, не се тревожете. Има достатъчно храна.“ Ястията, които се сервирали, каза той, били все неща от вида, които семейството на Фюзун би яло през 1970-те. „Мислите

ли, че това означава фондю?¹ „, чух да пита един американски дипломат. Партило продължи дълго време. Срегнах се с един словослагател, за когото се твърди, че е най-добрия четец на почерка на Памук. Ара Гюлер, майсторът-фотограф от Истанбул, седеше под едно дърво, заобиколен от почитатели; музеят съдържа някои градски мотиви от неговия личен архив.

Келнерът донесе поднос с любимите на Фюзун лозови сарми. Попитах се дали Фюзун е носила по-малко червило от мен. Лицето на Фюзун е нещо, което никога не можете да видите в музея. Памук смята за „тактическа грешка“ авторите да показват лицата на героите си по кориците на книгите или другаде. Питам се защо е ОК да се показват всички лични вещи на Фюзун, когато не е ОК да се показва личността ѝ. Хрумна ми, че романът, макар и измислен, не е напълно фикционален. Завършеците са фалшиви, защото нищо в реалния живот не свършва; героите са композиции, защото реалните хора са или прекалено близо, или прекалено далеч от вас. Но мебелите и облеклото: тези неща винаги трябва да бъдат почти изцяло реални. Няма как Балзак да е измислил всички ония мебели. Всичките раздути амбиции и човешки съдби са просто претекст да се разкаже истината за диваните и часовниците.

Както самият Набоков веднъж е установил с ентомологически диаграми, Кафка не е имал ясна представа за това как е изглеждало неговото насекомо. От друга страна, той вероятно е имал ясна представа за рамкираната картина от списание на стената на Грегор („портрет на дама с кожена шапка и кожена боа около шията; тя седеше изправена и протягаше към зрителя тежък кожен маншон, в който бе пъкнала цялата си ръка до лакътя“), както и „хладното кожено канапе“, цигарите и текстилните мостри. Както и да представяте насекомото,

1 Вид ястие от топено сирене и бяло вино, типично за Швейцария и Германия. Намек за това, че американецът няма ни най-малка представа от турската кухня. Бел. пр.

то би било лъжа. Но физическите неща, масово произведените братя и сестри, съдържат известна истина. Подобно на православни икони, те са „изображения, създадени не от ръце“: символи, които по някакъв начин са идентични с нещата, които представляват. Когато гледате филмовата адаптация на някой роман, винаги трябва да спрете и да се запитате какви са шансовете Евгений Онегин да изглежда точно като Ралф Файънс, и все пак един чайник от съответния исторически период е реална част от света, който е създал героя и сюжета. Ако бихте имали достатъчно много от текстилните мостри, картинките от списания и канапетата, може би бихте успели да възпроизведете и насекомото.

Когато Кемал посещава музея на Пруст в Илиер-Комбрей и вижда „портретите на ония, които са послужили като модели“ за работата на Пруст, той си тръгва „не по-знаещ за романите му, макар и притежаващ по-ясна идея за света, в който авторът е живял“. Портретите са способ за отвличане на вниманието. Реалните „модели“ са не хората от портретите, а светът около хората: не само мебелите, но също и психо-сексуалната мебелировка. Всички онези солници и цигари, направени от хора, но нечовешки, идващи и отиващи си на вълни, представляват правилата, по които ние живеем: в случая с *Музея на невинността*, сексуалната етика. Това е масово-произведеният предмет, от който всички ние сме кондиционирани. Всички ние имаме същия на собствената си маса за хранене.

Тръгнах си от партито към полунощ и поех отново по пътя си през булевард Сирасалвилер, чудейки се коя ли е била сградата, в която се е помещавал бордеят със седемте идентични етажа. Замислих се колко много предпочитам *Музеят на невинността* пред мемоара на Памук, *Истанбул: Спомените и градът*. По време на пресконференцията един германски журналист беше попитал дали Фюзун нарочно напомня на *хюзюн* – дума, използвана от Памук за обозначаване на истанбулската уникална и срамна пост-имперска меланхолия.

„Западняците, идващи в града, често не успяват да забележат хюзюна на Истанбул, който „се намира на голямо метафизическо разстояние“ от **по-индивидуалистическата меланхолия на Бъртън**: тази меланхолична отстраненост отразява „разстоянието, на което *истанбулците* се чувстват от централните на Запада“.

Когато за пръв път четох *Истанбул*, преди десет години в Калифорния, не можех да разбера защо занемарените фонтани би трябвало да изпълват всеки човек, не отговорен за поддръжката им, със „срам и меланхолия“, или защо всеки би трябвало да преживява живеенето в Истанбул като „меланхолията и отчаянието от споделянето на срамната съдба [на града]“. Познавах много турци от поколението на родителите ми, които бяха възпитани така, че да разглеждат падането на Османската империя като голямо лично унижение, над което Западът непрестанно се надсмива. Но това не ме караше да съчувствам повече на нещото, в което виждах само романтизиране на хюзюн. Честно казано, все още не му съчувствам. Мисля, че гордостта и срамът трябва да се основават на онава, което вършите, а не на това кой сте. Това, че Истанбул бил притежавал своя собствена срамна меланхолия, недоловима за всички останали освен за истанбулците и може би Клод Леви-Строс, ми звучи като покана към група самовлюбени и потиснати франтове да седят наоколо без да вършат нищо и да се чувстват така, сякаш изпълняват предназначенията си хегелианска роля (ако Хегел би могъл да се отнася до Изтока).

В отговор на въпроса за хюзюн и Фюзун, Памук каза, че е написал *Истанбул* точно по средата на писането на *Музея на невинността*. Резонансите биха били неизбежни. Това беше моментът, в който осъзнах, че ожесточението ми от *Истабул* е директно пропорционално към възхищението ми от *Музея на невинността*, и че, доколкото разбирам, то е по-малко въпрос на „резонанси“, колкото на балансиране на книгите. Сякаш беше станало така, че в годината, в която се беше откъсал от

романа, за да напише мемоара, Памук беше излял всичката омраза от сърцето си. („До 45-годишна възраст“, пише той в *Истанбул*, „имах навика, всеки път когато се носех в онзи сладък облак между съня и будността, да се ободрявам като си представям, че убивам хора.“) Когато Кемал изпитва срам, той не е географски или метафизически. Това е разумният и разбираем срам на човека, който е избрал да прекара осем години в събиране на фасовете на неговата омъжена бивша любовница. Замяната на *хюзюн* (меланхолията) с *фюзун* (магията), отразява главната истина на романа: „Ако предметите, които предизвикват у нас срам, биха били изложени в музей“, осъзнава Кемал, „те незабавно биха се превърнали в притежания, които биха ни изпълвали с гордост.“ Музеят на невинността е машина, която преработва срама в гордост. Чрез последното изречение на романа, превръщането е пълно: „Кажете на всички, че живях много щастлив живот.“

Елиф Батуман (р. 1977 г.) е американска писателка, преподавателка и журналистка от турски произход. Родена е в Ню Йорк, израснала е в Ню Джърси, в момента живее в Сан Франсиско. Завършва Harvard College, а след това защитава докторат по сравнителна литература към Stanford University. Най-известната ѝ книга, „Изстъпления. Приключения с руските книги и хората, които ги четат“, е преведена на български език (изд. „Сиела“, 2013).

Сирия, Турция и лудостта

Автор(и): Дахер Дахер

Ще ви разкажа една история, която ще ви се стори много позната. Защото всички истории се повтарят, но поради непонятни причини човек така и не научава уроците от тях. Или може би не иска, когато не му изнася?

Да хванем машината на времето и да пропътуваме няколко десетилетия назад. Годината е 1953-та, а мястото е Техеран, Иран. По това време силният човек в персийската страна е Мохамед Мосадък, демократично избран премиер, който и до днес за много иранци си остава символ, далечен блян за светска държава. Мосадък завършва образованието си в Париж, бил е изключително широко скроен и мечтаел за светска и икономически стабилна страна, която да бъде отделена от религията и да поеме по свой автономен път на развитие. Като средство за справяне с бедността, неграмотността и слабата инфраструктура той виждал в петролните залежи, които да послужат за изграждане на работеща индустрия. Затова Мосадък национализирал природните богатства и анулирал договорите за концесии с британските компании, които контролирали и като пиявици изсмуквали петрола, оставяйки трохите за иранската държава.

За Великобритания това е бил сериозен удар и те се постарали да използват политическите и колониалните си връз-

ки, за да наложат ембарго над Иран спрямо износа на петрол, като успели да го ограничат до минимум. Въпреки този икономически и политически рекет, Мосадък си оставал изключително влиятелна политическа фигура, популярна най-вече в големите градове и сред интелигенцията.

Великобритания и САЩ започват да нервничат и организират заговор, като ЦРУ стартира операция „Аякс“, която има за цел да свали Мосадък от власт и да сложи марионетно правителство. Операция „Аякс“ не е поредната теория на конспирациите, а исторически факт, официално разсекретен и признат от ЦРУ едва половин век по-късно, като детайли можете да намерите както в „Ню Йорк Таймс“, електронни източници като Уикипедия, така и из цялото уеб пространство.

Американците вкарват агенти в Иран, които започват да насъскват религиозните и консервативни общества срещу Мосадък, възползвайки се от ниската популярност на светския и демократично настроен премиер сред тях. ЦРУ налива милиони долари за пропаганда, описвайки премиера като диктатор и антирелигиозен комунист. Тогавашният шах-марионетка, Реза Пехлави, е натиснат да свали Мосадък от власт, но безхарактерният монарх се страхува от влиянието на премиера сред масите, които могат да предизвикат бунт, както и от законността на подобен акт, затова отказва. Западът увеличава натиска върху шаха, подкупвайки членове на семейството му, и така през август 1953 Пехлави страхливо бяга в Рим и оттам обявява свалянето на Мосадък. Последват дирижирани от ЦРУ кървави демонстрации, митинги и сблъсъци между роялисти и антироялисти, като американците организирали палежи на джамии и внасяли масов хаос, който настроил религиозните общности срещу премиера. През това време западният алианс подкупва военните, които се намесват и нанасят удари срещу резиденцията на Мосадък, но той остава жив. По-късно той подава оставка. Основна фигура в свалянето на премиера е Шабан Джафари,

който заедно с тогавашния вътрешен министър Фазлолах Захеди, подписва нов договор за концесия със САЩ и Великобритания. Последователите и приближените на Мосадък са преследвани, жестоко малтретирани и екзекутирани. Нужно ли е да споменавам, че Джафари след ислямската революция бяга в Америка?

Днес много анализатори отвъд Океана признават, че извърлянето от власт на Мосадък е една от най-големите грешки на американската дипломация. Защото такава политика „управлявай-или-разрушавай“ в крайна сметка докарва аятоласите на власт в Иран.

--

Поуката? Петрол. Всичко се върти около него. Никой не се интересува от хората в района, а големите сили са готови да напият земята с кръв, да качват и свалят управници, и в същото време да се показват из медиите и със загрижени лица, безчувствени стъклени очи, като малки деца, да обясняват как спасяват света и се борят срещу „лошите“.

--

Половин век по-късно историята се повтаря. Башар Асад, завършил във Великобритания, застава начело на Сирия, давайки знак, че той е дори по-секуларистки настроен от баща си. Забранява бурките, спира социалните помощи на семейства с над три деца, извършва реформи, подпомагайки занаятчийството и производството, ограничава влиянието на имамите. В Сирия се произвеждаха местни марки телевизори, хладилници, лекарства и текстилни продукти, а страната се превърна в регионален лидер по износ на някои селскостопански култури. Сирия прие и над 2 милиона иракски бежанци, без да построи нито един лагер, като близо 500 хиляди от тях са иракски християни. Всичко щеше да е наред, ако Башар бе приел да стане васал и изпълнил саудитско-турския петролен проект, дирижиран от САЩ, и ако се бе отказал от левантийските находища в Средиземно море.

В този проект обаче Сирия щеше да е просто посредник, безгласна страна. Вместо това Асад подписва споразумение с Иран и Ирак (дирижирано от Русия), което превръща Сирия не просто в свидетел, а и в основен участник и разпределител на ресурсите в района, измествайки Турция от тази роля. Впоследствие алауитът Асад е обявен за шизофреничен диктатор, използвал химическо оръжие срещу деца (номерът с химическото оръжие мина за Ирак и се опитаха да го пробутат и в Сирия) и тероризиращ собствения си народ. Въпреки че бунтовниците са тези, които разпорват хора и им ядат сърцата пред камери, те са тези, които затварят в клетка 50 деца и ги изгарят живи, защото са християни, те са тези, които използват жени за секс-робини, преди да бъдат заклани, те са тези, които ползват химическо оръжие, деца-войници, и те са тези, които крещат „Алаху Акбар“ във всички техни клипове.

В пропагандата се включиха и хубавците от катарската телевизия Ал-Джазира, които на фона на демонстрации в подкрепа на Асад, бяха записали скандирания „Народът иска падането на режима“ от протестиращите на площада Тахрир в Кайро и ги насложили така, че да изглежда, че протестът е против Асад. Нищо че знамената бяха с две зелени звезди, а не с три червени, каквито са флагите на опозицията. Но това обиколи целия свят или, както казва Тери Пратчет, докато истината си обуе обувките, лъжата е обиколила света няколко пъти. САЩ, заедно със съюзниците си от Саудитска Арабия и Катар, хвърля милиони за пропаганда и настройване на сунитите срещу неверниците алауити и християни в Сирия.

--

Когато извадите карта и поставите находищата в района, постепенно целият пъзел се нарежда. Каква е ролята на Ердоган? Абсолютно същата като на Шабан Джафари преди малко повече от половин век. Случайност ли е близостта на Ердоган с бившия лидер на талибаните Гулбуддин Хекматяр? Случайност ли е, че неговият син Билал е петролен магнат, замесен

с търговията в района, а интернет е зает с множество негови снимки, на които е в компанията на брадати екземпляри? Случайност ли е, че изпадналият в истерия Ердоган заповяда да свалят руския изстребител, след като руснаците взривиха няколко петролни кладенеца на ИД? Билал Ердоган официално заявява, че, видите ли, купувал петрола от кюрдите в Ирак, а не от ИД, а търгащите от иракски Кюрдистан послушно кимат с глава на твърденията. В отговор Русия веднага удари цяла редица тирове, пренасящи нефт за Турция, а бесният турски президент от яд и безсилие започва да обяснява на света, че руснаците са комунисти и че те са били тези, които купували петрола от ИД, и едва ли не те са създали джихадистката организация. Доста нелогично обяснение, като се има предвид, че именно Ердоган е мюсюлмански брат с тесни връзки със саудитските управници, а и това обяснява неговата невъздържана реакция при свалянето на лидера на Мюсюлманското братство и вече бивш президент на Египет, Мохамед Морси. Турският политик стигна дотам, че нарече генерал Сиси с вече баналното „диктатор“, който незаконно свалил Морси, но и това си има своето обяснение. Сиси премахна преференциите, които имаше Турция при използването на Суецкия канал, и прекъсна изгодната им търговия със Саудитска Арабия. Това накара Ердоган да използва пътищата и териториите на ИД, а финансирането им от Турция бе дори признато от американския вицепрезидент Джо Байдън.

На всеки му е ясно какво представлява Ердоган. Ето какво заявява той: „Западняците обичат петрола, златото, диамантите и евтината работна ръка на мюсюлманския свят. Те са доволни от конфликтите, борбите и кавгите в Близкия изток. Повярвайте ми, те не ни харесват. Те се правят на наши приятели, но желаят смъртта ни. Те искат да виждат как умират нашите деца“. Ердоган също вярва, че мюсюлмани първи са открили Америка, а и също така, че османците са стъпили първи на Луната. Според него Хасан Челеби, османската чо-

век-ракета, е извършил първия успешен пилотиран полет с ракета през 1635 г. „Защо не вярвате на тези неща? Защото никога не сте вярвали, че един мюсюлманин може да направи такова нещо“, казва сърдито Ердоган. „Това твърдение не е нещо ново. Редица учени в Турция, както и в останалата част на света, се съгласяват с тези твърдения и вярвам, че те са прави. НАСА вероятно е унищожила голяма част от веществените доказателства за успеха на османската авиация по време на мисията на „Аполо 11“, но ние ще се опитаме да намерим някакви останали такива, които са се запазили.“ При атентатите в Париж срещу редакцията на Шарли Ебдо турският президент заяви, че това е конспирация, извършена от европейците, за да очернят за пореден път мюсюлманите и не присъства в похода, организиран от европейските лидери. На всичкото отгоре, европейците сериозно смятат да вкарат ердоганска Турция в ЕС, при всичките коментари на техния президент за жените, забрадките и социалната мрежа „Твитър“, както преследванията срещу критикуващите го журналисти и осъждането на най-големия турски писател Орхан Памук. О, Европо, къде отиде стремежът ти за свобода на словото, еманципацията на жената и равенството, къде отиде светското ти начало? Или всичко ще бъде продадено за няколко тръби от Саудитска Арабия и Катар, които да минават през Ирак и Сирия и да бъдат разпределени от Турция? Това ли е бъдещето на Европа? Вкарването на шериат срещу петрол? Разрушаване на държави, неудобни управления и потапянето им в кръв?

Наистина ли светът е толкова стерилен и безчувствен? Разбира се, че всяка критика спрямо САЩ ще бъде маркирана като „комунистическа пропаганда“ и всеки стремеж да се покаже истината като „лъжи“. Може би е добре на място да отидете в християнските градове в Сирия и да видите какво се случва там. Не за да откриете истината, а да видите какво очаква Европа, ако продължава с лицемерната си политика

и с толерирането на нетолерантна идеология и нейното използване за геополитически и икономически цели. Уроците от миналото не се научават.

Дахер Фарид Дахер е сириец, който живее в България. Дахер е на 31 години, работи в БАН и живее в София. В момента е един от най-популярните книжни блогъри у нас. В същото време поддържа друг, отново изключително популярен, хумористичен блог за „нещата от живота“ и кино. Третият му блог се казва „Истината за Сирия“. Там Дахер публикува статии по темата на английски и български език.

Турция, от Тахрир до Таксим

Автор: Керем Йоктем

Стотици хиляди протестиращи по улиците на Истанбул. Десетки хиляди полицаи, атакуващи със сълзотворен газ и гумени куршуми. Мостът на Босфора препълнен с демонстранти. Митинги на солидарност в цяла Турция и извън нея. Правителство, което изглежда е изгубило всякаква връзка със събитията на улицата. Медии на истеблишмънта, чиито шефове са били строго предупредени да не пишат за онова, което се случва пред очите им. Една нация в смут. Един премиер-министър, който през 2011 даваше уроци по демокрация и божествена справедливост на Хосни Мубарак – и беше преизбран с масивен популярен вот – който днес изглежда странно подобен на бившия египетски диктатор. Всичко това започна в Турция в най-дълбоката ѝ криза от повече от едно поколение насам.

Страната изглеждаше като малко вероятен кандидат за народен бунт. Тя има една от малкото преуспяващи европейски икономики, с рекорден растеж, намаляваща безработица и снижаваща се градска бедност. Техническата инфраструктура в Турция още никога не е била толкова добре развита, а обществото ѝ – още никога толкова близо до средната класа. Добре вървящият мирен процес в Кюрдистан обещава изгледи за ново споразумение с най-голямото и най-брутално по-

тискано малцинство в страната, след десетилетия на война. Социално-икономическите фактори, които изкараха на улицата хората в Египет, Тунис, Гърция и България, тук до голяма степен липсват. Въпреки всичко това един дребен бунт в парка Гези на истанбулския площад Таксим се превърна в огромен изблик на протест.

И така, защо Турция и защо сега?

Предпоставките

В сряда, 29 май 2013, малка група от студенти и еколози събориха бариерите и заеха парка Гези, в непосредствена близост до площад Таксим, най-символичния от централните истанбулски площади. Заявената им цел беше да спрат строителните предприемачи, изграждащи тук търговски център, който трябваше да бъде разположен в точно копие на военните казарми, разрушени на това място преди шестдесет години – чрез което щеше да бъде разрушена и по-голямата част от парка. Групата получи подкрепа от интелектуалци и политици, особено от про-кюрдския социалист Сири Сюрея Йондер.

Събитието беше напълно мирно, но полицейският отговор срещу активистите беше при всички случаи несъразмерен. Репресията първоначално принуди демонстрантите да напуснат парка, но предизвика широко публично възмущение. В скоро време, мобилизирани от социалните медии, те се върнаха обратно – и то в много по-голям брой. В петък, 31 май, десетки хиляди вече участваха в сблъсъците с полицейските части, в различни истанбулски квартали, докато облаци от сълзотворен газ замъгляваха небето. Полицейските части хвърляха бомби със сълзотворен газ в станции на метрото, във фойетата на хотели и жилищни сгради. Някъде към полунощ протестиращите бяха отново заели парка, като уличните сблъсъци продължаваха и се пренесоха в множество други предградия, най-вече на средната класа. Те се усилиха в събота и започнаха да се разпространяват из цялата страна.

Контекстът

Но какво, освен непосредствения повод, все пак мотивира протестите? Тук трябва да се имат пред вид поне три взаимно свързани фактора:

- един все по-необуздан неолиберален процес
- нарастващото желание на правителството за утвърждаване на консервативен публичен живот
- една изпълнена с неприятности външна политика

Тези три фактора, взети заедно, се прибавят към един друг значителен източник на недоволство: авторитарният стил на управление на министър-председателя.

Неолибералното реструктуриране

Политическият успех на управляващата партия в десетилетието откак тя дойде на власт през ноември 2002 се дължи до голяма степен на способността ѝ да балансира неолибералното реструктуриране с едновременно подобряване на социалните помощи, здравеопазването и образованието. В резултат на това голяма част от турското общество получи достъп до по-добри обществени услуги. В края на краищата обаче, АКР и нейните водещи кадри възприеха логиката на неолибералната капиталистическа експлоатация и това подкопава репутацията им сред множество турски граждани.

Например, стотици водно-електрически централи се изграждат в турските планински райони, против волята на местните хора. Повечето от тях се строят в много деликатни и разнообразни екосистеми, като изграждането им унищожава горите, фауната, флората и културната география на тези места. Местни протести на упорити селяни, решени да защитават територията си, бяха брутално потушени от полиция и жандармерия, които се държат така, сякаш са частни армии на строителните компании (които често са директно свързани със семействата на висши членове на правителството). Някои от селяните успяха да предотвратят строежите, дори

и пред лицето на подобно насилие, в резултат на което срещу тях бяха поведени стотици съдебни дела; други се обединиха с автори на документални филми и еко-активисти, за да разкажат историите на съпротивата си срещу приватизацията и отнемането на общата им собственост. Мнозина от тези последните бяха участници в първоначалната демонстрация на Таксим.

Неолибералният бум се чувства особено остро в Истанбул, където се провежда процес на масивно градско обновяване и лишаване от собственост. Цели квартали, обитавани от градската беднота, бяха прочистени от бившите си обитатели в един непрозрачен процес, провеждан от градската управа и големи строителни компании (отново с тесни връзки с правителството).

Тарлабаши например беше един беден, но космополитен квартал близо до Таксим, който даваше подслон на онова, което градската управа нарича „маргинални групи“: кюрди, транссексуални секс-работници, африкански имигранти. Повечето сега са прогонени от порутените си къщи от 19 век в предградия, които се намират на няколко десетки километра от работните им места, за да се направи място за нови градски луксозни апартаменти. Столетното ромско поселище Шулукуле беше прочистено по същия начин, разрушено и застроено наново от частни предприемачи. Политиката на ръководено от държавата лишаване от собственост – ограничена не само до Истанбул – сега се повтаря във всички главни турски градове.

Дори още по-сплашващи са новите мегапроекти, които вече са станали синонимни с най-големия си поддръжник, самия Ердоган. Те заплашват да разрушат голяма част от горите в града, които се намират в северните му покрайнини. Сред тези проекти са един трети мост на Босфора, най-голямото летище в Европа (с капацитет за 100 милиона пасажери), както и планираният канал, който ще свързва Мраморно и Черно

море, със сериозни и вероятно необратими последици за морската екосистема. Правителството прокарва тези проекти без каквито и да е консултации с обществеността или преценки за въздействието им върху околната среда, което оставя много жители на Истанбул с усещането, че градът им е превърнат в масивна машинария за получаване на различни ренти.

Консервативният проект

В същото време, в което градската околна среда на Истанбул се преоформя, правителството налага социално-консервативни и вдъхновявани от религиозни подбуди политики, които премахнаха всякакви претенции за секуларна политика. Реформата в училищното образование увеличи броя на задължителните часове по религия и задължи множество ученици да посещават религиозни училища, често против волята на родителите им. Правото на аборт беше ограничено, докато социалната политика все повече се фокусира върху повишаване на раждаемостта и поставянето на жените отново в ролята на зависими майки, а не на равноправни личности.

Един закон, прокаран неотдавна в парламента, въведе сериозни ограничения върху рекламата и продажбите на алкохол, в добавка към тежки данъци. Премиер-министърът се намеси лично, за да се забрани продажбата и консумацията на алкохол в студентските кампуси, както и да се направи така, че пиенето на открито в центъра на града да стане почти невъзможно.

Нестабилна външна политика

До неотдавна правителството прокарваше идеята, че Турция е новият хегемонен актьор в своята непосредствена околност. Но цяла поредица от неудачи, особено в политиката със Сирия, разкри това убеждение като илюзия. Турция прекрати всякакви връзки със сирийския режим и се превърна както в основен поддръжник на чуждите бойци там, така и в канал, по

който в Сирия се внасят оръжия. Поддържайки опозицията, която се състои основно от сунити, езикът на турската външна политика придоби един сектантски обрат, като по този начин изпълни с обръкване множество не-сунитски мюсюлмани, както и нерелигиозни хора в Турция. Хуманитарната турска помощ за сирийските бежанци е безупречна, но проницаемите граници, както и свободния преход, който страната осигурява за различни международни джихадисти поставят граничната провинция Хатай под сериозен риск. Бомбените атаки от 11 май в градчето Рейханли, при които бяха убити поне 51 души, оставят само малко място за съмнения, че правителствената политика по отношение на Сирия се изплъзва от контрол.

Тези три фактора водят до отчуждение сред достатъчно много турски граждани. Но един друг, допълнителен, ги кара да се чувстват още по-раздразнени: авторитарният маниер и език на един непоносимо арогантен и себе-величаещ се премиер-министър. Прегледът на речите и твърденията на Ердоган от времето на последната му изборна победа през 2011 г. говори за един почти налудничав мироглед. „Жените трябва да раждат поне по три деца“ ... „абортът е убийство“ ... „сунитите в Сирия са наши братя“ (с което се подсказва, че алевитите не са) ... „ние желаем благочестива младеж“ ... „алкохолът е нещо разрушително“ ... „ционизмът е престъпление срещу човечеството“. Милиони турци – минимум 50 процента от които не са гласували за АКР – изпитват усещането, че това не е човекът, който трябва да стане първия избран турски президент – върховната позиция, която Ердоган обяви за своя лична политическа цел. Но дори и сред електората на АКР се надига недоволство.

Протестиращите

Гези парк беше първоначално зает от млади еко-активисти. Скоро към тях се присъединиха студенти, хора с профе-

сии, принадлежащи към средната класа, както и ляво настроени политически активисти. През тези дни почти всички, които не са гласували за АКР – а дори и някои от ония, които са – бяха дошли на Таксим. Що се отнася до символиката, може би най-видими засега са различни левичарски организации, както и екологически, гей-лесбийски и феминистки групи. От гледна точка на цифрите, студентите и младите професионалисти, както и някои фен-групи като Чарши са сред най-важните съставни части. Множество професионални съюзи и други професионални организации показаха подкрепа, като последните играеха главна роля при организирането на юридическа и медицинска помощ за засегнатите протестиращи.

Основната опозиционна партия, Народната републиканска партия (СНР) също подкрепи протестите, както и отделни членове на дясната Националистическа партия на действието (МНР). Кюрдските организации отначало не желяеха да се присъединят, може би отблъснати от големия брой турски знамена и лозунги (включително, сред някои групи, „Всички сме воители на Ататюрк“) и страхувайки се, че протестите може би ще попречат на мирния процес. Въпреки това в края на краищата те също излязоха на площада; на 3 юни всички тези групи вече демонстрираха (и пиеха) мирно на площад Таксим. „Без ченгетата“, както каза един от протестиращите, „ние сме си много по-добре“.

Бъдещето

Събитията от Таксим удивително приличат на онези от „Република Тахрир“ в Египет. Например – незабавният изблик на поддръжка и солидарност; бързо появилите се центрове за бърза помощ за ранените, които се появиха буквално за една нощ; ангажирането на адвокатски организации и отделни адвокати; осигуряването на храна (както и най-важните материали за борба срещу сълзотворния газ – лимо-

ни, мляко, вода, противогазови маски и строителни каски) от страна на множество училища, хотели и ресторанти. Скоро тези услуги започнаха да се предоставят и от частни продавачи, които допълваха социалната инфраструктура на Таксим. Сградите около площада бяха изпъстрени с графити; стотици лозунги, осмиващи Ердоган, бяха подети от масите, а рок-групата „Думан“ дори написа протестна песен.

И все пак Турция не е Египет, а Ердоган не е Мубарак. Въпреки полицейската бруталност, градът не стигна до застой; протестиращите можеха да прекрочват бариерите и да се прибират вкъщи за краткотраен отдих; корабите, автобусите и метрото продължиха да се движат. В един момент полицията се оттегли и насилието намалю, а забраната за поднасяне на новини беше премахната след намесата на президента Абдула Гил.

Турция все още е демокрация и в този протест не става дума за смяна на режима. Това е експлозия на недоволството от един ръководител, който направи множество добри неща за страната, но вече е станал арогантен, откъснат от реалността, изолиран от обществото чрез второкачествени съветници и неспособен да слуша хора, които не се съгласяват с него. Харизмата на Ердоган е вече значително увредена и шансовете му да стане турски президент са силно намалени.

Ако президентът Гюл и по-независимо настроените членове на правителството покажат, че вземат на сериозно протестиращите и „останалите 50 процента“ от турското население, то протестите, които започнаха на площад Таксим, ще влязат в турската история като борба за демокрация и човешки права. Те ще бъдат запомнени като първото градско движение в страната, чийто най-важен символ е... бирената бутилка.

Керем Йоктем е член а Центъра за Европейски изследвания и асоциативен факултетен член на Ориенталския институт в Оксфордския университет. Той е основният изследовател на финансирания от Британската академия проект за изследване на съвременния ислям на Балканите.

Турция избира Ердоган

Автор(и): Кристофър де Белог

Откак група висши офицери, подкрепяни от хиляди въоръжени войници, почти успяха да го свалят от власт на 15 юли, турският президент Реджеп Таип Ердоган търси утеха в скута на своя разгневен, възбуден народ. Страната прекара последните три седмици в състояние на колективна превъзбуда. Сегашната комбинация от национализъм и религиозност не се доближава до нищо, което съм виждал или анализирал през двадесетте години, в които следя турската политика. Апогеят на всичко това беше огромното, правителствено-спонсорирано „демократично бдение“, което се проведе в Истанбул на 7 август.

Публичните пространства на страната станаха сцена на безброй много подобни бдения, в които участват хиляди турци, развяващи звездата и полумесеца и кълнящи се в решителен отпор срещу всякакви подобни предателства, докато турските медии възпяват героите на „съпротивата“ от 15 юли. Сред тях са мъчениците от Анкара и Истанбул, премазани от танкове, селяните, които са подпалили нивите си от надвечрената страна на военновъздушната база, превзета от превратаджиите – и разбира се Ердоган, който избягна на косъм смъртта или пленничеството, при което успя да изпрати по мобилния си телефон послание към народа, в резултат на кое-

то милиони хора излязоха по улиците в негова защита. В момента, докато реагира на преврата с всеобхватни чистки на военните и граждански служби, както и затваряне на десетки турски медии, президентът се е превърнал в олицетворение на турската несломимост, героизмът му е несъмнен, а хладното му, намръщено лице е запечатано в националната психика както никога преди.

Епичните измерения на събитията от 15 юли и избягването на възможната катастрофа останаха някак невидими за западната публика и политици, чиито реакции към събитията бяха диктувани от симпатия не толкова към едно обсадено правителство, колкото към вероятните мишени на неговите ответни мерки. Джон Кери например призова турците да „поддържат най-висок стандарт на респект... към върховенството на закона“, докато външната министърка на ЕС Федерика Могерини каза, че „Турция трябва да зачита демокрацията, човешките права и фундаменталните свободи“. В Анкара и Истанбул подобни коментари бяха разглеждани от много турци като преднамерени послания към един народ, току-що демонстрирал върховна храброст, сравнима с онази на османските войници, отблъснали британския опит за инвазия по бреговете на Галиполи през 1915.

Чувството за национално избавление, поне засега, има обединяващ ефект (със значително окуражаване от страна на самото турско правителство). Боричканията между управляващата партия на Ердоган и основните опозиционни партии, централно-лявата Републиканска народна партия и крайно дясната Партия на националистическото действие са във временно затишие, а добре известният с докачливостта си Ердоган е спрял хиляди процеси, повдигнати от негово име срещу хора, които уж са го обиждали в Туитър, в пресата или вербално. Властите са отменили заплащането за ползване на градския транспорт в Анкара и Истанбул (допълнителна мотивация за хората да посещават демократичните бдения), а

имената на някои улици се сменят, за да бъдат увековечени мъчениците от 15 юли.

Силата на турската реакция може да бъде разбрана само ако човек успее да схване травмата от самия преврат. 15 юли беше злонамерен опит за преврат, осъществен от малка военна клика, състояща се от висши офицери и целяща да постави страната под военно управление. Той беше направен, доколкото ни е известно до момента, в името на живеещия в САЩ [умерено-ислямистки] проповедник Фетула Гюлен, който е ръководител на простираща се по целия свят мрежа от училища и чието движение има множество последователи сред турската бюрокрация. (Той отрича обвиненията, но Турция изисква екстрадирането му). Парламентът, президентският дворец и много други стратегически сгради бяха атакувани от самолети и танкове, а военните бази из целия Анадол бяха сцена на яростни въоръжени сблъсъци между превратаджии и лоялисти от военния и полицейски апарат. В Анкара и Истанбул граждани и полиция влязоха в открити схватки с военни единици; от един от пилоните на Босфорския мост снайперист извършваше целеви обстрел на цивилни граждани. Около 240 души – огромното мнозинство от тях цивилни – бяха убити от превратаджиите, над две хиляди са ранени.

Турция е преживяла три военни преврата от 1960 насам, плюс няколко други неуспешни опита. Ако тези минали интервенции биха могли да служат като основа за преценки и очаквания, то измеренията на военното управление и този път щяха да бъдат екзекуции, мъчения и отмяна на свободата на словото. И тъй като самата армия е разделена на големи фракции, изгледите за гражданска война съвсем не биха били толкова невероятни. Едва ли е за учудване тогава, че в трескавата след-превратна атмосфера чуждите предупреждения за спазване на човешки права се разглеждат тук в най-добрия случай като сурови, а в най-лошия – като злонамерени.

Сред турците се шири усещането, че Западът е стоял зад преврата или е знаел предварително за него. Гюлен живее в Съединените щати повече от 15 години и властите най-вероятно имат добра представа за плановете му, както и за това кои са хората, които го посещават. Според Джеймс Клапър, директор на Националната разузнавателна служба, някои от турските генерали, арестувани за участие в преврата, са били важни партньори в борбата против Ислямска държава и тяхната липса ще бъде почувствана. „Това ще затрудни сътрудничеството ни с турците“, казва той. Сред задържаните офицери е турският командир на Инджирлик, военновъздушната база, от която американските самолети извършват атаките и разузнавателните си полети в Сирия. Ердоган упрекна американците, че „са взели страната на превратаджиите“.

Привържениците на президента вярват отдавна, че САЩ желае да навреди на Ердоган, защото той е силен водач, който е превърнал Турция в регионална сила. Когато човек чуе как обикновените хора говорят за задкулиските външни „организатори“ на преврата, когато прочете вестникарските статии, говорещи за заговор отвън с цел да се ввлече страната в гражданска война, то наистина може да се получи усещането, че превратът не е бил извършен от турци и потушен от турци, нито пък е част от една по-голяма борба за власт между две турски организации, партията на Ердоган и движението на Гюлен.

Опитът за преврат усили връзките между Ердоган и неговите привърженици, което пролича особено ясно на 29 юли, когато той и те – включително и семействата на мъчениците от 15 юли – си засвидетелстваха взаимна почит в гигантска зала близо до наскоро издигнатия в Анкара президентски дворец. Речта на Ердоган в онази вечер беше токсична смесица от ислямски шовинизъм, войнственост и ксенофобия. Той обяви зараждането на ново „движение за национална независимост“, отпрати обичайните си обвинения срещу Запада и

обяви, че е слуга на Бога, готов за мъченичество. Възможно ли е, попита той, превратаджиите да са били мюсюлмани и турци? „Не“, извика публиката в отговор. Ердоган се съгласи с тях: „Те нямат нищо общо с тази нация“.

Чистките и мерките за сигурност, подхванати от правителството след преврата, се разширяват и засилват непрекъснато. Под извънредното положение, обявено на 21 юли, бяха прокарани множество декрети, с които се реорганизират въоръжените сили, а правото на полицейско задържане без предявени обвинения беше увеличено от 24 часа до тридесет дни. Арестувани бяха около 10,000 души от армията, а други 3,000 бяха уволнени без право на компенсации, включително и около 40 процента от генералите и адмиралите на Турция.

За много турци – отново, техният поглед върху нещата се различава силно от западния – чистките са не прекалено широки, а са дошли прекалено късно. Ердоган признава, че по-ранния му „добронамерен“ съюз с гюленистите, насочен срещу секуларните елити, някога управлявали страната – който приключи през 2012 – е бил грешка. Онзи съюз доведе до изхвърлянето на секуларистите от управлението на страната; днес ислямистите се хапят взаимно.

Освен че сериозно отслабва втората по големина натовска армия, правителството прочиства всевъзможни професионални асоциации и търговски камари; 8,000 компании от частния сектор са маркирани за щателно разследване. Десетки училища и университети, свързани с движението на Гюлен, бяха затворени. Един приятел от турската администрация ми каза, че в неговия правителствен отдел са уволнени двадесет и девет души. Само във външното министерство се очаква да се отърколят около петстотин глави.

Този шаблон вероятно ще бъде повторен във всяка обществена институция на страната. Ако засега чистките все още не се доближават по мащаби до онези от 1980, последвали тогавашния (успешен) преврат, когато 650,000 хиляди души бяха

арестувани, а около милион и половина отстранени от публични длъжности, то все още има време. Сред либералите и левичарите се шири загрижеността, че в правителствената мрежа ще се хванат и много невинни хора, но налице е всеобщо съгласие, че при извънредни обстоятелства държавата трябва да утвърди властта си.

На 25 юли Жан-Клод Юнкер, президентът на Европейската комисия, заяви, че Турция. „в сегашното си състояние... не се намира в позиция да стане скорошен член на Европейския съюз“. Но това усещане е взаимно. Само допреди десет години в Турция имаше всеобща подкрепа за идеята за влизане в ЕС. Вече не е така. За повечето турци, които отдавна са изоставили всякаква надежда или амбиция за присъединяване към един клуб, който сам се намира в сериозни трудности, европейските вербални намеси в тяхната национална криза са само повод за раздразнение. Неуспешният преврат от 15 юли може и наистина да доведе до една по-отмъстителна и авторитарна Турция, но поне за момента хората изглежда са готови да приемат версията за демокрация на Ердоган, ако тя ги предпазва от военно управление под егидата на гюленистите.

Кристофър де Беллаг (род. 1971) е британски журналист, който работи предимно върху Близкия изток и Южна Азия от 1994. Работите му се занимават най-вече с развитията от последните двадесет години в Иран и Турция. Последната му книга е „Rebel Land: Unraveling the Riddle of History in a Turkish Town“.

Вътре в турските чистки

Автор(и): Сузи Ханзен

Полицейските служители дошли пред вратата на доктора в Истанбул към 6 часа сутринта – сутрешните арести обикновено започват по това време, понякога в 5:30 – и един от тях казал, „Обвинен сте в опит за убийство на президента Ердоган“.

Докторът не можал да се сдържи и прихнал. „Наистина? Това ли съм направил?“

Полицаите също се усмихнали. „Да. Освен това сте обвинен в опит за събаряне на Турция и че сте член на терористична организация“.

„Вярно?“ Той ги изгледал внимателно. Носели pistols. „Мога ли тогава да си запаля цигара?“

Полицаите изглеждали изненадани. Не очаквали от един гюленист да пуши. Не съм гюленист, настоявал докторът. Но това не му помогнало. Скоро той щял да стане един от многото хиляди хора, заклещени в машинарията на чистките, организирани от президента Реджеп Тайип Ердоган.

Полицаите претърсили дома на доктора, разхвърляли книгите, преобърнали с главата надолу нещата му, докато търсели доказателства, че той е гюленист, или поддръжник на Фетула Гюлен – ислямски свещеник, който започва да проповядва в Турция през 1960-те, и чиито последователи на-

броят около пет милиона. Гюлен живее в изгнание в Пенсилвания от 1999, което отчасти обяснява защо полицаите търсели американски доларови банкноти, чиито серийен номер започва с „F“ – турското правителство твърди, че те били използвани по някакъв мистериозен начин от нещо, което то нарича „Терористичната организация Фетула Гюлен“ (ФЕТО), която се обвинява в организирането на неуспешния опит за преврат от 15 юли 2016.

В настоящия момент няколко „свидетелства“ могат да подсказат, че вие сте член на ФЕТО: да имате банкова сметка в Bank Asya, която е основана от гюленисти; да ползвате телефонната апликация VuLock, която шифрира комуникациите ви (смята се, че тя също е била използвана в подготовката на преврата); да притежавате доларови банкноти от спомнатата серия; да пращате децата си на училище, свързано с Гюлен; да работите в институция, която има връзки с движението на Глен (университет, болница); да сте се абонирали за гюленисткия вестник „Заман“; да имате книги на Гюлен в дома си. Едно от тези свидетелства уличавало доктора: когато се върнал в Турция след няколкогодишно пребиваване в чужбина и се нанесъл в нова къща с жена си и децата си, той открил сметка в най-близката банка на неговата улица: Bank Asya.

Докторът описал произхода и образованието си, професионалните си постижения, пътуванията си – никое от които не мога да включа тук. Но мога да ви уверя, че биографията му е впечатляваща. Подобно на много други доктори той притежава самоувереността на човек, който винаги е бил на челно място в обществото.

„Още не съм срещал престъпник като вас“, казал му един от полицаите.

Отвели доктора в полицейското управление в [истанбулския квартал] Фатих, където прекарал няколко дни в карцера. Управлението във Фатих се намира на голям булевард в сър-

цето на Истанбул и притежава тенекиеното, мрачно излъчване на много управленчески сгради. Арестуваните се държат в килиите в мазето, в тъмнина и без място за движение, в продължение на до пет дни, без да им се позволява да се видят с адвокат; законите на след-превратното „извънредно положение“ позволяват те да бъдат задържани до 30 дни без разпит. Именно по такива места, в центрове за задържане като Фатих, отново се подновяват мъченията на затворници, които бяха до голяма степен прекратени през ранните 2000 г.

Докторът не бил измъчван, но се срещнал с друг затворник, който му казал: „Закараха ме в тъмна стая и ме принудиха да прекарам три дни на стол, с ръце вързани зад гърба. За храна ми даваха само вода със захар. Имаш ли някаква храна?“

Когато докторът се явил в съда, прокурорът казал, „освен че сте внесли пари в Bank Asya, срещу вас няма нищо друго“. А след това добавил, „Кой ви каза да внесете парите си в тази банка?“

„Не знам кой притежава тази банка“, отговорил докторът. „Не знам кой е собственикът на която и да е банка. В Истанбул има 30 банки. Избрах най-близката до дома ми“.

Прокурорът изискал докторът да бъде арестуван. Съдията поискал докторът да отговори сам.

„Няма да отговарям на нищо от обвиненията, защото те са, че съм се опитвал да убия президента Ердоган, че съм се опитвал да разруша Турция и че съм член на терористична организация, а това е смешно“, казал той. „Така че просто ще ви разкажа кой съм“. Описал професионалните си постижения, скромния си произход. Съдията отказал искането за формален арест. Но щом докторът се прибрал у дома, той вече не можел да заспи преди 6 часа сутринта. В продължение на седмици спял само по един час през нощта.

Адвокатът на доктора предсказал, че той ще бъде арестуван втори път. Пускането на хората, само за бъдат арестувани отново, е нещо обичайно. Днес Турция е страна на амбици-

озни прокурори. Ако полицията дойде отново, той щял да бъде заведен в *sulh ceza mahkemesi*, или криминалният съд на мира, създаден през 2014 и днес добре известен с това, че се използва за политически цели. Съдебните дела, провеждани там по време на преврата, често са водели до формален арест и затворничество.

Докторът все още имал чуждестранна виза, така че решил да бяга от Турция. На летището обаче бил спрян. Това било ритуал, който започнал да се повтаря из цялата страна. Хората разбирали, че им предстои неизбежен арест и се опитвали да вземат полет за чужбина, само за да открият, че паспортите им се изземват или анулират преди да могат да се качат на самолета. Дори и онези, които не са били определени като членове на терористична организация или обвинени в опит за убийство на Ердоган, трябвало да чакат, докато по високоговорител се чуе номера на паспорта им, което означава, че им се разрешава да напуснат страната.

По онова време докторът вече бил слушал много за мъченията, за безкрайното задържане без законни основания; той знаел, че трябва да бяга, дори и ако това означава да остави семейството си. Намерил в мрежата контрабандист – за тази цел турците следват примера на сирийските бежанци, живеещи в страната им и търсят из сирийските Фейсбук-групи – и отишъл в крайбрежния град Мармарис, където си платил, за да бъде преведен в интернационални води на гумена лодка. За турските бежанци, мнозина от които са богати, контрабандистите са повишили цената на бягството до 20,000 евро. Днес докторът е един от хилядите турци, живеещи в изгнание по места като Германия, Швеция, Гърция, Великобритания и Съединените щати.

Докторът се крие в европейски град, пълен със сгради от 19 век, пазарни центрове с арки и големи площи; подобно на много други стари градове, от време на време той дори може да изглежда като Истанбул, ако човек присвие очи. Все-

ки ден тук гюленисти, кюрди, журналисти, хора от академичните среди и такива като доктора – един подбор от турското общество, който или е бил демонизиран от Ердоган, или просто отказва да го подкрепи – се разминават по улиците, без да осъзнават присъствието на сънародниците си. Те са изгубили поминъка и гражданството си; били са разделени от съпрузи и съпруги, от децата си. Много от травмираните мъже и жени, които срещнах в чужбина – интервюирах повече от няколко десетки изгнаници, живеещи в различни европейски градове, плюс много други в Турция – вярват, че някои семейства се разрушават преднамерено, сякаш целта е да се прекратят цели родословни линии. Както ми каза един от тях – млад инженер с деликатни черти, бледа кожа и очила с телени рамки, който плачеше, докато седяхме в един ресторант с високи тавани, напомнящ за някакво космополитно минало – „Това е някакъв вид геноцид“.

Това беше странен опит за преврат, поне в началото. „Що за военен преврат е това?“, питаха се турците, когато за пръв път видяха по телевизията или в мрежата войниците, окупирали Босфорския мост в Истанбул. Беше само 10 вечерта – превратите обикновено започват преди зазоряване, ухаваха по-възрастните турци. Интернет и телефонните линии не бяха изключени; телевизионните станции, поне за известно време, продължиха да предават свободно. Турските военни никога нямаше да направят преврат като този, казваха те. Турците познават превратите си; мнозина от тях вече са преживявали четири такива.

Ужасът стана напълно осезателен когато те видяха видеоклипове, на които армията стреля по цивилни хора, протестиращи по улиците. Никой не беше свикнал да вижда подобни неща в западна Турция, в Истанбул. Из града отекваха мощните трясъци на изстребителите, пресичащи звуковата бариера някъде в небето над него. Танкове и войници се установиха на площад Таксим, където хиляди хора бяха се

противопоставили на правителството само няколко години преди това.

Посред хаоса Министерството на религиозните работи изпрати текстови съобщения до имамите и мюезините в провинцията, с които ги инструктираше да изпеят по високоговорителите на джамиите специална молитва, с която да призват привържениците на Ердоган да излязат по улиците. В множество истанбулски квартали мъже наводниха булевардите. Някои от тях, въоръжени, стреляха безразборно по вертолетите над главите им.

А след това всичко свърши. Превратът беше пропаднал. Броят на жертвите беше достигнал 276, с други 3,000 ранени, според официалните данни. Успешната гражданска мобилизация срещу военен преврат беше нещо безпрецедентно в Турция. За турците това беше защита на демокрацията.

Правителството незабавно обвини гюленистки настроените офицери от армията като организатори на преврата, преди да разшири обвиненията и до всички последователи на Гюлен. В хода на последните две десетилетия четири основни фактора бяха особено важни в турската политика: ислямската консервативна партия АКР; военните и техните секуларистки поддръжници; кюрдската бойна организация Р.К.К. и различните кюрдски политически движения; НАКРая, гюленистите – най-неразбираемата от всички групи. Гюлен и последователите му проповядват консервативен ислямски начин на живот, смесен с турски национализъм, и високи образователни стандарти – за разлика от множество други мюсюлмански братства – което прави мирогледа им да изглежда избирателно-западен. Проповедническите им усилия, както и обещанието за образование и възможности за постигане на кариера, накараха множество турци и кюрди както сред непривилегированите, така и сред елитните среди, да се присъединят към движението. Гюленистите изграждат училища в чужбина, включително и в Съединените щати,

в които последователите на движението работят като учители. Освен това те основават банки, неправителствени организации, издателства, университети, вестници, телевизионни станции и печелившата верига от центрове, в които кандидат-студентите се подготвят за приемните изпити в университетите. Образованието, казват гюленистите, е техният основен приоритет.

В противоположност на международните бизнес- и политически контакти, както и технократската експертност на гюленистите, силата на АКР се състои предимно в техните дълбоки социални и изборни мрежи сред работническата и средната класа. Когато дойде на власт през 2002, АКР и нейните гюленистки съюзници – по онова време [все още] на работа из целия юридически апарат и националните полицейски сили, както и в повечето медии – започнаха заедно да се борят срещу военните и другите си опоненти, включително журналисти, кюрди и секуларисти, най-вече чрез нагласени съдебни процеси и хвърляне в затвора. Унизителни подробности за лични животи попадаха в съдебни документи и по мистериозни уебсайтове; кариери се съсипваха; офицери бяха арестувани без законно основание; подслушването се ширеше навсякъде. Хората се тревожеха, че гюленистите управляват своя собствена, паралелна държава; сега вече битката беше очевидна.

Но в хода на времето гюленистите и АКР започнаха да се противопоставят едни на други по политически въпроси – например помирителния процес с кюрдите, но преди всичко заради съдебните процеси за финансова корупция, които гюленистки прокурори повдигнаха срещу Ердоган. Към 2014 всяка от страните вече се опитваше да унищожи другата. Повечето турци намериха за напълно разбираемо, когато Ердоган обвини гюленистите в организирането на опита за преврат от миналия юли: около 65 процента от населението, според допитване, проведено непосредствено след това, вярва

в обвиненията; мнозина уважавани чужди и вътрешни експерти също вярват, че това е възможно. (Самият Гюлен отрича каквато и да е връзка с опита за преврат). Освен това турците си остават силно гневни срещу гюленистите, поради техните потайни и потиснически тактики, докато бяха на власт.

Един от начините да се разруши някоя страна е да се правят списъци. В Турция има уебсайт, наречен *Resmî Gazete*, което означава Държавен вестник. Това е мястото, където правителството публикува законите, прокарани в парламента, но след опита за преврат Държавен вестник се превърна в сайт със списъци – където се откриват имената на хората, които евентуално ще бъдат прочистени от държавните министерства, училища, съдилища, университети, НПО-та, полицейски управления, военни части, болници и банки.

Оттогава насам във Фейсбук и Туитър редовно се появява новината, че са публикувани нови списъци. Те често се публикуват след полунощ, а в ужасяващите часове, които следват, хората проверяват дали в списъците се намират собствените им имена, които ще бъдат видими и за съседите, шефовете, родителите, синовете и дъщерите им. Това е начинът, по който хората от списъците научават, че са изгубили работните си места, пенсиите и паспортите си. Щом само попаднете в списъците, вие сте изгубен/а в Турция – без почти никакви средства за оцеляване. Подлежите на един вид професионална, а в някои от случаите и социална смърт: децата са подложени на тормоз от съучениците си, семействата хулени от съседите си. Правителството раздава и други наказания в това извънредно положение, или *Olaganustu Hal*, което може да се преведе и като Извънредна държава. Някои хора се изхвърлят от работа. Други са арестувани, хвърляни в затвора, измъчвани.

Но списъците съдържат не само имена на хора. Цели организации, колкото и безвредно да звучат имената им, са публикувани в тях: Фондацията за холистка и алтернативна медицина, Фондацията „Обичай дърветата, защитавай гори-

те, живеят човешки“, Фондацията за гастроинтестинална онкология са само няколко от тях. Много от тях са не гюленистки, а кюрдски или левичарски. Ако ви се струва, че чистките засягат всички части от обществото, то е така, защото най-вероятно е вярно.

[...]

Военните са обявявали извънредни положения на няколко пъти в турската история, макар и обикновено след реални, а не пропаднали преврати. Макар че времената след предишните преврати понякога са били по-насилствени – повече мъчения, повече обесвания – при тях винаги е имало обещания за край. В някакъв момент военното положение така или иначе трябваше да приключи, след което отново щяха да се провеждат свободни избори.

Но при Ердоган, както ми каза един журналист, който е избягал от Турция, в действие е един „дългосрочен проект“. Тук няма изгледи за завръщане към някакъв вид нормалност, няма усещане, че това разрушително настояще ще приключи. „Наричат ме диктатор-шмиктатор!“, е казал веднъж Ердоган. „Това изобщо не ме безпокои. Влиза в едното ухо, излиза през другото!“ За Ердоган и мнозина от поддръжниците му, ключовата фраза, която оправдава чистките, е „*kandirildik*“, или „Ние бяхме измамани“ – тоест измамани от гюленисткото движение. Политиците на АКР го казват по телевизията; една жена го каза на мой познат турчин, докато чакахме на опашка в летището: знаеш какво ни се случи, нали? *Kandirildik* – бяхме измамани. Това е фразата, която освобождава АКР от отговорността за собствените ѝ престъпления и осъжда всички останали.

[...]

Хората, които са останали в Турция, също търпят един вид социално мъчение, което най-вероятно ще си остане от неизказан вид. Кюрдите страдат вече в продължение на 100 години. В официалните истории правителството най-веро-

ятно ще сведе гюленистите до утвърждаването им предателство. Много журналисти, включително и такива, които не са арестувани, вече не могат да практикуват професията си. А либералните членове на академичните среди търпят странното, едновременно малтретиране да бъдат виждани и като безработни парии, и като членове на някакъв потиснически елит. Всички се обвиняват в някакъв вид атака срещу правителството на АКР, а Ердоган реторично подсилва това впечатление, докато получава все повече и повече власт – манипулация, която е толкова ефективна, че изглежда е невъзможно да бъде спряна.

Някога Ердоган възплащаваше голяма надежда. Той подобри животите на милиони хора в Турция, и това е причината, поради която много хора гласуваха с „да“ на референдума от 16 април. Те си спомнят какво е било, когато някой член на семейството е умираше от рак и им се е налагало да плащат с последните си стотинки за интензивно обслужване; спомнят си какво е било, когато са били гледани с презрение, защото са били религиозни, бедни и „прости“.

Но има и по-малко видими начини, по които страната изглежда се разрушава, независимо от това как гласуват гражданите ѝ. Всеобхватният гняв срещу опита за преврат означава, че мнозина турци не изпитват никаква емпатия към жертвите на чистките. Някои се страхуват да не бъдат хвърлени в общия кош, а други доносничат, за да спасят себе си. Такова всеобщо недоверие е болест за всяко общество и то засяга всеки човек, който се осмели да критикува управляващата партия. Онова, което човек чува от опозиционно настроените турци вътре в страната е невъобразим стрес, непоносима тежест, паника пред неизвестността. Турците в чужбина говорят за самота и чувство на загуба – онова странно, неясно усещане, че си изложен на опасност, че не си защитен, че нямаш закони и човешки права, че може би си изгубил родината си страна.

„Консервативните хора в Турция имаха много, много проблеми, и по тази причина те искат да вярват в АКР“, казва Туба Гювен, турска журналистка, която в момента живее в Западна Европа. „Защото АКР беше тяхната мечта, мечтата на консервативните хора. Те не искат да се отказват от мечтата си. И в името на мечтата се отказват от приятелите и роднините си. Отказват се от братята и сестрите си. Отказват се от нас“.

Сузи Ханзен е турска журналистка от Истанбул, редовна сътрудничка на *The New York Times Magazine*. Първата ѝ книга, *Notes on a Foreign Country*, ще бъде публикувана през 2017 от реномираното нюйоркско издателство Farrar, Straus and Giroux. Писала е също за издания като *London Review of Books*, *Vogue*, *the Baffler*, *the New York Times Book Review*, *Bloomberg Businessweek*, *Foreign Policy*, *The New Republic*, *GQ*, *Newsweek*, *the Financial Times*, *Bookforum*, *Bidoun* и други.

Пътят на Ердоган

Автор(и): Халил Каравели

Консерватизъм и авторитаризъм в Турция

Какво се случи с Реджеп Тайип Ердоган? Турският президент дойде на власт през 2003 с обещания за икономическа и политическа либерализация. Но вместо това под негово управление Турция се измести в дълбоко нелиберална, авторитарна посока – макар и не към репресивния ислямизъм, както мнозина очакваха, имайки предвид израстването му в среда на ислямистка политика. Вместо това Ердоган се превърна в нещо по-подобно на традиционен близкоизточен силов политик: той концентрира личната си власт, освободи се от конкуренти, потиска несъгласието.

В хода на лятото за кратко време изглеждаше така, сякаш Ердоган може и да е изпуснал юздите, когато група офицери се опитаха да го свалят от власт (под ръководството, както самият Ердоган настоява, на някогашния му съюзник и днешен яростен враг Фетула Гюлен – влиятелен турски духовник, живеещ в Съединените щати). Но когато заговорниците се надигнаха, Ердоган успя бързо да си осигури подкрепа сред въоръжените сили и широката общественост, след което потуши опита за преврат с изненадваща лекота. Последващите чистки и преследвания бяха бързи и безпощадни: правителството хвърли в затвора десетки хиляди предполагаеми гю-

ленисти, проведе всеобхватно прочистване на армията и държавния апарат, закри множество медийни канали и освободи от длъжност хиляди членове на академичните среди. Реакцията на Ердоган срещу опита за преврат показа, че хватката на президента върху властта си остава по-силна, отколкото предполагаша дори много от най-яроствните му критици.

Никой не би могъл да предвиди преврата или онова, което го последва. Но дори много преди тези събития не би трябвало да изненадва това, че Ердоган не изпълни очакванията на много либерали в Турция и по други места, които в началото разглеждаха възхода му като признак на прогрес. Ердоган никога не се е стремил да направи от Турция ислямска държава, но пък и никога не е желал да я либерализира. Неговият голям план беше по-скоро да запази консервативния социален ред, като същевременно подобрява отдавнашните разриви между турската държава и различните етнически и културни малцинствени групи в страната, особено кюрдите. Той вярваше, че би могъл да използва сунитския ислям – вяра, споделяна от мнозинството турски граждани – като обединяваща сила. Но както показват разделенията и нестабилността от последните няколко години, този подход се оказа пълен провал.

Ислямист? Либерал? Авторитарист?

Турция никога не е имала либерален водач. Откак Кемал Ататюрк основава модерната турска държава върху остатъците от Османската империя през 1920-те, авторитаризмът се утвърждава като основна форма на управление. Никое турско правителство не е зачитало свободата на изразяване или малцинствените права. Крайъгълните камъни на нелибералния ред в Турция – независимо дали става дума за различни военни хунти или нормално избрани правителства – винаги са били статизмът, национализмът, религиозният консерватизъм и защитата на мощните бизнес-интереси.

Когато дойде на власт Ердоган изглеждаше решен да скъса с тази традиция. В началото на кариерата си той беше си създал име на неортодоксален ислямист. Беше си спечелил анти-секуларистко реноме като млад участник в градските политики на Истанбул през късните 1980 и 1990, след като шумно отказа да обръсне мустаците си (настояване на тогавашния му работодател) и вместо това подаде оставка. Но освен това той демонстрира и неуважение към някои традиционни ислямистки чувствителности, особено онези, свързани с [неравенството между] половете. Когато се кандидатира за кмет на истанбулския квартал Бейоглу през 1989, той окуражаваше жените, включително и ония, които не носят забрадки, да подкрепят кампанията му и да станат членки на Партията на благополучието – ислямистката група, към която той принадлежеше. А освен това насърчаваше асистентите в кампанията си да не се впускат в дискусии около религията с гласоподавателите. „На всяка цена трябва да изграждате отношения с хората извън вашата общност“, беше съветът му към тях. „Поздравявайте дори клиентите по места, където се сервира алкохол“.

Но когато през 1994 Ердоган беше избран за кмет на Истанбул, той се завърна към една по-конвенционална ислямистка линия. Изказа мнението, че е в подкрепа на въвеждането на шерият и въведе забрана за продажба на алкохол във всички комунално-управлявани пунктове [в града]. По онова време Турция преживяваше ислямистки момент, който обаче скоро се оказа краткотраен. В националните избори от 1995 Партията на благоденствието спечели най-голям брой гласове и на следващата година нейният водач, Неджметин Ербакан, стана министър-председател в коалиционното правителство. Но през 1997 военните и техните съюзници в правителството принудиха Ербакан да се откаже от властта. На митинг, проведен следващата година, Ердоган цитира стихотворение, част от което звучи така: „Джамиите са нашите ка-

зарми, куполите нашите шлемове, минаретата нашите щикове, а вярващите – нашите войници“. Заради това той беше обвинен в „насъскване на религиозна омраза“, осъден и хвърлен в затвора, където прекара 120 дни.

След освобождаването си Ердоган се преоформил като „консервативен демократ“ и се съюзи с група пост-ислямистки консервативни реформатори, които бяха скъсали с традиционната анти-западна позиция на ислямизма и защитаваха идеята, че Турция трябва да се ориентира по-стабилно към една проевропейска и проамериканска линия. Ердоган вече твърдеше, че не взема „на сериозно хора, които говорят за държава, основаваща се на шерията“. Сам той не говореше много за тази очевидна промяна в начина си на мислене; както изглеждаше, това беше до голяма степен отстъпка пред прагматизма. „Няма да стигнем доникъде с радикализъм“, отбеляза той по време на вечеря с някои бизнес-лидери в Истанбул през 1999.

През 2001 реформаторите, водени от Ердоган, основаха Партията за справедливост и развитие (АКР), след което спечелиха националните избори през следващата година. (Сам той влезе в длъжност едва през 2003, когато правителството, сега вече ръководено от собствената му партия, промени закона, според който хора с присъди не можеха да заемат държавни постове). Победата на АКР беше направена възможна чрез подкрепата на една нова средна класа, съставена от консервативни, религиозни притежатели на малки бизнеси в Анадола, централната област на Турция, които днес се радват на безпрецедентно благоденствие и влияние, благодарение на бавната, но все по-засилваща се интеграция на Турция в глобалните пазари. Анадола е бил изостанал в продължение на векове. През 1980-те от двата главни негови града, Газиантеп и Кониа, сред 500-те най-големи турски компании нямаше нито една; през 2012 двата града вече можеха да се похвалят с 32 такива. Но през цялото време на възхода си благочестивите

бизнес-лидери от Анадола бяха отбягвали секуларно настроените търговски организации и вместо това оформяха свои собствени асоциации, които скоро се превърнаха в база на АКР.

Като премиер-министър Ердоган обеща „нов социален договор“ между държавата и обществото, призова за поредица от либерални реформи, която да ускори разделението на властите, независимостта на съдебната система, свободата на пресата и върховенството на закона. Той искаше да направи Турция по-привлекателна за чуждите инвеститори и да превърне страната в място, което да бъде „по-съвместимо с останалия свят, в съгласие с него и ... по-достъпно“. Обеща да намали ролята на държавата в икономиката, да намали регулацията и „да спаси страната от избуялата бюрокрация“.

Освен това Ердоган обеща да скъса с традицията и по един друг ключов въпрос: неспокойните отношения между централизираната държава и голямото кюрдско малцинство, които бяха довели до десетилетни кървави борби между турската армия и войнствените кюрдски сепаратисти от Кюрдската работническа партия (РКК). Тук действията му бяха бавни, но през 2013 Ердоган обяви поредица от реформи, предназначени да посрещнат кюрдските изисквания за граждански права и повече автономия: така например да се позволи на някои градове да бъдат наричани с кюрдски имена или на частни училища да предлагат уроци на кюрдски език. Освен това за кратко време беше обсъждана идеята за промяна в конституцията, която да доведе до намаляване на процента гласове, след чието спечелване партиите могат да получат представителство в парламента. През същата година правителството на Ердоган започна да работи върху „процес от решения“ в координация с Абдула Йоджалан, военният ръководител на кюрдите, който се намира в турски затвор.

Но при икономическите и политически реформи, както и в отношенията с кюрдите, Ердоган не успя да предостави

вида промени, на които се надяваха либералите в Турция и другаде: на практика той се придвижи назад, а не напред, и по двата фронта. Преговорите с кюрдите се провалиха и днес войната отново бушува в населения предимно с кюрди турски югоизток. И вместо да окуражи либералната демокрация в Турция, Ердоган още повече лиши от независимост институциите в страната и подкопа върховенството на закона. Този процес започна сериозно още през 2007, когато Ердоган оркестрира серия от съдебни преследвания на свои политически противници, някои от които бяха обвинени в подготвяне на преврат; процесите създаваха мощно впечатление за съдебна некоректност. През 2012 Ердоган се оплака от разделението на властите, което описа като „пречка“, която трябва да се преодолее. „Човек се оказва конфрантиран от съдиите по места, където най-малко го очаква“. Решението му беше да лиши от власт съдебната система. Турските съдилища винаги са действали в услуга на държавната власт, но Ердоган елиминира дори и преструвката за прокурорска или съдийска независимост.

Освен това правителството на Ердоган затегна и без това драконовите закони по антитероризма, за да смаже всяка съпротива. През 2012 г. 9,000 души – сред които студенти, журналисти, адвокати и активисти на профсъюзите – излежаваха затворнически присъди за „терористка дейност“, раздадени от съдилища, изпаднали под контрола на Ердоган. Днес в Турция в затвора се намират повече журналисти, отколкото в Китай или в Иран. (През миналата година Ердоган лично инструктира прокурорите да повдигнат обвинения срещу главния редактор на вестник, който беше го критикувал). Той дава ясни знаци, че няма да толерира публични демонстрации на несъгласие, а през 2013 разреши на полицията да използва сила срещу мирните демонстранти в истанбулския парк Гези. Според най-надеждните преценки в резултат на това бяха убити 11 души, а стотици други бяха ранени.

Погрешно разбиране на историята

Но с какво може да се обясни разминаването между мечтаната Турция, чиято поява толкова много хора очакваха в резултат на неговото управление и реалната Турция, която съществува днес? Един от обичайните отговори е да се обяснява всичко с личната жажда за власт на Ердоган. Мурат Белге, либерален турски интелектуалец, който поддържаше Ердоган до насилственото потискане на протестите от 2013, обобщава този начин на мислене когато по-рано тази година пише: „Всички проблеми, които измъчват в момента Турция, произлизат от личността и целите на Ердоган“. Според това гледище Ердоган всъщност никога не е вярвал в нещо друго освен в себе си и никога не е имал друга цел освен собственото си издигане.

Но това обяснение пренебрегва структурните фактори, които му позволиха – и дори го окуражиха – да поеме по авторитарен път. Освен това то разкрива как либералите, които първоначално подкрепяха Ердоган, имат фундаментално погрешно разбиране за съвременната турска история. Те възприемат неговия възход като поредната глава в един гигантски конфликт между държавата и религиозно-консервативните маси, който вилнее в страната още от основаването на републиката от безкомпромисния секуларист Ататюрк. Разбира се, такава борба е имало, но тя е приключила отдавна.. След като Ататюрк умира през 1938, държавата се отказва от радикалния секуларизъм и допуска постепенното и частично възстановяване на влиянието на исляма върху обществения живот, особено в образованието. Турската държава продължава да следи предпазливо нелегалните ислямски движения, които не може да контролира, но ислямът не е враг. Напротив, управляващите турски елити гледат на религията като на държавен актив, особено по времето на Студената война, когато водачите в Турция – страна-членка на НАТО и съюзник на САЩ – потиска левичарите, широко маркирайки много от

тях като съветски симпатизанти и слуги на безбожния комунизъм. Кенан Еврен, офицерът, който взема властта след преврата от 1980 и по време на чието управление е съставена настоящата турска конституция, предупреждава, че е „немислимо“ за Турция да стане нерелигиозна страна. „Ние трябва решително да прегърнем религията си“, обявява той през 1981.

Годините на формиране на Ердоган съвпадат с връхната точка на тези анти-левичарски кампании от 1960-те и 1970-те – и в резултат на това оригиналната му политическа идентичност е онази на религиозно-благочестив воин от времената на Студената война. В гимназията той се присъединява към водещата младежка организация на турската десница, Националната асоциация на турските ученици и студенти (МТТВ), която играе ключова роля при мобилизирането на учениците с консервативен, от долната средна класа, произход. „Единствената сила, която може да унищожи комунизма е ислямът“ е един от лозунгите му; друг подобен е „Борбата срещу комунизма е също толкова благодатна, колкото и молитвата“.

МТТВ е идеологическата хранителна почва за поколението от ислямски кадри, които по-късно основават АКР. Всички водещи фигури на партията са били членове на МТТВ през ученическите или студентските си години, включително и Абдула Гюл, който беше президент от 2007 до 2014, а също и Бюлент Ариндж, който беше заместник-премиер от 2009 до 2015. Исмаил Караман, настоящият говорител на турския парламент, е бил председател на МТТВ. Възгледите на тези мъже са оформени в една традиционалистка турска средна класа, в която политическите ценности са оформени от либерализма, но в комбинация с твърдолинеен антикомунизъм и силен религиозен национализъм.

Когато Ердоган и АКР дойдоха на власт, някои от западните наблюдатели, направили оптимистични прогнози, изглежда бяха напълно незапознати с неговата история, а поне

част от турските му либерални поддръжници изглежда бяха я забравили. Те отпразнуваха възхода на АКР като победа на капитализма над авторитарната, бюрократична, военизирана държава. Турските либерални интелектуалци ликуваха: най-после и в Турция беше се случила реална буржоазна революция. В техните очи консервативните, религиозни хора от средната класа зад АКР бяха „истинска“ буржоазия, защото дължаха благоденствието си на свободните пазари и участието на Турция в глобалната икономика – за разлика от другата, секуларна средна класа, която е била изхранвана от държавата зад защитните стени на една затворена икономика и следователно е била незаинтересувана от икономически или политически реформи. Турските либерали вярваха, че Ердоган и АКР нямат друга алтернатива освен да прокарат такива реформи, тъй като новопридобитото благоденствие на поддръжниците им зависеше от постоянни икономически реформи. Но не след дълго стана ясно, че в ерата на Ердоган статизмът ще надвие капитализма.

Ненаучените уроци

В исторически план страхът от *fitna* (анархия) винаги е висял над политическото мислене в Турция, както и в много други части от мюсюлманския свят. Турците отдавна се прекланят пред, та дори обявяват за свещена, държавата като последна защита срещу вътрешните кавги и разцепления в едно хетерогенно общество. Мустафа Ердоган, либерален турски учен (без връзка с президента) писа, че „културният кодекс на нашия народ предписва, че държавната власт трябва да бъде посрещана с подчинение дори и ако е тиранична или зла“. Този дълбоко вкоренен статизъм, твърди той, е „базата, на която се основава АКР“.

Гладът на Ердоган за ред и подчинение е оцветен от съдбата на Аднан Мендерес, неговият политически герой. Мендерес встъпва на пост като първи демократично избран пре-

миер-министър на Турция през 1950. Той е популярен, но заедно с това и силно нетолерантен към всякакво несъгласие. С напредването на времето той преминава към все по-авторитарни мерки: смазване на протести, хвърляне на журналисти в затвора, съдебни присъди срещу членове на опозицията. „Възможно ли е да се толерира от сутрин до вечер подкопаването на държавния ред, защото това уж било демократическо задължение?“, отговаря Мендерес на опонентите си, когато мерките му за сигурност се подлагат на дебат в парламента през 1960. Репресивната тактика му създава врагове в множество сфери, включително и сред военните. По-късно през същата година той е свален чрез военен преврат, воден от група офицери, действащи извън официалната командна верига. На следващата година е екзекутиран.

Ердоган често е описвал смъртта на Мендерес като „трагедия“ за семейството му и е казвал, че е бил дълбоко развълнуван от фотографиите, показващи как Мендерес е воден към бесилката. „Преживях изключителните емоции на баща ми и майка ми вкъщи“, разказва Ердоган в интервю за турския ежедневник *Tercuman* през 2009. Според собственото му разбиране Мендерес се е борел срещу силите на *fitna*. Но истинският урок от трагичната съдба на неговия герой си остава недостъпен за Ердоган: в борбата си за ред Мендерес е отишъл твърде далеч по посока на авторитаризма. Самият Мендерес се е превърнал във *fitna*.

Миналото лято неспособността на Ердоган да разбере онази история доведе почти до повторение на същия край. Разбунтуваните офицери, които се опитаха да свалят Ердоган през юли изглежда са вземали пример от преврата през 1960 и са оправдавали собствения си опит за преврат като реакция срещу превишаването на правомощията от страна на Ердоган и заплахата срещу турската демокрация.

Доклад на малцинството¹

По същия начин, по който подходът на Ердоган към проблемите на управлението отразява израстването му в атмосферата на Студената война, усилията му да се справи с кюрдския въпрос демонстрират влиянието на тенденциите в социалното мислене от времето на младостта му. Ердоган е роден във време, в което една нова, по-открито ислямска версия на турския национализъм започва да замества **кемализма**, безкомпромисно-секуларистското мислене на Ататюрк. Привържениците на кемализма смятат, че той е инклузивна [включваща всички части от населението] идеология. Но в действителност неговата концепция за националната идентичност се обляга солидно на турската етничност, а следователно той изисква отказ от собствената етническа идентичност за голяма част от малцинствата в страната. Към 1950-те ограниченията на кемализма започват да стават ясни и множество консервативни турски интелектуалци започват да изследват възможността споделяните религиозни връзки да предложат по-солидна база за обединение от онези, предлагани от гражданския секуларизъм.

Като млад човек Ердоган е страстен читател на консервативни интелектуалци като Неджип Фазил Къшакурек, който възпява турското мюсюлманско наследство. Но Ердоган никога не е бил ксенофоб: един гръцки футболист от Истанбул е герой на детството му. Като премиер-министър Ердоган осъжда кампаниите за етническо прочистване, които прогонват от страната последните гърци през 1950-те и 60-те и дори ги определя като „фашистки манталитет“. Ердоган е първият турски лидер, който демонстрира публично едно спокойно

1 В американския политически живот един доклад на малцинството [minority report] е мнение на най-малко двама членове на дадена комисия, което се различава от онова на мнозинството членове на комисията. Понятието няма нищо общо с етническите, религиозни или други малцинства в американското или някое друго общество. Бел. пр.

отношение към собствената си етническа идентичност. Според някои сведения той открито е посочвал грузинския произход на майка си и е намеквал, че етническият произход на баща му е малко неясен. Веднъж дори попитал баща си „Ние лази ли сме или турци?“ (Лазите са народност, която обитава крайбрежните черноморски региони в Грузия и говорят език, различен от турския). Баща му отговорил, че е задавал точно същия въпрос на собствения си баща. Отговорът най-после бил даден от пращадото на Ердоган – ислямски свещеник, който обявил: „Бог няма да пита към кое племе принадлежим. Да кажем просто слава Богу, че сме мюсюлмани и да оставим всичко така“.

През 1980-те въпросът за това как Турция трябва да се отнася към етническото си разнообразие предизвиква рязко разцепление в ислямисткото движение: една от фракциите настоява за налагането на пан-турска етническа идентичност, докато другата се опитва да приеме етническото разнообразие. Ердоган принадлежи към втория лагер, може би поради собствения си произход. Той твърди, че Коранът изисква зачитане на всички „племенни“ идентичности и че налагането на ограничения върху малцинствените култури и езици е идеологически съмнително. През 1991 той поръчва за Партията на благоденствието вътрешен доклад по кюрдския въпрос. Препоръките от доклада са радикални в сравнение с обичайното мислене от онова време. Предлага се официално признаване не само на кюрдите, но също и на други малцинствени групи – лази, черкези, араби – и предоставяне право на образование на собствените им езици. Едва ли е за учудване, че АКР идва на власт при силна подкрепа от страна на турските кюрди, много от които са религиозно консервативни хора.

Опитът на Ердоган да доведе до мирно разрешаване конфликта с кюрдските партизани беше искрен, но заедно с това и нереалистичен. Ердоган смяташе, че може да постигне мир без да направи никакви значителни политически отстъпки,

просто като се позове на сунитската мюсюлманска идентичност, която турците и кюрдите споделят. Турското правителство убеди арестувания бунтовнически водач на кюрдите, Оджалан, да изпрати послание до последователите си, в което да подчертае, че двата народа „са вървели под знамето на исляма в продължение на хиляда години“. Но в кюрдските области в югоизточна Турция РКК беше усилила контрола си и партизаните изискваха официално връщане на властта върху кюрдските провинции. Кюрдите не се интересуваха от религиозната връзка, те желяеха автономия и права. Ердоган беше подготвен да приеме културно разнообразие, но не и самоуправление на кюрдите; за него самоуправлението би означавало политическо самоубийство. „Процесът на решения“ с кюрдите в края на краищата се разпадна през миналата година, подкопан отчасти от водещата роля на кюрдски части в борбата срещу Ислямска държава (ИДИЛ) в Ирак и Сирия – развитие, което Ердоган и турската държава възприеха като дълбоко заплашително. През миналата година турските военни сили превърнаха няколко кюрдски градове в руини – за пръв път от управлението на Ататюрк насам.

Безизходица

Ердоган би искал да бъде новият „баща на Турция“. Но започването на война срещу собствените граждани едва ли е начинът, по който той е желал да продължи стъпките на Ататюрк. Неуспехът му да постигне мир с кюрдите е окончателно доказателство за факта, че основните източници на неговата привлекателност – турският капитализъм и сунитският ислям – се оказаха недостатъчни при изпълняването на задачата за изграждане на обединяваща, модерна турска идентичност, способна да предостави постоянен политически ред. В края на краищата не му остана нищо друго освен да се върне към традиционния турски авторитарен национализъм.

Този провал надхвърля въпроса за личното наследство на Ердоган. Той сигнализира, че турският консерватизъм, независимо дали в религиозна или държавна форма, е изживял времето си. Той вече не носи нито свобода, нито ред за Турция. Изгледите за една по-либерална Турция изглеждат мътни, но рядко е изглеждало толкова ясно, че либерализацията вероятно е единственият път, по който могат да се постигнат постоянна стабилност и благоденствие.

Ердоган премахна буквално всяка следа от либерални идеи в турския мейнстрийм, така че всякакво бъдещо движение за реформи най-вероятно ще се появи отдолу, сред жертвите на турския консервативен ред, особено между етническите и религиозни малцинства в страната. Кюрдите например биха могли да катализират широки либерални промени, ако биха успели да трансформират своите апели към кюрдския етнически национализъм в един по-широк апел за граждански и политически права за всички турци. Но дори и без такова изместване все по-увеличаващите се разходи на държавата за войната срещу кюрдите биха могли в някакъв момент да накарат турската средна класа да постави под въпрос водачеството на Ердоган. Една по-либерална, реформистка визия би могла да се окаже по-атрактивна. Но нито един от двата сценария не изглежда особено вероятен за момента. Що се касае до обозримото бъдеще, всички турци ще живеят в страна, която без съмнение се е превърнала в Турция на Ердоган.

Халил Карàвели е старши сътрудник към Турската инициатива на Централния азиатско-кавказки институт във Вашингтон и отговорен редактор на неговото издание „Турски анализатор“.

Турция: завръщането на султана

Автор(и): Кристофър де Белаг

На 16 април турците ще гласуват на национален референдум, който, ако бъде успешен, ще даде на президента Реджеп Тайип Ердоган увеличена власт над парламента, съдебната система и други части от държавната бюрокрация. Службите на глава на правителството и глава на държавата ще се обединят в личността на Ердоган, а освен това отброяването на президентския му мандат ще започне от нула; по този начин той може да остане на власт до 2029. За мнозина западни наблюдатели това ще бъде само последната стъпка на завръщане към вида авторитаризъм, обичаен за много от страните в Близкия Изток. Освен това то изглежда се вписва във вълната от все по-засилващо се оттегляне от демократични практики на много места по света – от путинска Русия до Америка на Доналд Тръмп.

Но при едно по-внимателно разглеждане онова, което се случва в Турция, показва отчетливи следи от една по-ранна фаза на ислямската еднолична власт в историята на страната. Идещо след една първоначална фаза на прозападна демократизация в началото на управлението на Ердоган, последващото изместване към ислямско управление под егидата на един непристъпен управник е реакция против наследството на секуларния, рационално настроен основател на Турската

република, Мустафа Кемал Ататюрк, както и плуралисткия натиск към модернизация, защитаван от повечето либерални турци. Но освен това то извлича голяма част от вдъхновението си от късната Османска империя под владичеството на Абдулхамид II, който е управлявал повече от 30 години през късния деветнадесети и ранния двадесети век.

Силно ненавиждана фигура, синоним на деспотизъм и провал – това е начинът, по който Абдулхамид е описван от режима на Ататюрк, който основава новата република от руините на империята, след поражението ѝ на бойното поле, и рязко отхвърля старото ислямско, имперско наследство. „Червеният султан“ продължава да бъде охулван чак до сегашния век. Но ислямисткото движение на Ердоган упорито подкопава наследството на Кемал още от идването си на власт през 2002 – отчасти и като възстановява гордостта от империята, предшествала републиката.

През последните години Абдулхамид беше основната историческа фигура, облагодетелствана от това ревизионистко течение. За него се говори с възхищение от правителствени министри, които го наричат „Великия император“ и – отново като реакция срещу Ататюрк, чиято кампания за езикова реформа премахва множество арабски думи от турския речник – украсяват името му с почтителни, арабски прилагателни. В силен контраст с общо взето враждебното мълчание, което заобикаляше османския управник допреди петнадесетина години, днес той е припомnian чрез културни събития като концерти и изложби, а наскоро и една болница в Истанбул беше преименувана в негова чест. На 24 февруари държавната телевизия излъчи първия епизод от нов голям сериал, представящ последните 13 години от управлението на султана, които го показват като стабилен, почтен и благочестив управник, обкръжен от цинични ласкатели, несправедливи чужди сили и един млад Теодор Херцл [основателят на ционизма, бел. пр.], кроещ планове за създаване на ев-

рейска родина в османска Палестина. Наследниците на османското имперско семейство, които са били прогонени от Турция когато Атанюрк отменя династията през 1923, отново са поканени обратно на земята на предците си. Една от тези экс-величия, Нилхан Османоглу, наскоро изказа носталгията, изпитвана от много турци, като каза: „Когато гледаме към [днешната] бъркотия в Близкия Изток... виждаме колко добре османците са управлявали тази част от света“.

Новата политическа глава, която Турция изглежда се кани да отвори, идва в края на една ера, в която вътрешните работи на страната винаги са имали международни измерения. Това е така защото Турция е била впримчена в един по-мощен политически порядък, първо като империя с европейски владения, после като съюзник на Запада през Студената война, а напоследък и кандидат за членство в ЕС. Но с практическото архивиране на турската кандидатура за членство – страната си остава кандидат, но без реални шансове за присъединяване – Западът изгуби голяма част от влиянието си върху страната, а Ердоган ясно демонстрира предпочитанието си към отношения с лидери, които не си врат носовете в турските дела. Турция си остава член на НАТО, но сегашните ѝ топли отношения с Русия създават впечатление за страна, която определено има проблеми със Запада. Миналогодишният опит за преврат от страна на последователите на живеещият в изгнание турски богослов Фетула Гюлен и последвалото му потискане от про-правителствените сили накара Запада да се почесва в търсене на подходящ отговор. Вместо това онзи, който предложи на Ердоган незабавна и недвусмислена подкрепа беше Владимир Путин, който значително подобри репутацията си сред турците в резултат на това.

Историческото преплитане между вътрешна и външна политика със сигурност е било очевидно тогава, през септември 1876, когато Абдулхамид обнародва първата си конституция, или „основен закон“. (Първият османски парламент се

съвещава на следващата пролет). Империята прави първия си опит с конституционната демокрация, точно когато самото ѝ съществуване е заплашено от европейските сили, подкопаващи я от всички страни, а вътрешният ѝ мир е помрачаван от либерали във фракове, реакционери с тюрбани и малцинства като гърци и арменци, които настояват за права и автономия (с европейска подкрепа).

Човекът, който показва, че може да овладее тази запалителна смес е не някой друг, а самият султан. Абдулхамид е издигнат на трона най-неочаквано само няколко месеца преди това, след скоростното сваляне не на един, а на двама последователни султани (прахосническият Абдулазис и лудия Мурад V), и е уверил либералните политици, че ще ръководи политическите дела само с техен съвет. Но султанът е попречил на опитите на тези либерали да придадат на основния закон по-демократичен характер. Той е убеден в даденото му от бога право да управлява и документите, които подписва, ако и да заявяват зачитане на неща като човешки права, независима правна система и децентрализация, заедно с това подчертават непогрешимостта на суверена. Никой проектозакон не може да стане закон без негова ратификация и никой закон не може да произлиза от нещо друго освен правителството – което той назначава. Както става скоро след това, когато чрез търсене отговорност на министри парламентът се опитва да се отклони от желанията му, султанът разпорежда разтурването му и в продължение на следващите три десетилетия империята е просто синоним на своя благочестив, параноичен, абсолютистки управник.

Дори и при новата конституция, която е обект на априлския референдум, Ердоган няма да бъде в състояние да изключи демокрацията по начина, по който го е направил императорът. Нито пък ще има нужда от това; като безусловен лидер на управляващата Партия за справедливост и развитие той ще може да упражнява далеч по-голямо влияние

върху парламента, отколкото е можел да го прави султанът в своята много по-разнообразна империя. Турските малцинства – либерали, кюрди и алевити – вече страдат под все потвърждаващия се режим.

При цялото възхищение пред султана, разтурването на османския парламент от Абдулхамид не води до дългосрочните резултати, които той сигурно си е желал. Изпълнен с недоверие към западните сили, суров към онези, които те покровителстват (именно той започва първите погроми срещу арменците, през 1890-те), Абдулхамид въпреки това не успява да предотврати загубата на много територия за европейски-подкрепяните движения за независимост на Балканите. В същото време опонентите на неговата полицейска държава биват масово прогонвани или, както се случва с водещия конституционен политик, убити. Едва през 1908 масовият натиск принуждава Абдулхамид да свика отново парламента, но дори и тогава поддръжниците му заговорничат срещу това, докато накрая, през април 1909, султанът е свален от секуларните сили, които въвличат Турция в Първата световна война.

Конституциите са огледала на ценностите и промените в турския основен закон, за които ще се гласува през април, демонстрират вяра в силните мъже и копнеж по прости истини. Опарени от заслабващия и неприятен флирт с Европейския съюз, и болезнено осъзнаващи, че въпросът за правата на малцинствата е бил използван, за да се разтури Османската империя, голям брой турци – едно тясно мнозинство, ако може да се съди по резултатите от последните допитвания – изглеждат готови отново да доверят съдбите си в ръцете на един благочестив, параноичен и все по-абсолютистки лидер. Турция на Абдулхамид е във възход, но модерният президент, когото хулители му горчиво одумват като „султан“, все пак трябва да внимава: демократите и малцинствата в края на краищата са свалили предшественика му.

Кристофър де Беллаг (род. 1971) е британски журналист, който работи предимно върху Близкия изток и Южна Азия от 1994. Работите му се занимават най-вече с развитията от последните двадесет години в Иран и Турция. Последната му книга е „Rebel Land: Unraveling the Riddle of History in a Turkish Town“.

Народите не винаги се учат от историята си

Автор(и): Елиф Шафак

Когато BBC Radio 4 ме помоли да включа романа ми *Копелето на Истанбул* в програмата си „да четем Европа“ през този месец, без да искам започнах да размислям върху културното и политическо пътешествие, което родината ми Турция извърши в годините, откак беше публикувана книгата.

Романът се появи в Турция през 2006. В него се разказва историята на едно турско и още едно, арменско-американско семейство, видяна най-вече през очите на четири поколения жени. Това е история за погребани семейни тайни, политически и сексуални табута, както и нуждата да се говори за тях, а също и за продължаващия сблъсък между паметта и забравата. Турция, като цяло, е общество на колективна забрава.

Малко след публикуването му аз бях [съдена за „обида срещу турскостта“](#) според параграф 301 от турския криминален кодекс, макар че никой не знае какво точно означават думите „турскост“ или „обида“ в този контекст. Неяснотата на формулировката позволява този параграф да бъде интерпретиран за задушаване свободата на словото и пресата; тогава за пръв път един роман, тоест белетристично произведение, беше съден по този параграф. Думите на арменските герои от *Копелето на Истанбул* бяха извадени от контекста и използвани от прокурорската служба като „свидетелства“. В резултат

на това в съдебната зала моят турски адвокат трябваше да защитава фиктивните ми арменски герои. Цялата история беше сюрреална и аз бях оправдана.

Онова, което си спомням днес от тогавашните изпълнени със страх дни обаче не е нито съдебния процес, нито пък ултранационалистките групи, които организираха улични протести и плюеха по плакати с лицето ми или върху знамето на ЕС, а по-скоро невероятно добросърдечните, ободряващи и вдъхновяващи писма, които получавах от читателките си. Преобладаващото мнозинство от читателите на белетристика в Турция са жени – турски, кюрдски, алевитски, еврейски, арменски, гръцки... жени от всички етноси, култури и класи. В Турция, ако жените харесат някоя книга, те я предават на други жени. Книгата тук не е лично притежание. Един и същи екземпляр се чете средно от по пет-шест души, които подчертават различни изречения с различни цветни моливи. И макар че турската писмена култура, медии и издателски индустрии си остават доминирани от мъже, особено когато човек се придвижва нагоре в йерархията, носителите на паметта си остават най-вече жени и те са онези, които подържат живи традициите на разказването.

И макар че думите бяха нещо опасно още в Турция от средата на 2000-те години, положението на писателите и издателите никога не е било толкова мрачно, колкото е днес. През последното десетилетие Турция се плъзга назад, отначало полека, а след това с лудешка скорост. Авторитаризъм, ислямизъм, национализъм, изолационизъм и сексизъм – всички те са във възход, като систематично се подхранват и окуражават взаимно. Не помага особено много и това, че изгледите за членство на Турция в ЕС са по-мрачни от всякога.

В хода на все по-голямото дистанциране на страната от Европа, увеличаващото се неразбиране беше експлоатирано от националисти и ислямисти. Управляващият елит започна да говори за присъединяване към [Шанхайския пакт](#) вместо

към ЕС. Днешните отношения между Турция и ЕС са на най-ниското си ниво. Правителството на АКП става все по-недемократично, затворено, алиберално и нетолерантно. Проведеният през април 2017 спорен референдум и тясната победа в него (51% to 49%) означава, че страната ще се превърне от парламентарна демокрация в държава, където президентът Реджеп Тайип Ердоган има абсолютен монопол върху властта.

Турция се превърна в шокиращ пример за това, че избирателните урни сами по себе си не са достатъчни за поддържане на демокрация. Ако в една страна няма върховенство на закона, разделение на властите, медийни и академични свободи, както и свободи за жените, демокрацията не може да процъфтява или дори да оцелява.

Днес моята родина е поляризирана и ожесточено политизирана страна, където хиляди интелектуалци изгубиха работните си места. Увеличава се броят на съдебните дела против хора от академичните среди, журналисти, писатели, мислители и коментатори. Един от най-известните карикатуристи в страната, [Муса Карт](#), прекара пет месеца в затвора и, макар да е освободен под съдебно наблюдение, все още е изправен пред заплахата да получи до 29 години затвор. Организацията Cartoonists Rights Network International издаде декларация, в която процесът се описва като „смущаващ опит на турското правителство да разочарова още повече собствения си народ“.

Най-трудната професия в Турция е журналистиката. От времето на кървавия опит за преврат през 2016, повече от 160 медийни канали са били закрити и е въведена широкомащабна чистка. С повече от 150 журналисти в затвора, Турция задмина печалния рекорд на Китай и се превърна във водещия тъмничар на журналисти в света. Много повече журналисти са поставени в черни списъци, стигматизирани или паспортите им са отнети.

Случаите срещу хора от академичните среди са също толкова обезпокоителни. Академичните свободи се разрушават една по една. Повече от 4,000 души от тези среди са уволнени от университети из цялата страна. Онези, които са подписали мирната декларация от 2016 са изгубили работа без шансове да намерят място в някой друг турски университет; мнозина са подложени на преследвания и лишени от право да пътуват в чужбина. Един от най-обезпокоителните арести беше онзи на [Осман Кавала](#), водещ активист в областта на човешките права и инициативите за мир – бизнесмен и филантроп, който е високо уважаван от демократи, либерали и малцинства в Турция.

С широко разпространената автоцензура намаляват и обществените дебати. По социални и мейнстриймни медии почти всяка седмица на атаки и целенасочено унищожение се подлага някой нов човек. Международният институт за пресата разглежда повече от 2,000 отделни случаи на онлайн-малтретиране в Турция, най-вече директно срещу журналисти.

Влиянието на всичко това върху правата на жените е огромно. Когато страните отиват назад и се подхлъзват към популизъм, авторитаризъм и национализъм, жените обикновено имат повече за губене от мъжете. Днес някои от най-големите битки за демокрация в Турция се водят от жени.

През 2016 турското правителство издаде проектозакон, чрез който се предвиждаше да бъдат амнистирани изнасилвачите на момичета в детска възраст, ако се съгласят да се оженят за малолетните си жертви. Народните представители, които предложиха този противен закон, бяха далеч по-ясно заинтересувани от запазването на абстрактната идея за „семейна чест“, отколкото на животите на милиони жени и момичета. Пред лицето на масови протести от страна на обществеността, проектозаконът беше оттеглен.

Но същите народни представители успяха да прокарат друг закон, който разрешава на мюфтиите да извършват граждански бракове. В страна, където един от всеки три брака включва момиче на малолетна възраст, това е много опасно развитие. То ще увеличи броя на малолетните булки и случаите на многоженство. Освен това ще позволи на консервативните/религиозни семейства да женят дъщерите си на по-ранна възраст и без какъвто и да е обществен контрол. Когато многобройни женски организации изразиха загрижеността си във връзка с този проектозакон и жените излязоха на улични протести, президентът Ердоган каза, че той ще бъде прокаран „независимо дали ви харесва или не“.

Домашното насилие против жените се увеличава с плашеща скорост и не се правят инвестиции в убежища за жени. Реториката на правителството се основава на „светостта на майчинството“ и „светостта на брака“. Под управлението на АКП правата на жените малко по малко се стопяват. А междувременно ислямистките вестници издават статии срещу убежищата за жени, а някои организации издават петиции, в които се настоява жените да пътуват в „предимно женски“ вагони по влаковете. Розови автобуси „само за жени“ вече пътуват в няколко различни градове.

Разделението на половете нито ще намали сексуалния тормоз, нито ще предостави решение за този цикъл от насилие. „Когато жените отидат в полицията или при прокурора, за да търсят закрила, те или се изпращат обратно къщи, или се правят опити за помирение на двойките, или получават закрила само на хартия“, казва Гюлсум Кав, от организацията „Да прекратим убийствата на жени“.

Също толкова обезпокоителни са промените в образователната система: в новите програми не се предвижда преподаване на Дарвиновата теория. През ранните 2000 години религиозните училища *imam hatip*, където се подготвят свещеници, се посещаваха от около 60,000 ученици. Днес тази цифра е 1.2

милиона. За да избегнат ислямизацията на националната образователна система, семействата, които могат да си го позволят, изпращат децата си в частни училища. Процентът на децата, които посещават такива училища, се е повишил от 7 на 20. Налице е и масова емиграция. Турция преживява изтичане на мозъци както никога досега.

Мнозина хора от академичните среди – интелектуалци, активисти, журналисти, либерали и секуларисти – напускат страната. Но много повече остават. И те се опитват да поддържат висок дух. Турското гражданско общество е далеч напред в сравнение с правителството си, а турските жени не се отказват от борбата за собствените си права.

Това все още е страна на шокиращи контрасти, на смели и красиви души. Но днес, повече от едно десетилетие след публикуването на *Копелето на Истанбул*, си остава сърцераздирателно да се наблюдава как народите не винаги се учат от грешките си. Историята не се движи по необходимост напред. Понякога тя се движи и назад. Турция, някога разглеждана като блестящ мост между Европа и Близкия Изток, като ролеви модел за целия мюсюлмански свят, днес се е превърнала в недемократична и нещастна страна.

Елиф Шафак (род. 1971) е една от най-успешните и най-известни съвременни турски писателки. Авторка е на девет книги, като повечето от тях са бестселъри в Турция. На български език е преведен романът ѝ *Любов* (изд. Егмонт, 2011).

Кончината на анадолския тигър

Автор(и): Максимилиан Поп

Икономически трудности

Съвсем доскоро Хаджи Бойдак е бил популярен човек. На 56 години той е управлявал няколко десетки компании, включително Ищикбал и Бойташ, две турски фирми, които се конкурират с ИКЕА. Политиците редовно са търсели съвета му, а в родния му град Кайзери в централния Анадол дори са нарекли местния стадион на негово име.

Но тази глава от живота му днес вече е затворена. Ако бъде волята на турския президент Реджеп Тайип Ердоган, всякакви споменавания на Бойдак в Турция ще изчезнат. Миналата пролет полицията арестува бизнесмена заедно с други двама висши мениджъри от холдинг-компанията на семейството и ги въдвори в един затвор близо до Анкара. Дори „Бойдак арена“ в Кайзери получи ново име.

Ердоган подозира Бойдак във връзки с Фетула Гюлен, кгото турският президент обвинява в организирането на неуспешния военен преврат от 15 юли 2016.

Случаят с този бизнесмен показва ясно посоката, която Турция пое след събитията от последното лято, а също и как Ердоган се е заел с превръщането на страната си в диктатура. Около 130,000 държавни служители или са изгубили рабо-

та, или са били временно отстранени, докато 45,000 души са били арестувани.

Сега чистката започва все повече да засяга и икономическия елит на страната. Множество бизнес-лидери са били арестувани заради подозрения, че са участвали в подготовката на преврата.

Всичко това не остава без последствия. Турското икономическо чудо изглежда се намира в процес на превръщане в точно обратното: брутният вътрешен продукт на Турция, който в един момент от управлението на Ердоган растеше с 9 процента, спадна с 1,8 процента през третото тримесечие на 2016 в сравнение със същия период от 2015. През декември безработицата се покачи до 13 процента, което е най-високото ниво от седем години. А турската лира се намира на исторически ниско ниво срещу долара, което поставя в затруднения компаниите, които имат дългове в американски долари.

Като цяло всичко това би могло да постави Ердоган в защитна позиция по-бързо, отколкото се очаква. На 16 април турските избиратели ще гласуват по конституционни промени, които евентуално ще дадат на президента значително по-голяма власт, отколкото в момента. В края на миналата година допитванията показваха, че Ердоган ще постигне же-

ланото, но сега, когато икономиката е в затишие, победата му изглежда по-малко сигурна.

В края на краищата, милиони турци избраха Ердоган не заради националистическата програма и ислямистките му склонности. Те го направиха заради обещанията му за благоденствие. Под неговото ръководство в Анадола се появи нова средна класа – която в момента е загрижена, че стандартите ѝ на живот отново може да западнат. Според едно скорошно допитване две трети от турците са недоволни от икономическото развитие в страната си. Дори и по места като Кайзери, дълго време считани за крепости на Партията за справедливост и напредък на Ердоган (АКР), президентът е изправен пред критика.

„Град-призрак“

В един мразовит ден през този март 54-годишният бизнесмен Кена Марашли се разхожда по пазарния площад. Много от магазините са затворени, а по витрините им висят табелки „продава се“. „Кайзери се превърна в град-призрак“, казва Марашли, „Дори и при хунтата през 1980-те ситуацията не беше толкова безнадеждна, колкото е днес“.

Марашли, як мъж с мустаци и оредяваща сива коса, е имал бизнес за продажба на хранителни стоки на едро в Кайзери, но бизнесът му е западнал след опита за преврат. През декември кюрдски екстремисти са извършили атака срещу военен автобус. В отговор една националистически настроена тълпа е нападнала офисите на про-кюрдската партия HDP. Марашли, който активно е подкрепял HDP, също е получил заплахи. Видял се е принуден да закрие бизнеса си, както и мнозина други.

Кайзери се счита за рождено място на „анадолските тигри“ – мюсюлмански-консервативните бизнес-лидери, които постигнаха значително богатство при Ердоган. Градът е разположен в сърцето на Анадола, приблизително на еднакво

разстояние от средиземноморското крайбрежие на запад и иранската граница на изток. През последните три десетилетия населението му е експлодирало от 500,000 на 1,4 милиона. През 2004 градът кандидатства за споменаване в книгата на Гинес, когато в течение на само един ден тук са били основани 139 компании.

Хаджи Бойдак, бизнес-лидерът, който сега е в затвора, е един от онези основатели на компании. Неговият холдинг дава работа на повече от 12,000 души и изнася стоки в повече от 140 страни. Освен това той беше важен дарител за АКР. Тинк-танкът „Инициатива за европейска стабилност“ описва Бойдак в едно изследване като „ислямистки калвинист“, тоест човек, който комбинира исляма с модерността, капитализма и благочестието.

Подобно на мнозина други в Кайзери, Бойдак е симпатизирал на Фетула Гюлен и се смята, че е дарил значителни суми за движението му, което управлява множество училища, медийни канали и застрахователни компании по целия свят. Последователите на Гюлен почитат дълбоко свещеника, който от 1999 живее в изгнание в САЩ като мюсюлмански реформатор, макар че опонентите му го обвиняват, че е водач на ислямистка секта.

Безразличие по върха

Гюлен и президентът Ердоган бяха съюзници в течение на доста дълго време, но се разделиха враждебно през 2013. Днес правителството смята, че свещеникът стои зад опита за военен преврат от 2016 и ожесточено преследва последователите му, включително и онези, които са подпомогнали превръщането на страната в икономическа сила.

През последните месеци Ердоган е разпоредил конфискацията на около 800 компании, на стойност общо 10 милиарда долара. Само в Кайзери по обвинения за участие в преврата освен Бойдак са арестувани около 60 бизнес-лидери, включи-

телно и шефът на местната търговско-индустриална камара. Износът от региона около Кайзери е спаднал с поне 4 процента през миналата година, като два от всеки пет магазина в центъра на града са били затворени от опита за преврат на сам, казва Марашли.

Ердоган изглежда не се тревожи много, а освен това демонстрира безразличие към статистиките. Дори напротив – в речите си той представя образи на силна Турция, която се е освободила от зависимостта от Европа и скоро ще се превърне в една от най-големите икономики на света.

Истината обаче е, че страната се намира в процес на икономически спад. Държавните репресии са създали атмосфера на страх и недоверие – а това има огромно влияние върху бизнеса.

В Левант, истанбулския банков квартал, анти-терористични полицейски патрули обикалят улиците, а сградите са окичени с про-референдум портрети на Ердоган. Толга Игит, турски мениджър на американска инвестиционна банка, минава през строго охранявания вход на местното Старбакс-кафе, в сянката на околните небостъргачи. За да даде това интервю той представи две условия: първо, да не се използва реалното му име и, второ, да не се разкрива кой е реалният му работодател. В противен случай, безпокои се той, би могъл да се превърне в цел за правителствено преследване. „Никой, който критикува Ердоган, не може да се чувства сигурен в днешна Турция“, казва той.

Някога Игит е бил поддръжник на президентската партия АКР и казва, че когато Ердоган е станал премиер-министър през 2003, той е модернизирал турската икономика, включително и чрез мерки като намаляване на бюрокрацията и отваряне на пазарите за частни инвеститори. Чуждите финансисти са се втурнали да инвестират в местни компании, наливайки около 400 милиарда долара в Турция между 2003

и 2012. Сумата е повече от 10 пъти по-голяма от всички инвестиции, направени в страната през предишните 20 години.

„Рискът просто е прекалено голям“

Но след опита за преврат – масовите арести на опозиционни активисти и конфискацията на компании – много от инвеститорите са се оттеглили. Рейтинг-агенциите Moody's и Standard & Poor's намалиха турския кредитен рейтинг до най-ниския статус и само през миналата година инвестициите са спаднали с повече от 40 процента.

Игит казва, че вече почти не може да намери хора, заинтересувани от правене на бизнес в Турция. „Рискът просто е прекалено голям за инвеститорите“, казва той. А междуременно клиентите, икономически ангажирани в страната в течение на години, малко по малко изтеглят парите си.

Бягството на капитал е пуснало в ход една спадаща спирала, която е особено забележима в строителната индустрия. Високите нива на растеж в Турция от последните години са били поддържани най-вече от строителни проекти – Ердоган е наливал пари в строителството на магистрали, болници и летища. Сега обаче няма достатъчно чужд капитал и растежът стагнира.

Освен това политическата нестабилност е довела до рязък спад в приходите от туризъм, като през последната година той е възлизал на около една трета. По турската Ривиера, на югоизточното крайбрежие на страната, има стотици хотели за продан, а около 600 от 2000-те магазина в истанбулския Голям пазар са били принудени да затворят от миналото лято насам, според търговската асоциация на пазара. Турските авиолинии са извадили от употреба 30 самолета.

Последиците от спада в икономиката могат да се видят и в ежедневието: компании са принудени да уволняват работници и намаляват заплати; хората имат по-малко пари. Вътреш-

ното потребление, което през миналата година съставляваше 60 процента от БВП, е намаляло.

В същото време турската парична единица, лирата, бързо изгуби стойност, а инфлацията се покачи на 10 процента. „Насочваме се към най-тежкия възможен сценарий: икономическа стагнация, комбинирана с устойчива инфлация“, казва истанбулският икономически автор Мустафа Съонмез. „Турция се намира на ръба на банкрута“.

Голям потенциал

Наблюдателите се страхуват, че Турция може да завлече със себе си и други страни. Страната има 270 милиарда долара дългове към международни банки, от които 87 милиарда са в Испания, 42 милиарда във Франция и 15 милиарда в Германия. Ако страната обяви пълен или частичен банкрут, смята Съонмез, тя би могла да пусне в ход поредна финансов криза в Европа.

Германия също е засегната от турските икономически трудности. Почти 7,000 германски компании са активни в Турция: търговският баланс между двете страни възлиза на 37 милиарда евро за 2016. Фолксваген например е продал в Турция една трета по-малко камиони през 2016, в сравнение с предишната година. „Пазарът в Турция се намира в застои поради политическите проблеми“, казва Андреас Реншлер, шеф на отдела Volkswagen Truck and Bus. В друг пример, хамбургският оператор на шопинг-молове ЕСЕ е бил принуден да се оттегли от мениджмънта на един мол в Истанбул след като турската фирма-партньор, която притежава мола, е била конфискувана от държавата.

Шефът на германско-турската Търговска камара Ян Нюотер, чийто истанбулски офис гледа право към Босфора, намира ситуацията трудна. Турция, казва той, притежава потенциала да се превърне в успешна икономическа сила: младо

население в комбинация с модерна инфраструктура. „Всичко е налице“.

Но сегашната посока на страната, казва той, е трудна за разбиране за международната индустрия. Германско-турските търговски отношения са кризисно-устойчиви, но рано или късно компаниите ще започнат да търсят други места, ако стабилността в Турция стане ненадеждна.

Ердоган, напротив, описва кризата като конспирация на международни сили срещу страната. „Няма разлика между терорист, който държи в ръце оръжие или бомба, и терорист, който държи долари, евро и лихвени проценти, от гледна точка на целите“, каза той през януари. „Целта е Турция да бъде повалена на колене“.

В продължение на седмици Анкара води вербална война срещу онези европейски страни, които [забрашиха провеждането на предизборни митинги](#) на турски министри. Самият Ердоган обвини германското правителство в „[нацистки практики](#)“, „расизъм“ и „ислямофобия“. Миналата събота той обяви, че след предстоящия конституционен референдум ще свика втори такъв, за да попита турския народ какво мисли за присъединяването към Европейския съюз.

Живот в свой собствен свят

Става все по-очевидно, че Ердоган се опитва да отклони вниманието на народа си от факта, че не разполага с план за справяне с икономическите трудности, пред които страната е изправена в момента. А междувременно отчаяно се опитва да набере капитал. Анкара въведе специален данък върху бензина и реши да увеличи данъка на добавената стойност. За същата цел финансовият министър Мехмед Шимшек се срещна през февруари с германския си колега Волфганг Шойбле, все в търсене на подкрепа за разклатената икономика на страната си.

Икономистите предупреждават вече месеци, че Турската централна банка трябва да повиши лихвените проценти по-бързо, за да подкрепи лирата. Но Ердоган се страхува, че в резултат на това икономическият растеж ще спадне дори още по-бързо. Вместо това той обвинява за спада на лирата и повишената инфлация някакво „лоби на лихвения процент“, като призовава сънародниците си да обменят спестяванията си в долари и евро в турски лири. „Нека не допринасяме за още по-голямото засилване на чуждите валути“ е неговата доктрина.

Игит само клати глава. През последните месеци инвестиционният banker е участвал в няколко конферентни разговора с политици от АКР и смята, че правителството недооценява сериозността на ситуацията. Ердоган, отбелязва той, продължава да твърди, че Турция е глобална сила и че всички останали страни просто завиждат на успеха ѝ. „Нашият президент“, казва той, „живее вече в свой собствен свят“.

Максимилиан Поп е млад немски автор и журналист. Следвал е журналистика в Хамбург и политически науки в Истанбул. От 2010 насам работи за водещото немско списание DER SPIEGEL, първоначално като редактор в Дрезден, Хамбург и Берлин, а от 2016 като кореспондент в Истанбул. За репортажите си от Турция е отличен със специалната награда за журналистика на немската фондация Südosteuropa-Gesellschaft.

Сексуалните промени в Турция

Автор(и): Кая Гендж

В нощта на 27 септември 2017 Дерин Ойлум, двадесетгодишен турски студент по графичен дизайн, който е в ранните етапи на прехода си от женска към мъжка идентичност, се среща с приятелката си Емине в малкия град на Егейско море в Турция, където и двамата живеят. Те се изкачват на близкия хълм, наслаждават се на гледките от зелени полета и говорят за връзката си. Петнайсет минути по-късно братът на Емине се появява на мотоциклет. Дерин казва, че момчето го съборило с удари на земята и го ритнало няколко пъти в лицето. На два пъти е получил удари с глава в лицето; дясната му скула е счупена.

„Вие любовници ли сте?“, пита нападателят, докато души Дерин, нарича го лесбийка, и се обажда на бащата на Емине за помощ. Половин час по-късно бащата пристига. Той също започва да удря Дерин в лицето, заплашва го с изнасилване и го бутва към една скала, зад която следва стръмен спад. За щастие храстите на скалата предотвратяват падането. Атаката е брутална, но не и изолирана. В една страна, където мъжете и жените често са подложени на строги правила по отношение на половите роли, хората с полова идентичност, противоположна на зададения им от детството пол, или преминаващи

от един пол в друг, могат скоро да установят, че животът им се намира в голяма опасност.

Турция, според организацията Transgender Europe, има най-висок процент на убийства на транссексуални хора в Европа. От 2008 насам са докладвани четиридесет и четири. Съществува и широко разпространена дискриминация: през последните три години на транссексуалните хора е било отказвано влизане в хотел по подозрение в проституция, също и в университетско общежитие; отказ за обслужване в канцеларията на нотариус в Анкара, а също и в чайна; на транссексуални хора не е било позволено да се качат на градски автобус в Истанбул. Наемодателите често налагат на транссексуалните наематели два пъти повече от нормалния наем. Седемдесет и един процента от интервюираните са били арестувани поне веднъж, според проучване от 2015-2016 г. Друга тревожна тенденция са самоубийствата сред турските хора, които сменят пола си. Неотдавнашните смъртни случаи на седемнайсетгодишен транс-кикбоксьор и двацет и три годишен транс-сексуален-работник – и двамата се самоубиха след публикуване на съобщения в социалните мрежи за предстоящите им самоубийства – разтревожиха Турция. Много турци започват да осъзнават тежкото положение на транс-хората, след като са видели публикации в Туитър и Фейсбук; някои от тях протестираха в знак на солидарност.

Още от основаването на турската република през 1923 г. турското отношение към гейовете, трансвестите и хората с колеблива полова идентичност е определяно от една специфична [за тукашните културни условия] двусмисленост. Османците толерират хомосексуалността в обществените пространства въпреки заповедта на Корана: „Как може да пожелаваш мъже, от всички създания по света, и да оставяш онези, които Бог е създал за теб като твои ешове. Ти наистина излизаш отвъд всички граници“ (26: 165-6). По времето на османското владичество само един човек в Алепо е бил из-

правен пред съда на шериата за „содомия“. Бил е принуден да напусне квартала си, но не е бил наказан по никакъв друг начин. През деветнадесети век секуларизираната версия на шериата се превръща в граждански код, а през 1858 османците декриминализират содомията [хомосексуалността].

В турския език няма родови местоимения. Когато светилата на османската поезия са писали стихове за красиви момчета, читателите са били оставяни в неяснота относно половете на субектите в поетичните творби и по този начин дешифриращите препратки към самите мъже-любими се превръщат в характеристика на тази поезия. През шестнадесети век стихотворенията, наречени *шернджиз* (градски истории), описват красиви момчета в различни градове. Класовите отличия нямат значение – синове на месари, халваджии, мюзени и други – всички те са били изобразявани в хомоеротични стихове. Баните и ислямските ложи [училища] са популярни хомосексуални места за срещи.

Междувременно османският двор, който е забранявал на жените да танцуват на сцена, е бил оживяван от мъже-трансвестити, известни като *къочек*, които са били отглеждани да танцуват в женско облекло, докато не изгубят младежката си красота. Султаните са ги подкрепяли. Пътуващи трупи разпространяват тази традиция в други градове, и сред по-малко привилегированите. В началото на 1800-те танцорите-трансвестити са били атракция в таверните на Истанбул. Според Решат Екрем Кочу, популярен историк от Истанбул, всяка механа в града е имала свой собствен *къочек*: „Някои *къочеци* идваха от гръцките острови, особено от Хиос; други бяха цигански момчета, отгледани в истанбулските ложи. Имената на тези момчета са забравени днес, но прякорите им са оцелели.“ Един от най-известните сред тях е циганско момче, Исмаил, известен в Истанбул като „Луничавия“. Други известни *къочеци* са „Египетската красавица“, „Канарчето“ и „Лунната светлина“. *Къочеците*, според историка Метин Анд,

„са носели поли и са имитирали момичета както по външен вид, така и по поведение, но понякога са се появявали и като мъже, облечени в панталони и конусовидни шапки.“ Еничарите, елитни пехотинци от личните войски на султана, са се радвали много да гледат *кьочеци* в кафенетата и понякога са се борели помежду си за техните сексуални услуги.

Османският закон прави ясно разграничение между половете, но сред истанбулските истории се срещат и препратки към сурови мъже, добре оформени и мъжествени, които са прониквани от по-малко мъжествени любовници. Сексуалните ориентации са могли да се променят за няколко часа удоволствие, а колебливостта на пола не е била нещо необичайно. Но в края на деветнадесети век озападняването на османската култура се ускорява, а хомосексуалността и половата флукутация сред турските мъже се превръщат в проблем за модернизаторите. Озападняването в неговата националистическа, мускулиста, германска форма, се инфилтрира в Турция чрез османската армия, подобно на японската милитаристка модернизация. *Volk in Waffen* (*Народ на оръжие*), един трактат, в който се застъпва идеята за повишено участие на военните в обществения живот, става популярен в Императорската военна академия, след като авторът му, Колмар Фрайхер фон дер Голц, обучава османските офицери там между 1883 и 1895 г. Той повлиява върху мисленето на младите професионални военни, включително и Енвер Паша, един от лидерите на Младотурската революция от 1908 г., която поставя основите на турската република.¹ Под европейско влияние турците започват да вярват, че са позволявали да се стига до дегенера-

1 Това влияние се разпространява още повече сред турските официални лица, след като германският генерал Карл Лиман фон Сандерс пристига в Имперската военна академия за да реформира османската армия през 1913 г. Бел. авт.

тивни, дори престъпни действия в техните владения и хомофобията започва да се утвърждава.

Основателите на съвременна Турция и техният лидер-модернизатор, Мустафа Кемал Ататюрк, не харесват сексуалната толерантност на османците, която считат за регресивна и неевропейска. В *Нови желания, нови идентичности*, Гюл Озийгин, доцентка по социология и въпроси на пола в Колежа на Уилям и Мери, изследва промяната в отношението на турците към пола в началото на ХХ век и цитира кемалистки историци, които описват Османската империя като „управлявана от удоволствия и извращения; един свят, който не признава никакви морални граници ... извратено пространство, където ненаситните и покварени султани извършват всякакви гнусни действия, включително и хомосексуалност“¹.

Турските модернизатори създават Републиката като място, където половете идентичности са строги и недвусмислени: [от една страна] силната жена, която посвещава живота си на семейството, [а от друга] атлетичният мъж, който работи за доброто на нацията. Редакторите на *Gendered Identities [Социално-полови идентичности]* – колекция от статии за пола и сексуалността в Турция – твърдят, че патриархалността и рязко определените полове са оформяли съвременната Турция и са дефинирали нейните основополагащи принципи. Те пишат, че „режимът на социално-полово [gendered] гражданство“ на Турция е отговорен за поставянето на „транссексуалните хора на дъното на обществената структура в контекста на един социално-дарвинистки манталитет“²

От гледната точка на републиканските идеолози в Турция, преобличането в дрехи на другия пол е остатък от една мърт-

1 Gul Ozyegin, *New Desires, New Selves: Sex, Love, and Piety among Turkish Youth* (New York University Press, 2015), p. 246. Бел. авт.

2 *Gendered Identities: Criticizing Patriarchy in Turkey*, edited by Rasim Özgür Dönmez and Fazilet Ahu Özmen (Lexington, 2013), p. 74.

ва култура, и в началото на ХХ век *къочеците вече започват да се крият*. Те са застрашени не толкова от идеализираното турско семейство, което е стриктно разделено по полове, националистично и хетеросексуално, колкото от решението на Републиката да обърне гръб на традиционната османска култура. През целия двадесети век танцьорите на *къочек* продължават да дават представления за малки аудитории в апартаменти в източните турски градове.

Публично-личната двойственост при сексуалностите в съвременната Турция, твърди Озийгин в *Нови желания, нови идентичности*, е била въведена от ранните републикански идеолози, които са изисквали от жените да бъдат просветени майки у дома, но и мъжествени защитници на турската държава и нейните патриархални институции – на публичните места. Междувременно от мъжете се изисква да бъдат примерни граждани, със западни облекла и европейски нрави. Само чрез изкореняване на женствеността и дегенерацията турците могат да станат мъжествени, независими и западни. При тези обстоятелства всякакви признаци на полова флукутация трябва да се потискат, за доброто на нацията. През ХХ век турската патриархалност, наситена с патернализъм, се втвърдява и превръща в „консенсус между половете“.

Транссексуалните и гей-идентичностите са преминали през три етапа в турската история. При османците разграниченията между половете са били сравнително течливи; при милитаристите-националисти, половете е трябвало да бъдат строго определени, по модерния западен модел; при президента Реджеп Тайип Ердоган, премиер от 2003 до 2014, а сега президент, стана широко разпространена една комбинация от консерватизъм и нео-османска толерантност към флукутацията на половете.

В това, което Ердоган често нарича „Новата Турция“, транс и гей хората станаха по-видими – *LGBTI News Turkey*, един уебсайт, който предоставя английски преводи и източници

на информация за ЛГБТИ турците – посочва четиридесет и осем организации, посветени на тях; в [градското списание] *Time Out Istanbul* има оживена секция за ЛГБТИ, в която са изброени ежеседмични събития – и като следствие от това те се чувстват по-уязвими. Транс и гей-турците понякога са демонизирани директно от политици, както в путинова Русия: бившата министърка на жените и семейните дела Алие Каваф нарече през 2010 хомосексуалността „болест“; бившият министър-председател Ахмет Давутоглу заяви през 2015, че хомосексуалните „са причинили разрушаването на племето на Лот“.

В същото време отношението на Ердоган към транс и гей-турците е любопитно двусмислено. Преди да дойде на власт, той обеща либерализъм и равенство между половете, а също и да прекрати дискриминацията срещу турците с ЛГБТИ-ориентация. Всъщност, ерата на Ердоган започна многообещаващо през 2003 г. През първите си години на работа той беше гласовит критик на по-ранната турска модернизация. След като обеща да преобърне националистическите основи на страната, много турски либерали му повярваха и го подкрепиха. Според тях, в сравнение със съвременните милитаристи Ердоган беше вид желана промяна: той би могъл евентуално да трансформира патриархалната републиканска идентичност, която не допускаше флукутация на половете и нераздвоена сексуална идентичност, а заедно с това и други ценности, разглеждани от ранните републикански идеолози като заплахи за турския национален характер.

През 2003 Ердоган разреши провеждането на гей-парад в Истанбул, който за пръв път беше опитван, но отхвърлен, през 1993. През март 2003 на парада присъстваха само тридесет души, но след това броят им нарасна: 5 000 през 2010, 10 000 през 2011, 20 000 през 2012, 50 000 през 2013, а през 2014 – вече 90 000.

Използвайки реториката за борба срещу хомогенната турска идентичност, Ердоган омекоти и част от патриархалния характер на Турската република. Той премахна церемониите за клетва, при които учениците от началните и средните училища бяха принудени да се обявяват за „честни, трудолюбиви турци“. Премахна и забраната на кюрдския език, и започна процес на мирни преговори с въоръжените кюрдски бунтовници.

Но през лятото на 2013 три и половина милиона турци, значителен брой от които обвиниха Ердоган, че е предал републиканските идеали, участваха в антиправителствени протести и той осъзна, че критиката срещу съвременната турска национална идентичност му струва гласове. През същата есен турската държава започна да потиска спонтанните обществени маршове и Ердоган започна бавно да променя политиката си. В няколко речи той представи един наново формулиран турски национализъм и това му помогна да си върне гласовете на националистите, които бяха раздразнени от опитите му да промени турската идентичност. Турците и от двете страни на републиканско-ислямското разделение често са социално консервативни, но новият патерналистки тон на Ердоган помогна значително за увеличаване на популярната подкрепа за политиката му.

Тази нова политика имаше тревожни последици за транссексуалните хора в Турция. На 19 юни 2015 парадът Trans Pride беше забранен и специалните полицейски части атакуваха LGBTI активистите с лютив спрейове. На 28 юни същата година кметът на Истанбул използва ислямския месец Рамадан като извинение за анулиране на Gay Pride. В Анкара и Измир (един от най-либералните градове в Турция) бяха наложени забранени върху парадите за гордост.

Живея в центъра на Истанбул, където се провеждат парадите за гордост и забелязах, че потискането им е част от един определен модел. Когато през последните две години беше

забранено празнуването на Първи май, полицията блокираше достъпа към площад „Таксим“, наоколо патрулираха бронетранспортъри и всяка улица беше охранявана от десетки полицаи. На 26 юни 2016 правителството отново забрани парада на гордостта. Деветнадесет дни по-късно части от турската армия организираха неуспешен преврат срещу Ердоган и с обявяването на извънредно положение на 21 юли 2016 турското правителство спечели допълнителни правомощия да потиска не само парадите на гордостта, но и всички публични шествия.

До 2014 операциите за промяна на пола бяха привилегия, която само заможните турци можеха да си позволят. Най-известната в Турция транссексуална знаменитост, Бюлент Ерсой, се е оперирала на двадесет и осем години, след като вече се е превърнала в суперзвезда на турската фолклорна музика, както и филмов актьор. Родена през 1952, тя започва хормонално-заместителна терапия още през 1970-те. През 1980-те е арестувана и затворена за четиридесет и пет дни след операция за увеличаване на гърдите и показването им по време на представление. Веднъж освободена, Ерсой се подлага на операция за смяна на пола, от мъжки към женски, в Лондон.

Девет месеца след военния преврат от 1980, хунтата забранява на всички транссексуални хора да се появяват по места за забавление и по телевизията, но Ерсой твърди, че забраната не се отнася до нея като жена. Когато съдът отхвърля молбата ѝ, Ерсой довежда случая до Върховния съд, който отхвърля жалбата ѝ. Тя се изселва в Германия, където започва да работи заедно с кюрдски и комунистически жертви на хунтата, участва в турско-немски филми и се превръща в широко известна бунтовничка. След делото на Ерсой повечето транссексуални турци, но особено онези, които работят в сферата на развлеченията, губят работата си; мнозина от тях са принудени да проституират, за да изкарват прехраната си;

изтезанията и изнасилванията на транссексуални лица в полицейските участъци се превръщат в ежедневни новини.

През 1988 неолибералната Отечествена партия на Тургут Йозал променя гражданския кодекс на Турция, за да позволи на турците, които са претърпели операция за смяна на пола, да променят законно обозначението на пола си в свидетелството за раждане.¹ Транссексуалните хора отпразнуват новината и Ерсой се прибира у дома. През 1990-те славата ѝ нараства и операцията ѝ става общоизвестна.

През февруари 2014 Институцията за социално осигуряване на Турция изпрати писмо до всички държавни болници, с което им разпореди да предлагат безплатни операции за промяна на пола. Психотерапията и хормонално-заместителната терапия също се предлагат безплатно, но все още има проблеми. Една транс жена, интервюирана в „Транссексуалните в Турция“ – статия от сборника *Gendered Identities* – се оплаква: „Вратите на публичните институции и на частния сектор са затворени за нас“. На 25 януари 2018 Дирен Кошкън, турска транс-жена, задържана по обвинение в „пропаганда на терористична организация“, започна гладна стачка за правото си на лазерна епилация в затвора. В резолюция, приета на 5 февруари 2018, Европейският парламент заяви, че е „дълбоко обезпокоен от случая“ и призова „компетентните институции да осигурят здравето и благосъстоянието ѝ.“ В същия месец двама турски транс-активисти се присъединиха към гладната ѝ стачка в знак на подкрепа и #LetDirenLive се превърна в специална тема [trending topic] в турския Туитър.

1 Йозал беше любител на класическата османска музика и обичаше изпълненията на Ерсой. Това, а не толкова подкрепата му за ЛГБТИ-политиките, е причината, поради която отечествената партия легализира промяната на пола. Бел. авт.

Kaos GL, която предлага на много транссексуални турци безплатна правна помощ, е най-старата организация на ЛГБТИ в Турция. Юмут Гюнер, един от основателите му, заявява, че се гордее с видимостта на движението, особено в сравнение с 1994, когато Kaos GL се е появила, и когато гей и транс-турците не са имали достъп до правна помощ. Гюнер е весел мъж, брадат, пухкав и често се усмихва. И все пак той се тревожи за бъдещето, особено като се има предвид онова, което той нарича „новата политика на репресии“, която започна през 2015, първата година, в която парадите на гордостта бяха отново криминализирани. „Опасявам се не само за ЛГБТИ правата в Турция, но и за турските права на човека като цяло“, казва Гюнер.

В доклад на Amnesty International като основни пречки, пред които са изправени турците от ЛГБТИ, се изброяват правителственото безразличие към предотвратяването на дискриминацията въз основа на пол, липсата на правна защита за жилищното настаняване и дискриминацията по отношение на заетостта. Убийствата на транссексуални хора, като онова на [Ханде Кадер](#), дваисет и три годишна транс-активистка, която беше намерена изнасилена, осакатена и изгорена на крайпътна улица през август 2016, продължават да предизвиква публично недоволство.¹ Ограниченията върху публичните събирания и протестни шествия са днес по-скоро правило, отколкото изключение. През ноември 2017 един от губернаторите забрани фестивала за ЛГБТИ филми в Турция; забраната беше разширена до всички LGBTI събития в страната – филмови прожекции, изложби, форуми, публични

1 Престъпления като убийството на Кадер са вдъхновили един роман от шест тома, „Турски наслади“ [английското название на локума, което има и сексуална конотация, бел. пр.] (публикуван в САЩ от „Пингвин“), чийто главен герой е banker-травестит, обсебен от решаването на криминални случаи, включващи убийства на транс хора в Истанбул. Бел. авт.

дискусии, срещи – за неопределен период от време. Турското правителство заявява, че е загрижено за сигурността и безопасността на LGBTI активистите и че забраните не са хомофобски.

И все пак има и поводи за оптимизъм. В Истанбул се наблюдава нарастващо присъствие на транссексуални служители в малки бизнеси, като например във фризьорски салони и бутици. Правителственото потискане на парадите на гордостта засили солидарността и единството сред транс и гей-турците, а упоритостта им вдъхновява различни природозащитници, феминисти, политически дисиденти и други хора, които се движат из граничните сфери на турското общество. През последните три години опозиционните партии номинираха открито кандидати-гейове, а основната опозиционна партия определи квота при изборите за съседски комитети, според която се изисква един на всеки пет кандидати да бъде гей. Бюлент Ерсой е чест гост на Президентския дворец в Анкара; има дори и една про-Ердоган LGBTI организация, наречена АК-LGBTI (по името на неговата АК-партия). А на 29 ноември 2017 правителството на Ердоган премахна изискването за принудителна стерилизация при операциите за смяна на пола. В близко бъдеще Турция би могла да се превърне в дестинация за медицински туристи, които биха искали да преминат през процедури за промяна на пола.

Животът си остава труден за турците, които все още не са променили пола си, но се надяват да го направят. Хората, които са полово-флуидни или се намират в ранните етапи на прехода от един пол към друг, изглеждат особено застрашаващи установените понятия за пола. „Турското правителство е готово да помогне на хората, които искат да променят пола

си; това, което то не харесва, е междинното състояние,“ ми каза един турски активист.¹

През седмиците след нападението срещу него, Дерин Ойлум бил експулсиран от общежитието на колежа. Майка му загубила работата си като детегледачка. Стипендията му е спрянa. Наложило му се да прекрати образованието си и отново да се изправи пред нападателя си – брат на приятелката му – който го преследва на мотоциклета си, за да го унижава и плаши.

Дерин все още се надява да си направи операция за смяна на пола и да заживее с Емине, която сега живее в далечен град, но докато преходът му не бъде завършен, междинното му положение ще продължава да го поставя в опасно положение. Разбираемо е тогава, че той изглеждаше доста напрегнат, докато вървахме по главната улица на малкото му егейско градче. Около огромна статуя на Ататюрк младите мъже пушеха цигари и наблюдаваха минавачите. Аз също осъзнавах тежестта на погледите им – може и да не означаваха нищо лошо, а може би да. Дерин ме заведе до автогарата и аз се колебах дали да го оставя сам. Докато автобусът напускате терминала, аз го видях да изчезва в тълпата.

1 За разлика от Индия, където през 2014 г. Върховният съд призна хижра (транссексуалните и интерсексуални), както и други транс-джендър хора, като трети пол (въпреки че хомосексуалността продължава да е престъпление), турският закон признава сред гражданите само два пола. Бел. авт.

Кая Гендж е романист и есеист от Истанбул. Негови работи са се появявали в *Paris Review Daily*, *the Guardian*, *the Financial Times*, *the London Review of Books blog*, *Salon*, *Sight & Sound*, *The Millions*, *the White Review*, *Index on Censorship* и др. Първият му роман, *L'Avventura* (Масера) се появи през 2008 г.

Чистки и параноя (Ела Джордж за „новата“ Турция на Ердоган) Автор(и): Ела Джордж

Изборите, които се проведоха на 24 юни, изтеглени напред от края на 2019 г., по решение на президента Реджеп Тайип Ердоган, идват след период на репресии и страх, който представлява най-сериозният разрыв в историята на турската република. През последните две години повече от 100 000 души бяха задържани, а десетки хиляди чакат животите им да бъдат обърнати с главата надолу чрез публикуване на нов спешен декрет или просто чукане на вратата. Иззети са десетки милиарди активи и около 150 000 души са „прочистени“, като са загубили не само работата, но и паспортите си (както и онези на съпрузите/съпругите им). Те са маркирани като заплаха за националната сигурност и стават безработни. Често те губят жилището (свързано с държавна работа) и пенсиите си. В Турция винаги е имало сериозно държавно насилие, насочено против гражданското общество, но когато поредната хунта е налагала военно положение, като минимум винаги е имало надежда, че завръщането на цивилното правителство ще доведе до нормализация. Днес Турция е едно дълбоко травмирано общество. Чистките и арестите са игра на лотария: един от поддръжниците на петиция, призоваващ за мир с кюрдите, бива прочистен от сферата на висшето образова-

ние, докато друг остава на работа, макар и в постоянна несигурност. Някой е задържан за получаване на ипотека от вече отчуждена банка; друг, който е имал сметка в същата банка, не е засегнат. Днес турците са изправени пред капризите на една произволна власт, без да имат възможност да прибегнат до нещо, което прилича на върховенство на закона.

Дори онези, чиито роднини и приятели не са били обявени за заплаха за националната сигурност, са засегнати от репресиите. Вестниците, които те четат, са закрити, колумнистите, които са следили, са арестувани, имуществото на местната медицинска клиника е иззето, училището зад ъгъла е затворено, десетките доброволни асоциации, формиращи тъканта на тяхната общност, са изчезнали, а политиците, за които са гласували – от общински служители до провинциални управители – са били заменени насила или живеят в постоянен страх, че скоро ще бъдат. Прочистването на прокурори и съдии е достигнало такива размери, че немалко от новите назначени лица са току-що завършили студенти, които не познават правилата на собствените си съдебни зали. Всички съдии са наясно, че всяко решение, което се счита за неблагоприятно за правителството, може да сложи край на кариерата им. Мащабът на социалната трансформация, извършена от тези мерки, надхвърля дори конвулсиите от времето на основаването на републиката. За да се оцени какво точно се е случило в Турция, се изисква историческа гледна точка, не на последно място и защото правителството се стреми да преоформи републиката по свой собствен образ и да пренапише историята.

Историята на разпадането на Османската империя и възхода на турската република е [описана майсторски на тези страници от Пери Андерсън](#). Основаването на републиката през 1923 г. е до голяма степен авторитарно дело, макар че обявяването на народния суверенитет представлява прекъсване с имперското минало. Стриктно контролираните избо-

ри са дали на Мустафа Кемал президентство върху нещо, което към 1925 г. вече е станало еднопартийна държава. От този пост Кемал, който през 1934 г. получава прозвището Агатюрк или „баща на турците“, ръководи една културна революция с удивителни пропорции, като трансформира религиозните институции, езика и азбуката, начините на обличане, календара и правната система на страната в хода на по-малко от едно десетилетие. Срещу всичко това няма почти никаква съпротива, отчасти защото тази трансформация се осъществява в резултат на имперския колапс и засяга население, което е преживяло десетилетия на насилствени преселвания и травматично насилие – от Балканските войни до Арменския геноцид и Първата световна война. Най-сериозната съпротива идва от страна на турското кюрдско население, което се противопоставя на етническия и езиков императив за хомогенизация, който стои зад Kulturkampf-a на Кемал. Но съпротивата е брутално потисната. Всъщност всяко противопоставяне срещу еднопартийната държава – било то от страна на кюрди, комунисти или религиозни групи – води до арест, убийство или изгнание. Като се имат предвид мащабите и скоростта на мерките, предприети за трансформиране на религията, традициите и обичаите, в края на краищата са били необходими далеч по-малко репресии, отколкото може да се очаква, но революцията никога не е разполагала с широка база. Кемализмът, тоест обозначението, под което тази секуларизираща, туркизираща, държавно-центрична идеология на основополагащия авангард, става известна, е подкрепян от градските елити на западните градове на страната, но в останалите региони – в анадолските провинции и югоизтока, тоест регионът, най-близък до Близкия изток – реформите постигат в най-добрия случай само повърхностна подкрепа.

Почти един век по-късно, днес в страната започва нова културна революция, насочена срещу онова, което нейните лидери пренебрежително наричат „старата Турция“. Онова,

което те всъщност имат предвид, са членовете на социално-икономическия елит, идентифициращи се с кемализма. До известна степен, също като революцията на Ататюрк, тази контрареволуция черпи от и се основава на нещата, които се стреми да замести. Рязкото скъсване на [кемалистката] република с езика и традициите на Османската империя – при което арабското писмо е заменено от латиница, а заемките от арабски и персийски езици са заменен с техни турски еквиваленти – маскира в някои отношения много по-дълбоки структурни приемствености. Държавната бюрокрация, военният корпус и основният социален ред си остават непокътнати, като запазват статута и имота на хората, готови да служат на новата република. Дори и официалното обвързване със секуларизма продължава да съществува паралелно с избирателно използване на религията в служба на държавата.

Днешната културна революция заимства от кемалистката стратегия в голяма степен: тя също е за укрепване на еднопартийното управление, за диктуване на нови традиции, за прочистване и арестуване на опонентите си. Подобно на Кемал, Ердоган се опитва да увеличи силата на държавата, като едновременно с това преобразува институциите ѝ. Но докато кемализмът запазва голяма част от османския обществен ред, „новата“ Турция, чието раждане Ердоган обяви в реч на 28 август 2014 г., представлява далеч по-съществен разрыв. Един елит се замества от друг: имуществото сменя собствениците си, подготвят се нови кадри за държавните служби, университетите се изпразват от определен вид интелектуалци, за да бъдат заменени от по-лоялни такива, а благоприятно настроеният към режима капитал получава достъп до държавната щедрост, включително и до плячката, произтичаща от конфискациите на активи. Проектът за „нова“ Турция се разглежда от привържениците си като нещо, което връща стрелките на часовника назад, но не към момента на основаването на републиката, а един век преди това, преди да са

започнали различните модернизации и про-западни реформи от XIX век. Това е категорично отхвърляне не само на кемалистките елити, но и на техните реформистки османски предшественици. И докато кемалистката революция не е разполагала с широка социална база, този проект има подкрепата на благочестивите и консервативни избиратели сред средните градски класи, провинциалните бизнесмени и бедните от селските райони: те са бенефициентите от управлението на Ердоган, най-вече поради на подобряването на жизнения им стандарт и премахването на ограниченията върху религиозните им практики, като носенето на забрадки. Но ако последните няколко избори могат да служат като вид указатели, тук става дума за най-много половината от населението на страната.

Турция все още не е еднопартийна държава, а лидерите на политическите ѝ партии са добре известни на обществеността. Те се появяват по заглавията на вестниците и държат речи, предлагат политически програми и поддържат отношения [с други политици]. Партиите им са съществували под една или друга форма в продължение на десетилетия: републиканците от РНП (Републиканската народна партия), ултранационалистите от ПНД (Партията за националистическо действие), както и прокюрдските политици от НДП (Народно-демократическата партия), която има прогресивна платформа. Размириците в тези партии все още са част от вестникарските разкази и публичната дискусия: създаването на нова десноцентристка партия, партията İYİ (или „Добрата“ партия), която се отцепи от ПНД, създаваше нервни заглавия в продължение на месеци. Спекулациите за стратегиите на партиите при изборите от юни доминираха в новините, както биха могли да го правят и преди възхода на Ердоган. Вярно е, че в по-обикновени времена партийните лидери и депутатите не са арестувани с цели дузини, както в момента се случва с НДП (поне един депутат от РНП също е в затво-

ра). Но тревожната истина е, че под повърхността на многопартийната система дори партията „Правосъдие и развитие“ (ПСР) [собствената партия на Ердоган], на власт от 2002 г. насам, всъщност няма никаква власт. Политическият живот на страната е сведен до личността на нейния лидер Ердоган и обкръжението му от роднини и приятели.

Зетят на Ердоган Берат Албайрак стана депутат през 2015 г., по което време Ердоган вече има пълен контрол над партийните списъци. Албайрак е министър на енергетиката, но се подразбира широко, че той е част от малката група, управляваща страната, заедно със сина на Ердоган Билал и дъщеря му Сюмейе. ПСР предоставя на Ердоган средствата, чрез които да управлява парламента, да мобилизира гласоподавателите, да разпределя услуги в предизборните кампании и да разработва кадри, за да запълни нарастващия брой свободни работни места в държавната бюрокрация. Но макар и да използва партията, за да постигне някои от целите си, той не е обвързан с нея и не зависи от нея. По-скоро е вярно обратното: партията зависи от Ердоган. Той отдавна вече е изхвърлил или отстранил по-ранното поколение лидери на ПСР – като някои от тях, например Абдула Гюл и Бюлен Аринч, са сред учредителите на партията. Вместо правителство, контролирано от една десноцентристка партия, Ердоган е утвърдил система на лично управление, легитимирана от все по-ясно хореографирани избори.

Някои либерали в Турция и другаде се притесняват, че е било грешка да се подкрепи ПСР, когато партията се появи на политическата сцена в началото на новото хилядолетие. Първоначалната им надежда – че тя ще бъде средство за реформиране на конституцията, намаляване на влиянието на военните и въвеждане на по-плюралистично схващане за национална принадлежност – днес е отстъпила място на горчиви самообвинения. Но демократизиращият потенциал на ПСР не беше сигурен от самото начало, и мнозина, които се

смятат за леви, не са я подкрепяли никога. ПСР споделяше с останалите партии в турския политически спектър – от кемалистите до десните етнонационалисти – една повърхностна ангажираност с демокрацията, но като повечето политически партии в Турция, с изключение на НДП, тя никога не е била вътрешно демократична – факт, който по-късно улесни отстраняването на по-плюралистичните гласове в партията. По времето, в което беше кмет на Истанбул (като член на по-ранната про-ислямистка партия „Благоденствие“ (Рефа), Ердоган се пошегувал в едно интервю, през 1996, че „демокрацията е като трамвай; когато стигнеш до местоназначението си, слизаш.“

ПСР обаче се появи във време, когато движенията на гражданското общество все повече призоваваха към преработване на миналото на страната – включително и Арменския геноцид – както и отхвърляне на продължаващите репресии срещу кюрдите. Освен така нарастваше нетърпимостта, а в някои случаи дори отвращението към историята на страната, изпъстрена от военни преврати и потискане на политически партии, особено на про-ислямистки партии. При цялото си консервативно излъчване, ПСР успя да осъществи обща кауза с либералните критици на ролята на армията и съдилищата в ограничаването на политическите хоризонти в страната, макар и да го направи само защото собственото ѝ бъдеще зависеше от отслабването на традиционните държавни институции. В края на краищата, реформите за поставяне на военните под граждански контрол и реструктуриране на висшите съдебни системи не се оказаха достатъчни, за да се гарантира, че политическата траектория на страната ще си остане демократична. Според есенциалисткото обяснение, турският случай просто показва несъвместимостта между демокрацията и исляма. Но това е прекомерно опростяване. Траекторията на ПСР може да бъде разбрана по-добре като демонстрация на начина, по който историческите и струк-

турните особености на политическата култура и институции на дадена страна могат да доведат до демократично преобръщане.

ПСР е основана през 2001 г. под цялостното ръководство на Ердоган, за да замени партиите, които бяха закрити поради предполагаемия им антисветски характер, сред които и Рефа, която бе подложена на конституционно разпускане през 1998 г. Като средство за налагане на стриктното придържане към кемализма, Конституционният съд имаше специален интерес да разпуска партии, които се считаха за про-ислямистки, прокюрдски или комунистически. В началото на 2000-те години сред турските либерали имаше нарастваща загриженост, че тези разпускания на партии лишават от глас значителна част от електората. Когато се появи ПСР, излизаща с умерена религиозна платформа и открити про-демократични и про-бизнес перспективи, тя изглеждаше като версия на политическия ислям, създадена да отговаря на ограниченията, поставени от Конституционния съд. По-важното за нерелигиозните хора беше, че партийната платформа предвиждаше либерализация и модернизация на икономиката непосредствено след голямата финансова криза от 2000-2001, когато зеещият държавен дефицит беше предизвикал паника сред международните инвеститори и борсов крах, който в края на краищата доведе до вземането на принудителен заем от Международния валутен фонд.

В националните избори през 2002 г. ПСР спечели 34% от гласовете, което доведе до получаване на почти две трети от местата в парламента, благодарение на един избирателен закон, останал от дните на военната хунта, който изключва от парламента всяка партия, получила по-малко от 10 на сто от гласовете. През 2002 г. само две партии – ПСР и РНП (с 19 на сто от гласовете) – успяха да надскочат този праг и така ПСР успя да си осигури мнозинството от местата. Тъй като победата на ПСР идваше след един период на миноритарни

и коалиционни правителства, продължил от 1991 г., възможността за стабилно еднопартийно управление изглеждаше привлекателна за голяма част от електората. В страната и извън нея ПСР беше ласкателно сравнена с християндемократическите партии в Европа. С платформа, която целеше да привлече религиозното мнозинство, но също и с обещание да запази светския характер на републиката, ПСР предложи да се ангажира с религиозните недоволства, но без да прегръща ислямизма. И, което е може би още по-важно, чрез подкрепата за гражданско, а не етническо определение за турското гражданство, се създаваше впечатлението, че партията може да удовлетвори поне част от отдавнашните искания на кюрдските граждани.

* * *

Нито една от тези цели не беше реализирана. Да се опитваме да разберем разстоянието, което разделя 2002 от 2018 – нещо, което за повечето турци изглежда като множество десетилетия – е почти лудешко начинание. Това, че ПСР не е била по-демократична от която и да е друга турска политическа партия, би трябвало да следва очевидно от нежеланието ѝ да използва мнозинството си, за да отмени десет процентния избиращелен праг, въпреки ясния му антидемократичен ефект. Обещанията на партията да представлява религиозните избиратели, да се обърне по-сериозно към недоволствата на кюрдското малцинство и да се ангажира с присъединяването към ЕС, биха могли действително да изиграят демократизираща роля, но в действителност те служеха единствено за подпомагане на консолидацията на собственото ѝ управление. Най-добрият начин да се разбере развитието на партията е да се идентифицират моментите, при които възможните алтернативните пътища са били игнорирани в полза на поредни стъпки към авторитаризъм. Меденият месец на ПСР беше първият ѝ мандат, между 2002 г. и 2007 г., като еднопар-

тийно правителство, което не беше изправено пред някаква сериозна опозиция. Финансовата криза беше унищожила избирателните перспективи на другите десноцентристки партии – умерената десница обикновено беше привличала ясно мнозинство от гласовете, въпреки че то се разделяше между няколко партии – и това разчисти полето за ПСР. Една от централните амбиции на партията в този момент беше Турция да се присъедини към ЕС – амбиция, която тя споделяше с озападнения елит на страната. При първия ѝ мандат успехът на ПСР в ускоряването на кандидатурата на Турция беше широко популярен.

Реформите, които тя предприе, за да задоволи изискванията на ЕС, включваха ограничаването на ролята на военните в гражданското управление и премахването на съдилищата за държавна сигурност, които оформяха облика на сумарно раздаваната справедливост в югоизточната част на Турция, където живее голяма част от кюрдското население. Ограниченията върху използването на кюрдския език бяха облекчени, смъртното наказание бе отменено и извънредното положение в кюрдските провинции приключено. ПСР се придържахме към икономическите политики, установени от пакета на МВФ за стабилизиране на страната след финансовата криза, и придвижи напред програмата за приватизация. Последва икономическо възстановяване, което в крайна сметка се превърна в бум. Ако се разгледа списъка на публичните активи, разпродадени на различни бизнес интереси, свързани с ПСР, човек може да определи произхода на онова, което по-късно щеше да се превърне в златна мина за корупцията. Но тогава, през 2007, подобряването на икономическото положение в страната, съчетано с инвестициите в инфраструктура, здравеопазване и образование, беше подобрило осезаемо животите на бедните и предоставило отчетливи предимства за основните избиратели на партията.

Победата на ПСР в изборите през 2007 г. бе повратна точка. В Турция се използва система от партийни листи, което означава, че партийните лидери могат да изберат кой отива на върха на списъка и ще заеме място в парламента. Йерархичната структура на ПСР позволи на Ердоган да поставя на предните места в списъка най-верните си хора. Партията си осигури 47% от гласовете, като увеличи дела си с една трета; наскоро прочистените ѝ редици гарантираха, че депутатите ще вървят точно по стъпките на лидера си. Спечелените гласове бяха по-равномерно разпределени в страната, отколкото през 2002 г., макар че партията спечели по-малко места, защото една трета партия – ултранационалистическата МНР – беше прекрачила изборителния праг от 10% зад РНП, което по правило заема второто място, на всички избори от 2002 насам.

Мащабът на изборителната победа на ПСР означаваше, че тя разполага с достатъчно парламентарни гласове, за да гарантира назначаването на собствения си кандидат за президент Абдула Гюл – умерен ислямист, чиято кандидатура преди това беше блокирана от опозицията и подложена на остра критика от страна на армията (която гледаше на себе си като натоварена със защитата на секуларизма). Това предизвикателство пред нейния кандидат подтикна ПСР да предложи конституционно изменение, което да позволи президентът да бъде избран чрез народно, а не парламентарно гласуване. Политиците от опозицията се противопоставиха на промяната, опасявайки се, че тя ще измести баланса на властта в полза на изпълнителната власт. Въпреки тези опасения, той беше приет в референдум от октомври 2007 г. с почти 69% подкрепа. Успехът на стратегията за референдумите постави началото на няколко тревожни развития.

След изборите през 2007 г. темпът на либералните реформи се забави, тъй като преговорите за присъединяване към ЕС стигнаха до задънена улица. Когато новата конституция на ЕС беше поставена на референдуми в цяла Европа през

2005 г., отхвърлянето ѝ от страна на гласоподавателите във Франция и Нидерландия се приписа отчасти на опозицията срещу присъединяването на Турция към Съюза. Загрижеността срещу присъединяването на Турция от страна на видни политически фигури в някои големи европейски страни накара турската общественост да се отдръпне от Европа и да прегърне национализма. И тъй като присъединяването ставаше все по-малко вероятно, способността на ЕС да служи като лост в полза на либералните реформи намаля. Вместо това Ердоган използва втория мандат на ПСР, за да разхлаби хватката на някои ключови държавни институции, които се опитваха да блокират консолидацията на властта, упражнявана от партията му. Трите най-важни елемента в тази стратегия бяха един втори конституционен референдум, този път насочен към реструктуриране на съдебната система; продължителна кампания срещу медийния конгломерат „Доган Холдинг“, която очерта план, който партията по-късно щеше да използва за унищожаване на свободата на печата; накрая, съдебните процеси Ергенекон, които упражниха пълната сила на прокуратурата върху редица хора, обвинени в заговор за сваляне на правителството.

* * *

За Ергенекон, наречена по името на митичната долина от тюркските легенди, се твърди, че е тайна организация, чиито членове, пенсионирани секуларистки военни офицери, са планирали преврат. Възможно е да има някаква истина в твърденията, че някои бивши военни са обмисляли подобна идея. През 2007 г., либералното списание *Nokta* публикува поредица от документи, които нарече „дневници за преврат“, написани от Йозден Йорнек, бивш шеф на турските военноморски сили, в които се описват планове, изготвени заедно с бивши командири на военновъздушните сили и армията, за евентуален преврат през 2004. Ето защо първоначалните

обвинения срещу Ергенекон изглеждаха достатъчно правдоподобно и през 2007 бе започнато разследване на предполагаемите им [антиправителствени] дейности. Първите обвинения срещу 86 обвиняеми бяха описани през юли 2008 с големи подробности в документ, наброяващ почти 2500 страници. Това беше първият мащабен опит на ПСР да използва прокурорските сили, за да прочисти противниците си. Военни офицери, журналисти, опозиционни политици и обществени интелектуалци бяха арестувани, обвинени в участие в заговор и хвърлени в затвора (в пред-съдебно задържане). Между 2008, когато бяха подадени първите обвинения, и 2011, бяха задържани повече от петстотин обвиняеми. Друг предполагаем план за преврат (известен като плана „Балиоз“ или „Боев чук“) доведе през 2012 до затворнически присъди за повече от триста заподозрени. В затвора Силиври бе създадена масивна нова съдебна зала с капацитет от над седемстотин души, за да могат да се провеждат масови процеси. В хода на делата някои от най-известните турски журналисти, включително Ахмет Шик и Недим Сенер, бяха арестувани на основание, че са подкрепяли конспирациите. Обвиненията се основаваха на това, че Сенер беше писал за официално съучастие в убийството на турско-арменския журналист Хрант Динк, а Шик беше публикувал репортаж за проникването в полицията на членове от движението Гюлен – религиозна група, водена от живеещия в чужбина духовник Фетула Гюлен, с която в онзи момент ПСР се намираше в тесен съюз. Накратко, Ергенекон и свързаните с него съдебни процеси се превърнаха в средство за заглушаване на несъгласието и за прикриване на доказателствата за неправомерно поведение на ПСР.

Осъдените бяха окончателно освободени през 2016, след като апелативният съд отмени всички присъди поради липса на доказателства. Но този поврат стана възможен само защото за Ердоган беше удобно да се помири с обвиняемите,

които бяха лежали в затвора години наред, в резултат на неговите машинации. Сега вече той твърдеше, че съдебните процеси са били заведени от полицейски служители, прокурори и съдии, които принадлежали към движението Гюлен, което междувременно беше превърнато в новия враг номер едно: според новата версия всъщност превратът срещу него е бил планиран от гюленистите. Затворът Силиври и неговата масивна съдебна зала скоро щяха да се напълнят с нови обвиняеми. Голяма част от турската преса послушно възпроизведе обвиненията на Ердоган, без да споменава годините, в които той беше изказвал масивна публична подкрепа за същите онези прокурори и съдии.

Турското гражданско общество беше дълбоко променено от процесите Ергенекон. Докато хората, които бяха поставяли под въпрос процесите, сами станаха подсъдими, започна да става ясно, че прокурорите са били упълномощени да провеждат масови съдебни процеси срещу противниците на правителството. И, което е по-важно, бившите настояници на републиката – съдиите от военните и апелативните съдилища – не само не успяха да предотвратят процесите, но се оказаха и сред основните им мишени. Разбира се, политическите процеси, фалшифицираните доказателства и разчитането на слухове не бяха нищо ново за турската съдебна система: кюрдските граждани на страната бяха подлагани много отдавна на сумарна справедливост и нарушения на процесуалните права. Но тук за пръв път се правеше нещо такова по отношение на членовете на градския, светски, етнически турски елит. Няколко от военните лидери, поставени под съд, бяха сред архитектите на кампанията на турската армия за смазване на бунтовете в кюрдския югоизток през 1990-те години, която доведе до разрушения на хиляди кюрдски села, разселване на около два милиона кюрдски граждани и хиляди смъртни случаи сред цивилното население. Дълго след като стана ясно, че доказателствата, представени в съдебни-

те процеси по делото Ергенекон са измамни, прокуратурата си остана популярна сред някои кръгове в страната, защото беше послужила за ограничаване на военните.

След започването на процесите Ергенекон, фокусът на Ердоган се измести от намаляване властта на военните към поставяне на апелативните съдилища под контрола на неговата партия. През 2010 ПСР представи нов набор от конституционни изменения, които бяха „продадени“ на обществеността като предназначени да ограничат способността на военните да оказват влияние върху правителството – отново чрез провеждане на референдум. Историята на вмешателства на турската армия в управлението на страната – пряка и непряка намеса през 1960, 1971, 1980, 1997 и 2007, когато тя издаде меморандум, оспорващ президентската кандидатура на Гюл – означаваше, че много турци симпатизираха на идеята за поставянето ѝ под по-голям правителствен контрол. Всъщност, макар някои от предложените изменения да поставяха ограничения върху компетентността на военните съдилища и да ограничаваха ролята на военните в правителството, най-важните промени засягаха състава на съдебната власт. Апелативните съдилища в Турция служат отдавна, заедно с армията, като пазители на кемалистката идеология. По време на първия мандат на ПСР, съдилищата действаха като балансираща сила срещу законодателната програма на партията, а Конституционният съд дори се опита да я закрие, защото [партията] се е ангажирала с анти-секуларни дейности.

Съчетаването на структурните промени в съдебната система с няколко либерализиращи промени даде възможност на партията да целия пакет като инициатива за демократизация. Съдебните реформи можеха да бъдат представени като отговор на позицията на ЕС, че контролът върху най-високите етажи на турската съдебна власт, упражняван върху всички съдебни назначения и повишения, е проблематичен. Измененията биха позволили на повече членове на съдебна-

та власт да изказват мнение, но имаше широки опасения, че истинското намерение на ПСР е да манипулира новата система за назначаване по такъв начин, че да назначава и популяризира своите собствени верни членове. Въпреки това 58% от гласоподавателите подкрепиха предложенията. В рамките на само един месец страховете на опозицията бяха напълно потвърдени, тъй като органът, отговорен за новите назначения в съдебната система, попадна под пълния контрол на членове, представени в предварителните списъци на партията. През следващата година те назначиха 160 нови съдии в Касационния съд и 51 в Държавния съвет. Четири години по-късно, при следващите избори за съдебен съвет, вече имаше явни манипулации, тъй като ПСР поде мощна кампания за прочистване на бившите си съюзници от съдилищата, като публично утвърди контрола си над съдебната власт.

* * *

Последният ход към авторитаризъм по време на втория мандат на ПСР беше конфронтацията между Ердоган и група вестници и телевизионни станции, отчасти собственост на Айдън Доган, бизнесмен и известен критик на правителството. Финансовата криза, която беше проправила пътя за първата избирателна победа на ПСР, беше заедно с това намалила и редовете на собствениците на медии в Турция. Сливът на двадесет турски банки, много от които бяха имали контрол над различни печатни и телевизионни холдинги, доведе до това, че Правителственият фонд за гарантиране на спестовните влогове се превърна в собственик на множество медии. С течение на времето те бяха преупаковани и пуснати в продажба, а няколко от тях бяха продадени на групи, свързани с ПСР. Вестникът *Сабах*, например, с тираж от повече от четиристотин хиляди, беше продаден на фирмата на Ахмет Чалик, управлявана от зетя на Ердоган Берат Албайрак. За да

подкрепи офертата си, Чалик получи финансиране от държавна банка.

Доган Холдинг – собственик на телевизионната станция CNN Turk, заедно с още два телевизионни канала и два от най-големите в страната вестници, *Хюриет* и *Милицет*, както и на шест по-малки – беше се очертал като най-мощната медийна група, противопоставяща се на ПСР. Няколко от вестниците и телевизионните канали на Доган твърдяха, че ПСР е ангажирана с анти-секуларни действия, което накара Ердоган да призове публично за бойкот на вестниците на Доган. По време на изборите през 2007 Доган Холдинг подкрепи опозицията. Но скоро след това последва бързо отмъщение от страна на ПСР: през 2009 срещу Доган Яйън [Doğan Yayın] (медийна група, собственост на Доган Холдинг) бе обявена глоба от 2.5 милиарда долара за неплатени данъци. Глобата, обоснована чрез подновено тълкуване на данъчните правила за сделки с акции, бе широко схваната като политизирана: сумата достигна близо 80% от стойността на активите на дружеството-майка. Доган Яйън бе принуден да продаде два от вестниците си – *Милицет* и *Ватан* – както и една телевизионна станция, в допълнение към плащането на намалена глоба. След това групата направи труден опит за балансирано [противо]действие, като водещият им вестник *Хюриет* запази опозиционната си позиция, но заедно с това възприе по-мека редакционна линия и избягваше репортажи, които биха разгневили правителството. Когато през 2016 имейлите на Албайрак бяха направени публично достояние от хакери, се разкри, че някои старши членове на групата Доган са имали обмен с правителството относно [позициите на] журналисти и редактори, работещи във вестника. През март тази година Доган продаде останалите си медийни активи, включително и *Хюриет*, на близката до правителството бизнес група Демиръорен Холдинг.

Следващите избори, през 2011, обозначиха апогея на постиженията на ПСР. Партията влезе в третия си мандат с дял от 49,8%, което представляваше увеличение от почти 3%. Това беше последната възможност на Ердоган да се кандидатира на парламентарни избори: правилата на ПСР налагат на членовете ѝ лимит от три мандата. Двете други партии, представени в парламента от 2007, също бяха отново избрани, макар че [ултранационалистическата] ПНД изгуби позиции пред ПСР, а една група от независими представители на коалиция от кюрдски политици и леви кандидати от 17 партии и НПО-та, включително и прокюрдската Партията на мира и демокрацията (ПМД) спечели 35 места.

До този момент стратегията на ПСР в отношенията с кюрдския електорат беше двустранна. Партията култивираше отношения с кюрдски бизнесмени и консервативни политически фигури, като ги насърчаваше да се кандидатираат чрез листата на ПСР, и дори назначаваше някои кюрдски депутати на постове в кабинета. Освен това тя беше допринесла за относителната либерализация на подхода на държавата към кюрдските културни права, като предложи скромна подкрепа за една кюрдска телевизионна станция и позволи в училищата да бъде преподаван кюрдски език. В крайна сметка обаче тази стратегия се оказа просто по-усъвършенствана версия на традиционната турска линия за възнаграждаване на кюрдите, които подкрепят правителството и потискане на онези, които не го правят. Но вместо да настоява за асимилационистки етнически политики, както бяха го правили кемалистите, партията просто търсеше подкрепата на онези кюрди, които желяеха да прегърнат нейната религиозна платформа. В същото време всяка независима гражданска или политическа организация, която заплашваше да намали гласовете на ПСР, беше третирана много сурово.

Моделът, по който се извършваха арестите в кюрдските провинции между 2009 и 2010, разказва своя собствена исто-

рия. След като ПМД се представи добре на местните избори през 2009, около 1800 кюрдски граждани бяха арестувани в резултат на антитерористични операции, при което в принадлежност към терористични организации бяха обвинени профсъюзни дейци, активисти за правата на човека и избрани служители. Задържанията целяха да потиснат Съюза на Кюрдските общности (СКО) – обобщена група, съставена от различни политически фракции, свързани повече или по-малко с Абдула Йочалан, лишеният от свобода лидер на Работническата партия на Кюрдистан (известна под съкращението ПКК). Като извинение послужи дългосрочното обозначаване на ПКК като терористична организация. Само в един ден през декември 2009 бяха арестувани осемдесет души, включително и осем кметове на ПМД. Сред тях беше и Осман Байдемир, популярният кмет на Диарбекир, неофициалната кюрдска столица на Турция, който е бил заплашен с 36-годишна присъда. Преследванията на СКО демонстрираха всички процесуални и доказателствени дефекти на съдебните процеси от делото Ергенекон и към 2011 доведоха до почти десет пъти повече арести, при които бяха задържани над 7700 заподозрени – близо половината от тях в пред-съдебни задържания. Това, че злоупотребите с процесите по делото Ергенекон привлякоха толкова голямо внимание, докато обвиненията срещу СКО се обсъждаха само рядко, показва само, че кюрдското население в Турция си остава гражданство от втора класа.

Успехът на ръководената от ПМД листа в изборите от 2011 доведе до нова политическа коалиция в кюрдската политика. Бяха привлечени представители на по-малките леви партии, както и алевитите и арменските общности, женски организации и ЛГБТ-активисти. През 2012 тази коалиция основа Народно-демократическата партия (НДП), наследник на предишните леви, прокюрдски партии, но със значително по-широка политическа платформа. НДП възнамерява

да представя исторически маргинализираните общности в цялата страна; освен това, равнопоставеността на половете беше вградена във вътрешните ѝ структури, с мъже и жени като лидери на всякакво ниво.

Левичарските акредитиви на НДП направиха така, че тя беше в състояние да се възползва от вълната от протести, които заляха Турция през лятото на 2013. Първите протести бяха срещу замяната на парка Гези в Истанбул с нов търговски център, проектиран като възстановка на Османска артилерийска казарма. Загубата на една от малкото оставащи зелени площи в града, за да се направи път за неоосманско търговско предприятие, разположено непосредствено до площад Таксим, с неговия паметник на републиката, обхващаше като под лупа всички неща, които протестиращите разглеждаха като най-лоши аспекти от програмата на ПСР. Когато първоначалната демонстрация беше посрещната от полицията с непропорционална сила, картините на насилието моментално се разпространиха в мрежата и накараха хиляди други хора да се съберат на площад Таксим. Демонстрантите, много от тях студенти, обявиха, че са против авторитарния неолиберализъм на ПСР. Затварянето на парка Гези беше само един пример сред хилядите проекти, направлявани от правителството, които водеха до партньорства между глобални инвеститори и частни предприемачи, от една страна, и държавните структури, ръководени от ПСР – независимо дали ставаше дума за мега-инфраструктурни или масови жилищни проекти, за развиване на нови бизнес райони или на сателитни градове. Всички тези проекти игнорираха градоустройственото планиране и екологичните разпоредби, както и социалната структура на съществуващия град. Новите закони улесняваха изгонването на наемателите от площите, предназначени за реконструкция. Правителството превърна Службата за обществени жилища в основен инструмент за осъществяване на строителните си мегаломании, като ѝ позволи да действа

като плановик на градоустройството, регулатор, собственик, и в много случаи изпълнител, който сам си търси подизпълнители, обикновено от средите на про-правителствено настроените предприемачи, като всичко това създава огромни печалби, докато градските бедни биват постепенно изтласквани.

Внезапното и очебийно богатство, придобито от висши ръководители на ПСР по време на първото десетилетие на партията на власт, се разглежда като пряк резултат от такива публично-частни партньорства и протекциите, които идваха заедно с тях. (Ердоган беше един от ранните печеливши, във всеки един аспект – срещу него бяха повдигнати 18 обвинения в корупция по времето, когато беше кмет на Истанбул през 1990-те години). Изгонването на дългосрочните наематели, за да се направи място за строителство от висок клас в исторически градски квартали, предизвика масов гняв. Протестите от Гези разпалиха национална кампания за демонстрации, проведени в 78 от 81-те провинции на страната. Приватизацията и дерегулацията засегнаха широк кръг от други индустрии. Една година след протестите от Гези повече от триста миньори бяха убити при инцидент в приватизирана въгледобивна мина, управлявана от близката до ПСР компания Сома холдинг, най-добре известна с това, че помага на партията да подарява безплатни чували с въглища в навечерието на изборите. Мината не отговаряше на най-елементарните изисквания за безопасност.

Демонстрантите от Гези протестираха и срещу посегателствата на правителството върху секуларизма, които постепенно набираха скорост. Ердоган беше заявявал многократно, че правителството ще „възпита религиозно поколение“, призоваваше жените да имат повече деца, опитваше се да затрудни достъпа до аборти, да наложи нови правила за продажбата на алкохол, дори се опита да забрани публичните демонстрации на близост. Опасенията, че светският характер

на републиката е бил подложен на атака, бяха съпроводени от загриженост, че ограниченията върху свободата на печата и събранията намаляват потенциала за ефективна опозиция. Самите протести вече разкриха степента на автоцензура – в допълнение към правителствената цензура – сред основните медии на Турция, повечето от които омаловажиха или изобщо не представиха първоначалните протести, от страх пред правителствени репресии. CNN Turk на Доган медия излъчи документален филм за пингвините, вместо да показва битките между протестиращите и жандармерията в центъра на Истанбул. По-рано през 2013 г. общинското управление на ПСР в Истанбул беше наложило забрана върху обществените събрания, за да предотврати първомайските протести, провеждани традиционно на площад Таксим. Протестите от Гези бяха рядък пример за обществено недоволство – и ожесточената реакция на полицията, с широко използване на сълзотворен газ и водни оръдия, беше откровение за демонстрантите, повечето от тях от средната класа. Между три и пет милиона души излязоха на улицата, в повече от пет хиляди демонстрации, в продължение на един месец. Много от тях никога преди не бяха участвали в протести и много скоро осъзнаха степента на цензурата и полицейската бруталност, както и възможността за солидарност с по-традиционните активисти, които ръководеха протестите: природозащитници, феминистки, ЛГБТ-активисти, дейци по правата на човека и левичари, особено от общността на алевитите. В резултат на това се формираха нови политически стремежи за много хора, които са израснали след военния преврат от 1980 и никога не са очаквали да водят политически живот. И макар че участието на кюрдите беше ограничено, Сир Сюрейя Йондер, член на парламента от НДП, се присъедини към протестите.

* * *

Първата голяма възможност да се провери общонационалното въздействие на протестите от Гези бяха президентските избори от август 2014 – първите, при които президентът щеше да бъде избран чрез всенародно гласуване, след конституционното изменение на ПСР от 2007. Тъй като партийните правила постановяваха, че той не може да се кандидатира отново за парламента, Ердоган беше изградил по-нататъшните си планове върху идеята за спечелване на президентството. Скоро след изборите от 2011 той започна кампания за трети набор от конституционни изменения, този път за промяна на структурата на правителството от парламентарна към президентска система. Протестите от Гези говореха за реална съпротива срещу тази промяна – ходът на Ердоган беше широко разглеждан като трик за продължаване на престоя му на власт. Дотогава президентството беше до голяма степен церемониална служба, но всенародният мандат, притежаван от пряко избран президент, по неизбежност щеше да означава, че изпълнителният орган ще получи повече власт. Нямахше почти никакви съмнения, че Ердоган ще спечели – единственият въпрос беше дали ще спечели директно мнозинство още в първия кръг на изборите.

В навечерието на изборите Ердоган беше широко обвинен, че финансира кампанията си с публични средства и участва в класически схеми за купуване на гласове, като раздаване на безплатни въглища и предоставяне на храна и дрехи. В крайна сметка той спечели на първия кръг, като получи 51,8% от гласовете, срещу 38,4% за Екмеледин Ишаноглу, умерен ислямист и кандидат на основните опозиционни партии. Поизненадващият резултат беше, че кандидатът на НДП, Селатин Демирташ, адвокат по правата на човека, получи почти 10% от гласовете.

Появата на Демирташ като значима фигура сигурно е изиграла роля при прекратяването на подкрепата на ПСР

за кюрдския „процес на помирение“. Между 2009 и 2011 ПСР беше участвала в разговори с кюрдски бунтовници, в опит да прекрати тридесетгодишния конфликт с ПКК, която традиционно се стреми да създаде независима кюрдска държава – искане, което впоследствие е сведено до автономия. През декември 2012 Ердоган призна за първи път, че правителството е преговаряло с Абдула Йочалан, лидера на ПКК, който е в затвора. Към март 2013 разговорите бяха напреднали достатъчно, за да се публикува и широко разпространи писмо на Йочалан, в което се обявяваше прекратяване на огъня и оттегляне на ПКК от Турция. След като през следващия месец силите на ПКК се оттеглиха в Северен Ирак, правителството беше обявило край на конфликта и се зае със задачата да постигне масова подкрепа за „процеса на помирение“.

Всичко това беше посрещнато с огромен обществен ентузиазъм – едно проучване, проведено през май 2013, показва подкрепа от 81% в югоизточните райони на страната. Ердоган, с поглед към президентските избори през 2014, се надяваше да превърне този ентузиазъм в гласове. Но мирният процес скоро се разпадна в резултат на две важни събития. Първо, сирийската гражданска война даде възможност на сирийските кюрди да формират де факто автономен регион, известен под названието Рожава. Първоначално Турция възприе линия на силна съпротива срещу Асад и позволи границата ѝ със Сирия да се използва като канал за доставки на средства за сирийските опозиционни сили, както и маршрут за сирийски бежанци, търсещи спасение от конфликта. Но съществуването на територия, контролирана от кюрдите, намираща се само на няколко километра от югоизточните ѝ градове, обезпокои сериозно както ПСР, така и турската армия, която се тревожеше от международната подкрепа за сирийските кюрдски милиции, свързани с ПКК, точно отвъд порестата граница. В резултат на това, по време на обсадата на сирийския кюрдски град Кобани от Ислямска държава през есента

на 2014, Ердоган блокира международните и местните усилия за поддържане на кюрдската отбрана.

Но може би по-важното развитие от гледна точка на Ердоган беше нарастващата популярност на НДП както в югоизтока, така и в страната като цяло. Той спечели достатъчно лесно президентството през 2014, но партията не демонстрираше обичайните си равнища на популярност в анкетите за предстоящите парламентарни избори през юни 2015. През пролетта на 2015 Ердоган се оплака, че ПСР носела тежестта на мирния процес, докато НДП жънела наградите за него. Виждайки в себе си архитект на една нова Турция, която ще донесе мир в югоизточната част и ще замени етническата концепция за гражданство с религиозна, Ердоган намираше за непоносимо, че в една мирна, плуралистична страна, може да се утвърди система на споделено управление. Демирташ проведе кампания срещу плановете на Ердоган за нова президентска система и разработи изборна платформа, която да бъде привлекателна не само за кюрдските избирателни райони, но и за алевитите, либералите, жените, работниците и младите хора. И докато НДП започна да печели нови позиции, през април 2015 Ердоган прекрати преговорите с Йочалан и започна да ухажда турските националисти. Йочалан беше върнат в единична килия и отново му беше забранено да има посетители. Изборите потвърдиха най-големите страхове на Ердоган, като дялът на гласовете на ПСР падна с 9%, до малко над 40%. НДП спечели 80 места в парламента, с повече от 13 на сто от гласовете, като стана първата прокюрдска партия, която е успяла да надскочи избирателния праг. Комбинацията от по-слабото представяне на ПСР и една четвърта партия, която заемаше места в парламента, означаваше, че Ердоган вече няма абсолютно мнозинство, оставяйки ПСР в невъзможност да формира еднопартийно правителство за първи път от повече от десетилетие. Още по-лошо, НДП беше попречила на Ердоган да получи явното мнозинство, необходимо за неза-

бавно приемане на предложените конституционни изменения, свързани със създаването на президентска система.

Ердоган реагира на този неуспех с най-безскрупулната спекулация в кариерата си. Той предприе нова военна кампания срещу кюрдските бунтовници и започна да търси съюз с дясно-националистическата ПНД. През лятото на 2015 бойците на Ислямска държава засилиха нападенията над кюрдски цели в Турция, включително и особено тежкия бомбен атентат в град Суруч, при който бяха убити 33 кюрдски младежки активисти, които се готвеха за хуманитарна мисия в Кобани. Много кюрди обвиняваха правителството, че не е успяло да предотврати тази и други терористични атаки. Само дни след бомбения атентат двама турски полицейски служители за борба с тероризма бяха намерени убити. ПКК пое отговорността за това като отмъщение за Суруч. Ердоган се възползва от тези убийства като извинение да обяви края на мирния процес. Турция се присъедини към американската коалиция срещу ИДИЛ през същото лято, като позволи коалиционните въздушни удари да бъдат стартирани от нейните въздушни бази. Но моделът на турските въздушни удари показва ясно, че истинската цел на усилията на Турция е ПКК: огънят беше съсредоточен върху планините Кандил в Северен Ирак, където се намираще ръководството на ПКК. Тези удари доведоха до масови протести в градовете на югоизток; скоро турските военни започнаха целенасочени действия срещу тези градове. През април 2015 Диарбекир беше приветствал делегациите на арменските диаспори, по повод стогодишнината на геноцида. До края на годината голяма част от стария му град, заедно с други кюрдски центрове като Джизре и Нусайбин, бяха превърнати от турската армия в развалини. Тази ожесточена военна кампания беше в някои отношения по-мощна от сравнително по-малко интензивната гражданска война от 1990-те години. Към март 2017 Организацията на обединените нации публикува доклад, в който се използваха сателит-

ни изображения, за да се покаже мащаба на унищожението и сериозните нарушения на правата на човека. В резултат на военната атака бяха изселени стотици хиляди цивилни граждани и причинени стотици смъртни случаи. Освен това тя предоставяше възможност за всевъзможни спекулации: през 2016 се оказа, че турската държава се е съгласила да плати повече от 36 млн. долара за закупуване на военни дрони от компания, собственост на семейството на друг зет на Ердоган, Селчук Байрактар.

Значението на Сирия за пълния поврат на Ердоган в политиката му към кюрдите указваше промени и във външната политика на Турция. По време на първите си два мандата ПСР беше изместила Турция от изключителния фокус върху Вашингтон и Брюксел към един по-широк регионален ангажимент. Първоначално това означаваше задълбочаване на търговските връзки с Балканите, Кавказ и Близкия изток. През 2010 Турция обяви планове за създаване на зона за свободна търговия със Сирия, Йордания и Ливан, а тогавашният ѝ външен министър Ахмет Давутоглу очерта визия за сътрудничество с арабския свят. След бунтовете из целия арабски свят през 2011 [т. нар. „Арабска пролет“], ПСР представи страната като модел, който би могъл да се следва в Близкия изток. Ердоган призова Асад да либерализира страната си и в рамките на месеци разреши на сирийските опозиционни групи да създадат свой щаб на турска територия. Някои югоизточни градове като Газиантеп скоро започнаха да гъмжат от финансови агенти откъм Персийския залив и оръжейни търговци, провеждащи срещи с различни сирийски опозиционни фракции, докато Турция прие милиони сирийски бежанци, бягащи от войната. Но след възхода на Ислямска държава през 2014, когато САЩ започнаха да извършват военни операции в партньорство със сирийските кюрдски милиции, Турция се оказа изправена пред перспективата за осигуряване на оръжия и средства на НАТО за групи, свърза-

ни с ПКК. В резултат на това целите му се изместиха от свалянето на Асад, към противопоставяне срещу напредъка на кюрдските милиции и ограничаване на сирийския кюрдски контрол върху регион, намиращ се толкова близо до турската граница. Военната кампания на Ердоган срещу кюрдските цели в Турция беше както продължение на сирийската му политика, така и усилие да се привлече на негова страна етнонационалистическия електорат.

След изборите от юни 2015 Ердоган (който действаше като де факто лидер на ПСР, въпреки конституционното изискване президентът да се откаже от партийна принадлежност), блокира създаването на коалиционно правителство; като президент, той обяви висящ парламент и призова за предсрочни избори, които да се проведат през ноември. В периода преди новите избори се наблюдаваше нарастване на насилието в кюрдския югоизток и потискане на кюрдското политическо организиране в цялата страна. Посланието на проправителствената преса (което в този момент вече означаваше огромното мнозинство от медиите) беше, че само правителство на ПСР може да спаси страната от тероризъм и хаос. ПСР се включи в изборите като единствената партия, способна да прекрати насилието и заедно с това представяше НДП като партия на терористи. Около ноември военната кампания в югоизточната част на страната правеше много трудно за избирателите от региона да стигат до избирателните секции, като с това силно потискаше гласуването за НДП; освен това тя привличаше ултранационалистите встрани от Партията за националистическо действие (ПНД). Спекулацията на Ердоган се изплати великолепно: ПСР получи 49,5% от гласовете и удобно мнозинство. ПНД загуби почти половината от гласовете си за ПСР, но все пак преодоля избирателния праг, както го направи и НДП.

По време на първите мандати на ПСР имаше моменти, когато и етнически-кюрдските, и етнически-турските граждан-

дани на страната можеха да си представят бъдеще без конфликти. Но в края на краищата ПСР на Ердоган се оказа (в най-добрия случай) само случайно средство за осъществяването на тези надежди. НДП сега е единствената политическа партия, която подкрепя помирението, но в резултат на засилената кампания за репресии срещу кюрдите след изборите от ноември 2015, повечето от лидерите ѝ са зад решетките. Демирташ, съпредседател на партията, Фиген Юкседаг, и още десет други членове на парламента от НДП, са задържани по обвинения в тероризъм. Прокурорите се опитват да прокарат 142-годишна присъда за Демирташ. Много кюрдски медии бяха затворени и десетки прокюрдски кметове бяха отстранени и заменени от назначени от ПСР „попечители“.

* * *

Четвъртият мандат на ПСР, с Ердоган за пръв път като президент, се оказа далеч най-репресивният. От 2015 насам страната беше въввлечена във война и претърпя опит за преврат; в продължение на 21 месеца тя е управлявана в извънредно положение, което все още продължава. Може спокойно да се каже, че ПСР смаза светската опозиция в Турция, подкопа разделението на властите, започна война и възприе един хипер-шовинистки национализъм. Но щетите, причинени от разкола в собствената коалиция на ПСР, може да се окажат и по-лоши от всичко това.

ПСР влезе в поредния си мандат с намерението да прекъсне 75-годишната хватка на секуларистите върху държавната бюрокрация и съдилищата. Това беше цел, споделяна от движението, ръководено от Фетула Гюлен. Общността, ръководена от Гюлен, следва същата сунитска Ханафи-традиция¹ като повечето турци, включително и Ердоган. Но докато ПСР

1 По името на Абу Ханафи - ислямски богослов и юрист от 8 век, основател на една от четирите сунитски юридически школи. Бел. пр.

е израснала от ислямистки политически партии, свързани с *Милли Гьорюш* (или „национална гледна точка“), то движението „Гюлен“ се е появило от по-аполитични мисловни течения, повлияни от ислямския учен Саид Нурси, който набляга върху културата, образованието и морала, заедно със силен ангажимент към турския етнонационализъм. Въпреки тази предполагаема аполитична позиция, по време на политическото насилие от 1970-те години, когато сблъсъците между ултранационалистически и левичарски групи доведоха до хиляди жертви, Гюлен се заема със задачата да създаде в анадолските провинции мощна противодействаща сила срещу левицата, съставена основно от религиозни млади хора. Създадена е система от стипендии, които да подготвят едно поколение от религиозни студенти за националните университетски изпити и започване на работа в държавните учреждения. По този начин на младите хора се предлага път за излизане от техните села и провинции, както и възможност да станат нещо по-различно от фабрични или селскостопански работници. В същото време, подготвяйки ги за изпити за държавна служба, гюленистите се опитват да променят състава на държавната бюрокрация, като постепенно я запълват с религиозни кадри. Но тъй като по онова време държавата налага придържане към кемализма сред своите бюрократи, гюленистите внимават да не правят всичко това прекалено видимо. Вместо това усилията им са представени като просто насърчаване на социалната мобилност.

Към началото на 2000 г. хората, завършили подготовителни програми на Гюлен, станаха все по-широко представени в държавната бюрокрация. Когато ПСР дойде на власт и започна да оспорва светското господство на ключови правителствени позиции, Гюлен беше неин естествен съюзник. Всъщност абсолвентите на Гюлен бяха единствената група, способна да предостави алтернативни кандидати за замяна на кемалистите. Много коментатори сега вярват, че алиан-

сът ПСР-Гюлен е заменил една „дълбока държава“ с друга. До края на втория мандат на ПСР, битката срещу секуларистите до голяма степен бе спечелена, а гюленистите заемаха ключовите позиции в държавните служби. Но дали защото ПСР вече не смяташе, че има нужда от последователите на Гюлен, или защото Ердоган се чувстваше заплашен от двойната си обвързаност – а може би и защото симпатизантите на Гюлен бяха доста предпазливи по отношение на нарастващия авторитаризъм на Ердоган и неговите аванси към кюрдите – вече имаше поредица от публични несъгласия. Когато прокурорите, свързани с Гюлен, разпитваха съюзника на Ердоган и ръководител на националната разузнавателна служба Хакан Фидан по време на разследване, което разкри за пръв път, че през 2012 г. са се състояли тайни разговори между висши чиновници от ПСР и ПКК, вече започна да става ясно че присъствието на гюленисти на висши позиции може да представлява риск за ПСР.

По време на протестите на площада Гези изтъкнати членове на ПСР, за които се говореше, че имат връзки с Гюлен, включително и тогавашният президент на партията Абдула Гюл, очевидно не са се чувствали комфортно с репресиите. Докато Ердоган отхвърли протестиращите като „мародери“, няколко служители на ПСР заеха по-меки позиции. Самият Гюл коментира, че демокрацията не може да се сведе само до избори, а някои висши министри изказаха уважение към правото на ненасилствен протест. Вестникът на движението „Гюлен“ *Заман* публикува критики срещу прекомерното полицейско насилие. През ноември 2013 г. Ердоган обяви нови регулации, които биха довели до затварянето на училищата, създадени от гюленистите, за да подготвят своите поддръжници за влизане в колежи и държавни учреждения. Това беше началният удар в една война на живот и смърт между Ердоган и Гюлен.

Месец по-късно, в ранната сутрин на 17 декември, бяха претърсени имотите от повече от петдесет членове на ПСР и бизнесмени с връзки към партията. Полицията се появи с кутии за обувки, пълни с пари, като според съобщенията бяха конфискувани цели 17 милиона долара. Нападенията бяха резултат от едногодишно разследване, за което се твърди, че се води извън командната верига в Министерството на правосъдието, и се основава на твърдения за манипулирани държавни търгове и подкупи. Сред задържаните бяха строителният магнат Али Агаоглу, чиито мегапроекти го превърнаха в най-известната фигура, свързана с възстановяването на градската архитектура, подкрепяна от ПСР; главата на държавната Halkbank, Сюлейман Аслан; както и иранско-турският бизнесмен Реза Зараб, който бе обвинен в организирането на схема за пране на пари в опит да се заобиколят американските санкции срещу Иран. Прокурорите обвиниха повече от една дузина хора в измами, подкупи, пране на пари и контрабанда на злато. Едно друго разследване около манипулирания търг за вестник *Сабах* включваше сина на Ердоган Билал, зетя му Берат Албайрак, както и Бинали Йълдъръм, по онова време министър на транспорта. Един запис на телефонен разговор, в който изглежда, че Ердоган казва на Билал бързо да придвижи десетки милиони долари, излезе в пресата. Ердоган настояваше, че записът е фалшив и че огромният обем от инкриминиращи доказателства, публикувани от прокурорите, също е резултат от фалшификация. Пред лицето на нарастващото обществено недоволство четирима министри от ПСР подадоха оставка.

Прокурорът, ръководещ разследването, беше Закария Йоз, главен прокурор по случаите Ергенекон и, по мнението на мнозина, гюленист. Твърденията за корупция, разбира се, щяха да бъдат преценявани от членове на съдебния сектор, реструктуриран след конституционния референдум от 2010 г., организиран от ПСР. Изправен пред перспективата за мест-

ни и президентски избори, които трябваше да бъдат проведени през 2014, както и директните обвинения в корупция срещу собствения му син и членове от непосредствения му кръг, Ердоган трябваше да намери начин да отмени разследването.

Принуден да се отбранява, Ердоган заяви, че твърденията за подкупи са били равносилни на опит за „съдебен преврат“. Гюленистите, които извършваха разследването, били част от „паралелна държава“, която е проникнала в полицията, прокуратурата и съдебната система. Подкрепящите ПСР медии изпаднаха в истерия. За да се предотврати появата на доказателства около разследването, правителството затегна ограниченията на социалните медийни платформи и разреши унищожаването на записите на подслушванията. Ердоган си послужи със средства, заети директно от стратегията на Йоз при случаите около Ергенекон, като описа всички последователи на Гюлен като членове на предателска масова конспирация. Самият Йоз, възхваляван от ПСР по време на процесите Ергенекон, сега беше опозорен.

През януари 2014 ПСР извърши най-голямата чистка на съдебната власт в турската история. В рамките само на няколко седмици прокурорите, свързани с делото, бяха заменени с нови, които бяха готови да прекратят разследването. До края на месеца от постовете си бяха отстранени стотици съдии, а най-малко две хиляди полицаи и прокурори бяха уволнени или преназначени. Много от тези, които бяха уволнени, бяха замесени също и в делата Ергенекон, а сега вече правителството оттегли подкрепата си за тези процеси. Ердоган беше готов да освободи обвиняемите от Ергенекон и дори да направи съюз с някои от бившите си противници, ако това беше цената да се отърве от заплахата на Гюлен. Един от основните обвиняеми в делото Ергенекон, Догу Перинчек, беше освободен през март 2014 (преди това му беше дадена доживотна присъда, която трябваше да бъде излежавана в изолация) и бързо се превърна в един от най-близките съветници на Ердоган.

Правителството внесе законопроект, който да даде на изпълнителната власт още по-голям контрол върху назначенията на служители в съдебната сфера, което предизвика възражения от страна на ЕС. Два други нови закона укрепиха позицията на Ердоган – единият позволяваше на правителството да упражнява по-голям контрол над Интернет, а другият увеличаваше правомощията на разузнавателните служби. Новите Интернет-регулации позволяваха на правителството да блокира YouTube и Twitter без съдебна заповед, като ограничи, за целите на „националната сигурност“, публичния достъп до доказателства, публикувани онлайн.

Правителството засили чистките на гюленисти през 2015, основно сред държавната бюрокрация, но също и в частния сектор, като изземаше корпоративни и медийни активи, и налагаше назначени от съда попечители, които да ръководят отчуждения бизнес – доходоносен нов начин за възнаграждение на лоялистите в подготовката на парламентарните избори, свикани от Ердоган през ноември 2015. До края на същата година правителството вече представяше анти-кюрдската си военна кампания, прочистването на гюленистите и борбата срещу ислямската държава като част от единното усилие за борба срещу един „коктейл от тероризъм“.

* * *

През юни 2016 правителството официално обяви движението Гюлен за терористична организация. Един месец по-късно, на 15 юли, беше направен опит за преврат. Днес, почти две години по-късно, все още много неща не са известни за събитията от този ден. Знаем, че 249 турски граждани са били убити в нощта на безпрецедентно насилие по улиците на Истанбул и Анкара, докато сухопътните войски на армията заемат позиции по основните мостове на Истанбул в камиони и танкове, а свръхзвукови самолети F-16 прелитат над Анкара, преди да атакуват парламента, резиденцията на

премиера и президентския дворец. Повечето наблюдатели предполагат, че в началото на следобедна предупреждение за преврата е достигнало началника на разузнаването Хакан Фидан и началника на генералния щаб Хулиси Акар. Преписките на разговорите между заговорниците в Истанбул, водени по WhatsApp показват, че те са започнали да мобилизират единиците си шест или повече часа след това. Нямаме много информация за това какво се е случило междувременно. На парламентарната комисия, която се опитва да разследва събитията, довели до преврата, е бил отказан достъп до засегнатите лица, а молбите за интервюиране на Фидан и Акар са били отхвърлени.

Въпросите около това кога държавни служители за пръв път са научили за заговора и какво са направили след това, си остават без отговор, а опозиционните политици обвиняват ПСР, че прикрива важни факти. Малцина в Турция вярват, че опитът за преврат е прикрита операция на ПСР, но някои смятат, че правителството може и да се е пазарило със заговорниците и е направило сделка, даваща имунитет на някои от тях, плюс представяне на преврата като организиран изцяло от гюленистите. Фактът, че няколко от офицерите, които признават участието си, отричат каквито и да е връзки с Гюлен, подсказва възможността превратът да е продукт на съюз между различни фракции сред военните, обезпокоени от управлението на ПСР. Съветът „Мир у дома“, както нарече себе си ръководството на преврата, заяви в изявление, прочетено в ефира по време на краткотрайното окупиране на държавния телевизионен оператор, че се намесва, за да възстанови светската и демократична държава и да управлява под върховенството на закона. Препратките към кемалистките принципи бяха очевидни. Нежеланието на правителството да позволи разследване на подготовката за преврата предполага, че то иска да се придържа към официалната линия – то

ест, че е имало насилствена конспирация на Гюлен – вместо да позволи да се появи някаква по-сложна картина.

Когато превратът се провали, в ранните часове на 16 юли, Ердоган, който беше на почивка в Мармара, даде пресконференция на летището в Истанбул, където бе пристигнал след опасно близка среща с един от F-16-те на конспираторите. Той се извини пред турския народ за съюза си с движението Гюлен. „Бяхме измамени“, каза той. В продължение на дълго време „не успяхме да видим скритата им програма, вярвайки, че имаме общи ценности“. За щастие, продължи той, истинската им природа стана очевидна чрез опита за „съдебен преврат“ от декември 2013 г. и още тогава започна работата по елиминирането им. Той описа опита за преврат като „подарък от Бога“ и през следващите месеци стана ясно, че му е дадена възможност да осъществи най-амбициозните си цели. След няколко дни бе обявено извънредно положение. То беше подновено за седми път през април [2018], само няколко минути след като правителството обяви, че предсрочните парламентарни и президентски избори ще се проведат на 24 юни, 18 месеца по-рано от очакваното. Тези избори ще се проведат при извънредно положение – една форма на управление, която според Ердоган е полезна за икономиката, защото защитава страната от тероризъм и не позволява на работниците да стачкуват.

След опита за преврат геостратегическата позиция на Турция се промени. Въпреки че и преди това вече беше имало напрежения с НАТО по отношение на политиката към Сирия и все по-големи напрежения с ЕС, отношенията на Турция с бившите ѝ западни партньори сега се влошиха рязко. Ердоган се оплаква, че ЕС и САЩ осъждат опита за преврат много бавно и твърди, че продължаващият неуспех при екстрадирането на Фетула Гюлен от САЩ в Турция е доказателство за американско съучастничество в заговора. Рязкото повишаване на антиамериканизма в цяла Турция показва, че много хора прида-

ват някаква тежест на теориите за конспирация на Ердоган, а заедно с това показва и степента на обществения гняв срещу стратегията на САЩ за въоръжаване на сирийските кюрдски сили. Но Тръмп вече заяви намерението си да изтегли американски военни единици от Сирия, което ще позволи на турската армия да смаже кюрдските сили. И докато някои други двустранни проблеми – особено екстрадирането на Гюлен – ще си останат, очевидната готовност на Тръмп да се откаже от подкрепата за кюрдите и липсата на интерес към човешките права е добре дошла за Ердоган. Обтегнатите отношения с НАТО изглеждат по-малко лесни за поправка: много от висшите военни служители, прочистени след опита за преврат, са участвали в операции на НАТО, което подхранва подозренията сред някои турци за участие на НАТО в планирането на преврата. Редица служители, които са били в чужбина по време на провеждането му, вече потърсиха убежище в страните, в които са били настанени. Путин, междувременно, е широко хвален, че е бил сред първите, които осъдиха опита за преврат, а в някои доклади дори му се приписва реална помощ – според тях той е предоставил разузнавателната информация, която е позволила на Ердоган да избегне залавянето си. Първото пътуване на Ердоган в чужбина след опита за преврат беше в Русия, където той публично благодари на Путин за подкрепата и обеща по-тесни връзки между двете страни. Днес Турция изглежда по-близо до Русия, отколкото до НАТО и закупува руски ракети въпреки американските и на НАТО възражения. Освен това тя координира сирийската си политика с Путин и иранския президент, Хасан Рухани, по време на една среща на високо равнище в Анкара, на която Вашингтон не беше поканен. Ердоган предложи Турция да обмисли присъединяването си към Шанхайската организация за сътрудничество – регионален блок за сигурност, съставен от Китай, Русия, четири централноазиатски държави, Индия и Пакистан – вместо към ЕС. Последният доклад на

Европейската комисия за Турция, публикуван тази пролет, отбеляза сериозен спад в областта на основните права и заяви, че няма да има нови преговори за присъединяване. Но повечето турци не смятат, че ЕС се намира в позиция да поучава страната им относно нарушенията на човешките права, като се има предвид начина, по който бежанците се третират в самата Европа.

* * *

Подкопаването на държавата, причинено от чистките на Ердоган, повдига въпроси за капацитета за управление във всичко, от образованието до съдебната система, до сигурността. Чистките се усложняват от факта, че самата ПСР насърчи проникването на гюленистите в бюрокрацията и че вероятно в партията все още има немало последователи на движението. Един видеоклип от мрежата, който стана вирусен, показва съдийска колегия, която се обръща към подсъдим гюленист с въпроса дали е присъствал на една определена среща на движението. Когато обвиняемият казва, че го е направил, член на колегията пита кой друг е присъствал, като кара ответника да идентифицира самите съдии. Но въздействието на чистките се простира далеч отвъд гюленистите. Тъй като гражданите се насърчават широко да правят анонимни доноси, а висшите бюрократи имат множество стимули да премахват гюленистите от отделите си, то неща като дребни разприавии, съперничества и недоволства могат лесно да доведат до издайничество. Ахмет Шик, един репортер, който беше задържан по време на съдебните процеси по делото Ергенекон за това, че е разследвал гюленисти, сега е задържан отново чрез скалъпени обвинения, че самият той е гюленист. Някои от старшите членове на ПСР, за които се говори, че са имали връзки с Гюлен, са пощадени засега, макар че мнозина смятат, че разплащането на сметките приближава. Турция се

е превърнала в общество на доносници, в което никой не се намира в безопасност.

Управлявайки в състояние на извънредно положение, без да му се налага неудобството да се съобразява с парламента, Ердоган използва предимствата си до край. Площади и мостове бяха преименувани на имената на „мъчениците“ от 15 юли, а нови учебници по история описват героизма, с който е бил надвит опита за преврат. Някои кемалистки празници, отбелязващи важни събития от войната за независимост [1918], бяха тихо отстранени, а Ердоган твърди, че управлява по време на нова война за независимост и освобождава страната от хватката на вътрешните врагове, които са в заговор с чужди сили. Годишнината от опита за преврат беше обявена за Ден на демокрацията и националното единство – нов празник, който отбелязва „историческата победа“ на Ердоган. Освен това той харчи нашироко за различни *grands projets*, сред тях президентски дворец с хиляда стаи и гигантската джамия Чамлъка, от които се очаква да съперничат и надминат шедьоврите на османския архитект Синан. През последните пет години бяха променени публичните правила за обличане, като забраната за носене на забрадки се премахна в университетите, държавните служби, полицията и армията. Сега се съобщава, че по работните места все повече се изисква носене на забрадки. Подобно на Кемал, президентът преобразява народа по свой образ.

Ердоган най-после успя да прокара конституционните промени, които позволяват преминаването към президентска система. Анкета след анкета показва, че предложената промяна е непопулярна, дори и сред поддръжниците на ПСР. Но обстановката след преврата беше благоприятна: депутатите от ПДП, които бяха обещали да блокират промяната, са задържани, а свободата на пресата е до голяма степен елиминирана, в резултат на което нямаше почти никакво противопоставяне срещу предложенията. По времето, когато

референдумът беше насрочен, правителството извършваше редовни прекъсвания на достъпа до Интернет и социалните медии, а близо двеста медийни канали бяха затворени, включително и всички такива на кюрдски език; много автори и журналисти са в затвора, а главният редактор и няколко колумнисти на един от двата останали опозиционни вестника – *Джумхюриет*, с тираж по-малко от 100 000 – бяха съдени. (Другият опозиционен вестник – *Сьосджу*, с третия по големина тираж в страната, около 300 000 – беше по-късно атакуван по обвинения в тероризъм, а срещу собственика му, който остана в чужбина, и още трима от редакторите, са издадени заповеди за арест).

Въпреки всичко това, резултатите от конституционния референдум на 16 април 2017 показаха устойчивостта и дълбочината на съпротивата срещу управлението на Ердоган. Излишно е да се казва, че не беше спазено нито едно от условията за справедливо гласуване. Хората, които се борят срещу тези изменения, рискуват да бъдат арестувани, а предизборните им митинги нямат медийно отразяване. Речите на Ердоган бяха излъчвани на живо, а след това поставени в цикъл на постоянно повторение по няколко телевизионни канала. Страната беше покрита с „Да“ билбордове и плакати, без почти никаква следа от опозиционна реклама. Но дори и при тези условия, умно направените вирусни социални медийни кампании за гласуване с „Не“ завладяха вниманието и окуражиха онези, които се противопоставят на управлението на Ердоган. В деня на гласуването бюлетините не съдържаха никаква информация за това какво се гласува, макар че гласуването щеше да доведе до най-значителните конституционни промени в историята на републиката, с 18 изменения, които подкопават разделението на властите (чрез премахване на повечето лостове за съдържане на изпълнителната власт), отслабване на законодателството, засилване на политическия контрол над съдебната власт и концентриране на властта в

ръцете на президентската служба – включително и правото да се прокарват изпълнителни постановления без парламентарно съгласие. За повечето турци, които нямаха достъп до независим анализ върху предложените промени, гласуването беше по същество референдум върху управлението на Ердоган. Забележително е, че той почти загуби, и беше спасен само с едно решение, взето след като гласуването започна, чрез което се позволяваше да се броят и неподпечатани бюлетини, което направи практически невъзможно да се определи дали е имало фалшифициране на резултатите или не. Това, че партията трябваше да прибегне до манипулиране на гласуването, беше шокиращо. Още по-изненадващо беше тясната преднина, с която бе спечелена предполагаемата победа; само 51% гласуваха „за“. Трите най-големи града в страната – Истанбул, Анкара и Измир – както и голяма част от кюрдския югоизток, гласуваха „Не“. Районите на страната, които представляват повече от 60 на сто от БВП на Турция, гласуват против. Възможно е социалната база, на която разчита културната революция на Ердоган, да бъде разбита.

Преминаването към президентска система може да бъде разбрано най-добре като средство за самия него да гарантира собствената си позиция в случай, че партията му започне да се проваля. Дори и ако влиянието на партията спадне отново в предстоящите избори, Ердоган (ако приемем, че бъде преизбран) все още ще запази хватката си върху властта.

Може би това е причината, поради която много хора са били окуражени от появата на една нова партия след разцеплението, което се получи в МНР. Добрата партия, водена от харизматичната дясна политичка Мерал Акшениер, бе формирана в края на октомври 2017. Акшениер обеща да се кандидатира срещу Ердоган за президентството – и мнозина смятат, че единственият начин за противопоставяне срещу ПСР е от дясно. И все пак е трудно човек да се чувства оптимистично относно новата партия и нейните перспективи. Предсрочни-

те избори имат за цел да извлекат полза от изблика на националистически чувства в резултат на военната кампания, която отне сирийския град Африн от кюрдските бойци през март. Освен това Ердоган е наясно, че икономическият растеж на страната, осигуряван чрез все по-голямо държавно задлъжняване, се забавя и въпреки мерките за облекчаване на дълга, свързани с изборите, както и плащанията в брой за пенсионерите, базата на партията изпитва все по-силно натиска на ускоряващата се инфлация и свиването на производителността. Провеждането на изборите в края на следващата година би било ужасно рисковано. По време на предизборните митинги се правеха хвалби със 7-процентовия растеж, който Турция обяви за 2017, но повечето гласоподаватели виждат с очите си цената на икономическото безхаберие и широко разпространената корупция. Победата в Африн може и да ентусиазира някои от избирателите в селските райони, както и религиозните или ултранационалистите, но ефектът от това ще изчезне до момента на изборите.

Поради тези причини Ердоган предприе стъпки за укрепване на предимствата на ПСР, ако партията не постигне нужните гласове за формиране на правителство. Ще се прилагат отново правилата, позволяващи да се отчитат неподпечатани бюлетини, както и нова система, която ще позволява на партии, които не са надхвърлили прага от 10%, въпреки това да влязат в парламента, ако са част от по-голям избирателен съюз. Промяната цели да позволи на ПСР да формира коалиционно правителство с МНР, ако това се окаже необходимо, но тази версия на пропорционалното представителство може и да изиграе лош номер на ПСР, тъй като сега един срещу друг са изправени два официални съюза: „Републиката“, състоящ се от ПСР и МНР; и „Народът“, който включва РНП, Добрата партия и още други две, които никога не биха спечелили места при старата система. Струва си да се отбележи, че нито един от съюзите не включва кюрдски партии – обстоятелство,

което ПСР може би толерира, за да попречи на НДП да надвиши изборителния праг. Междувременно в социалните медии вече има кампания под хаш-тага #tamam („достатъчно“), за да се мобилизира опозицията срещу Ердоган. Тя започна съвсем внезапно в отговор на речта, която Ердоган произнесе на 8 май, в която той заяви, че ПСР ще отстъпи единствено в случая, че народът каже „достатъчно“ – но това заявление активира потребителите на Твитър, привлече милиони и за известно време дори беше най-популярният таг в световен мащаб, като измести други хаш-тагове, например #IranDeal, въпреки намесата на Тръмп. Настроението е подобно на онова от времето на протестите на площада Гези или преди изборите през юни 2015: налице е вълна от негодувание срещу ПСР, което означава, че Ердоган ще трябва да прибегне до повече манипулации на публичното мнение през идещите седмици.

А освен това си остава въпросът за президентството. По-малко заинтересованите десноцентристки избиратели, които не харесват авторитарния обрат на ПСР, могат да гласуват за Акшенер. Но е малко вероятно тя да направи някакви по-сериозни придобивки сред кюрдските избиратели, като се има предвид дългогодишното ѝ членство в етнонационалистката МНР. Като осъзнава необходимостта от привличане на кюрдски и религиозни гласоподаватели, и усещайки, че Акшенер няма да се хареса на нито една от двете групи, РНП започна да ухажва бившия президент Абдула Гюл. След като той беше изгласан от поста през 2014 г. и беше критикуван за консолидирането на властта на Ердоган, кандидатурата на Гюл би могла да доведе до истинско разделение сред базата на ПСР. След дни на трескави спекулации се появиха съобщения, че началникът на генералния щаб на армията, Хулуси Акар, е пристигнал на посещение при Гюл по искане на Ердоган. Малко след това Гюл обяви, че няма да се кандидатира. РНП вече обяви, че един от вътрешно-партийните ѝ хора,

Мухарем Индже, ще бъде неин кандидат за президент, макар че е вероятно той да се позиционира по-зле от Акшенер. Ако изборите стигнат до втори кръг с Акшенер като най-предпочитана кандидатка на опозицията, тя може и да спечели подкрепата на избиратели от средите на центристката десница, но не може да спечели без част от кюрдския вот. Същевременно е ясно, че има само ограничен апетит към визията на Ердоган за „нова“ Турция.

Ердоган се превръща във все по-самотна фигура; блясъкът отдавна е изчезнал от международната му репутация. У дома той президентства в държава, която в много отношения е отражение на собствената му параноя. Страхът от вътрешни врагове означава, че най-висшите ешелони на държавата са опразнени, оставяйки го да управлява само със сина и зетя си, както и няколко доверени лоялни лица. Онова, което породило първоначалната база на ПСР, беше нейната ефективност в ежедневно управление и икономиката, но чистките ограничиха способността на държавата да предоставя някои основни услуги. Ръстът на икономиката е неустойчив и се задвижва главно от жилищното строителство и големите инфраструктурни проекти, финансирани чрез правителствени стимули, а корупцията е силна. Атаката на Ердоган срещу върховенството на закона и неговият флирт с външна политика, ориентирана към Евразия, рискуват да прогонят западните инвеститори в мащаби, които не могат да бъдат компенсирани чрез финансиране откъм Арабския залив. И макар че Ердоган понякога се представя като втора версия на основателя на нацията, [неговото очарование от османците сочи към един по-ранен \[султански\] модел](#). Според Ердоган Абдул Хамид II, последният султан, който е имал истински контрол над Османската империя, е бил далновиден реформатор, който е щял да модернизира държавата по начини, съвместими с местните турски традиции, ако не е било подкопаващото влияние на една про-западна клика. Но Хамидските митове

на Ердоган са всъщност някаква силно прочистена версия на реалната история. Абдул Хамид е отговорен за период на безпрецедентни репресии, преустановяване на конституцията и разтурване на парламента. Той създава мрежа от информатори и възприема параноичен стил на управление, който го прави дълбоко непопулярен. Тази мрачна картина от късната османска история, известна под названието *istibdat* („тирания“), предоставя доста ясни паралели с първия мандат на Ердоган като президент. Периодът на *istibdat* завършва с Младотурската революция от 1908 г., която възстановява конституцията, възвръща парламентарното управление и в крайна сметка сваля от власт Абдул Хамид, след провала на опита за контрапреврат от страна на консервативните ислямисти. На мрачния фон на днешното пропадане на Турция в авторитаризъм, историята на Абдул Хамид припомня, че проектът на Ердоган си има своите прецеденти.

ЕЛА ДЖОРДЖ

Ела Джордж е британска изследователка и политическа наблюдателка на Турция.
